

TÁRKI EURÓPAI TÁRSADALMI JELENTÉS 2009

TÁRKI EURÓPAI TÁRSADALMI JELENTÉS 2009

A kötetben szereplő tanulmányokat a Társadalomkutatási Intézet Zrt. készítette „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” c. kutatás programja keretében. A kutatási program többek között magában foglalta „A piacgazdaság normatív keretei” c. empirikus vizsgálatot, valamint a „World Value Survey” c. nemzetközi vizsgálatsorozat magyarországi felvételét. A kutatás ezen elemei és az összefoglaló jelentés a DonaDöme Kft. és az Arago Zrt. megrendelésére készültek. A tanulmányokban foglalt megállapítások a szerzők álláspontját tükrözik.

A kutatást vezette és a kötetet szerkesztette: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY
Kutatói asszisztens: KELLER TAMÁS

Az elemzést készítették:

ALBERT FRUZSINA (2. fejezet)	LANNERT JUDIT (8. fejezet)
DÁVID BEÁTA (2. fejezet)	LELKES ORSOLYA (1. fejezet)
GÁTI ANNAMÁRIA (6. fejezet)	LENGYEL GYÖRGY (7. fejezet)
GICZI JOHANNA (4. fejezet)	Monostori Judit (5. fejezet)
JANKY BÉLA (3. fejezet)	SIK ENDRE (4. és 10. fejezet)
KELLER TAMÁS (9. és 10. fejezet)	

A Bevezetést, a 6. és a 8. fejezetet angolról magyarra fordította: BÍRÓ ILDIKÓ
Az 1., 2. és 4. fejezetet angolról magyarra fordította: BABARCZY ANNA

© TÁRKI Zrt., 2009

ISBN 978-963-06-7822-3

A szöveget gondozta: SÍK JÚLIA
Grafikai tervezés: LÁSZLÓ ZSUSZI
Nyomdai előkészítés: SL és Társa Bt.
Nyomás: Duna Palota Nonprofit Kft.

TÁRKI Zrt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
Tel.: (36 1) 309-7676
Fax: (36 1) 309-7666
E-mail: tarki@tarki.hu
Internet: www.tarki.hu

Tartalom

Bevezetés (Tóth István György)	9
1. Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése (Lelkes Orsolya)	19
1.1. Bevezetés	20
1.2. Az egyenlőtlenség megítéléséről általában	20
1.3. A jövedelemegyenlőtlenség mértéke és megítélése	21
1.4. Az egyenlőtlenség megítélésének különböző vonatkozásai	23
1.5. A demográfiai tényezők attitűdökre gyakorolt hatása	27
1.6. Összegzés	30
Hivatkozások	31
Függelék	32
2. Állami szerepvállalás – egyéni felelősség (Albert Fruzsina – Dávid Beáta)	33
2.1. Bevezetés	34
2.2. Az általános és konkrét egyéni, illetve kormányzati felelősséggel kapcsolatos vélemények	35
2.3. Az állami beavatkozás sikerességének megítélése	39
2.4. Lehetséges magyarázatok a felelősség természetére	43
2.5. Összegzés	46
Hivatkozások	47
Függelék	48
3. Állam és piac (Janky Béla)	51
3.1. Bevezetés	52
3.2. Állam és piac az európai jóléti államokban	52
3.3. Közösségi vs. piaci alapú megoldások – a vélemények országok és régiók közötti eltérései	53
3.4. Törésvonalak az egyes társadalmakban	60
3.5. Összegzés	62
Hivatkozások	63

4.	Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés (<i>Giczi Johanna – Sik Endre</i>)	65
4.1.	Bevezetés	66
4.2.	A társadalmi tőke négy aspektusa (bizalom, kapcsolati tőke, társadalmi normák és civil társadalmi aktivitás)	66
4.3.	A bizalom különböző megnyilvánulásainak kapcsolata	72
4.4.	Az általánosított bizalom megoszlásának országokénti jellemzői	78
4.5.	Összegzés	82
	Hivatkozások	84
5.	Munka, szabadidő, időallokáció (<i>Monostori Judit</i>)	85
5.1.	Bevezetés	86
5.2.	Időfelhasználás	87
5.3.	Preferenciák: szabadidő vs. munka	89
5.4.	A pénz szerepe az európai polgárok életében	94
5.5.	Összegzés	97
	Hivatkozások	97
6.	Tudatos fogyasztás (<i>Gáti Annamária</i>)	99
6.1.	Bevezetés	100
6.2.	Az élelmiszer-vásárlást meghatározó tényezők az EU-25 országokban, illetve a régi és az új tagállamokban	102
6.3.	A minőségtudatosság háttere	108
6.4.	A fogyasztói magatartás változása – reakció a médiainformációkra, bojkott	113
6.5.	Összegzés	116
	Hivatkozások	117
7.	Vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók és kockázatkerülés (<i>Lengyel György</i>)	119
7.1.	Bevezetés	120
7.2.	Vállalkozói hajlandóság és potenciális vállalkozók: országok és régiók	121
7.3.	A potenciális vállalkozók társadalmi profilja	124
7.4.	Pró: miért lennének inkább vállalkozók, mint alkalmazottak?	129
7.5.	Kontra: kockázatok és aggodalmak	130
7.6.	Összegzés	133
	Hivatkozások	134

8. A tudás értéke: készségek, kompetenciák, vélemények (<i>Lannert Judit</i>)	137
8.1. Bevezetés	138
8.2. Kulcskompetenciák a természettudomány, az idegen nyelvek és a gazdasági indikátorok területén	138
8.3. Attitűdök és elképzelések a tudományos fejlődésről	144
8.4. A boldogulás tényezői	150
8.5. Összegzés	153
Hivatkozások	154
9. A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés (<i>Keller Tamás</i>)	155
9.1. Bevezetés	156
9.2. A normakövetés definiálása és mérése	156
9.3. Normakövetés és társadalmi előrejutás	159
9.4. Az önérték által vezérelt normaszegés magyarázata	162
9.5. Összegzés	165
Hivatkozások	166
10. A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata (<i>Keller Tamás – Sik Endre</i>)	167
10.1. A korrupció észlelése – külső és belső perspektívából	168
10.2. A korrupció elfogadása – hivatalnoki (aktív) és általános (passzív) korrupció	172
10.3. A korrupció kétféle gyakorlata – passzív és aktív korrupció	175
10.4. A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata közötti összefüggések	177
10.5. Korrupciós kultúra?	180
10.6. Összegzés	181
Hivatkozások	181
A kötetben használt adatbázisok leírása	183
Szerzői és szerkesztői ismertető	185

BEVEZETÉS

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A tanulmánykötet, amelyet az Olvasó a kezében tart, egy sorozat második részeként a kibővített Európai Unió társadalmi közötti különbségek és hasonlóságok jobb megértéséhez kíván közelebb vinni. Az első kötettel, a Tárki Európai Társadalmi Jelentéssel¹ ellentétben azonban ez a kiadvány inkább a „puha”, mintsem a „kemény” tényekre összpontosít. Az előző kötet középpontjában a demográfiai, munkaerő-piaci, jövedelemeloszlási jellemzők és a lakáshelyzet álltak, most pedig az európaiak percepcióira, véleményeire és attitűdjeire fókuszálunk. A lehetséges kérdéskörök közül azokat választottuk ki, amelyek a gazdasági aktivitás szempontjából a legfontosabbnak tűnnek. Az emberek preferenciáik alapján választanak a lehetőségek közül, döntenek és kooperálnak, a preferenciáikat pedig a kulturális háttér, értékek, hagyományok stb. határozzák meg. Ez indokolja olyan témakörök kiválasztását, mint a jóléttel kapcsolatos attitűdök, a bizalom, a kockázathoz való viszonyulás, az öngondoskodás, illetve a tudás szerepéről, a tudatos fogyasztásról, a társadalmi érvényesülésről alkotott vélemények stb.

Ideális esetben a legmegfelelőbb forrás egy olyan, egész Európára kiterjedő, átfogó adatállomány lett volna, amely a fenti kérdések mindegyikét lefedi. Mivel azonban ilyen nem létezik, több forrásból kellett dolgoznunk, melyek legalább egy részét felölelték a releváns kérdéseknek/változóknak. Szerencsére kiváló minőségű adatállományok gazdag tárháza hozzáférhető, amelyekből célunknak megfelelően válogathattunk.

A rendelkezésre álló számos nemzetközi összehasonlító társadalomtudományi adatállomány közül elemezhattuk a European Social Survey (ESS, Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata) különböző hullámain, az International Social Survey Programme (ISSP, Nemzetközi Társadalomkutatási Programok), a World Values Survey (WVS, Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat), a The European Quality of Life Survey (EQLS, Európai Életminőség Vizsgálat), valamint az Eurobarometer (EB) adatait.²

Ezek az adatállományok kivétel nélkül gondosan megtervezett nemzetközi kutatások eredményei, és részletes harmonizációs eljárásnak vetették alá őket. A különböző vizsgálatokat azonban egymással nem harmonizálták, ezért nagy erőfeszítéseket tettünk az összehasonlíthatóság megteremtésére, legalább a könyv különböző fejezeteiben bemutatott elemzések szintjén. A harmonizáció egy részét a Tárki munkatársai végezték, de a szerzők maguk is (akik többségben egyébként a Tárkival rendszeres munkakapcsolatban álló magyarországi társadalomkutatói hálózat kiváló képviselői) törekedtek arra, hogy az egyes változók definíciója és értelmezése egységes legyen.

A kötet mindazonáltal nem egyetlen szerző műve: a kutatási kérdések, az alkalmazott módszerek és az eredmények értelmezése a kutatók egymástól eltérő személyiségét, módszertani ízlését stb. tükrözik. Ennek ellenére azt reméljük, hogy a témaköröknek, adatállományoknak és módszereknek a mostani válogatásra jellemző sokszínűsége hozzáadott értéket jelent a felölelt témákban már létező egyéb kutatásokhoz.

Bár nehéz feladat lenne egyetlen „vezetői összefoglalóba” sűríteni a tanulmánykötet főbb megállapításait, a következőkben mégis megkíséreljük azokat áttekinteni:

- Az európai szféra különböző szegmensei között lényeges eltérések figyelhetők meg az attitűdök tekintetében. Egyes értékklaszterek a gazdasági fejlettség különböző fokai (a jómódú és a kevésbé jómódú országok közötti különbségek), a régiók szerinti megoszlás (Kelet–Nyugat–Dél–Közép–Észak), illetve az eltérő politikai örökség (a „rég” és az „új” tagállamok közötti különbségek) mentén csoportosulnak.
- Ezeknek a felosztásoknak egy része gyengén függ össze egymással (mint például a politikai felosztás és az egyes nemzetek gazdagsága), de egyes esetekben ellentétes irányba mutat (mint például a gazdagság szintje és a vallásosság, melyek különösen relevánsak az értékek és attitűdök szempontjából).

¹ *Tárki–UniCredit Európai Társadalmi Jelentés 2008*. Tárki, Budapest, 130 oldal, letölthető a www.tarki.hu/en/publications/SR/2008/index.html internetes oldalról.

² A kötetben használt adatállományok rövid leírása kötetünk 183. oldalán olvasható.

- Egyes esetekben az attitűdök közötti különbségek egybevágnak a Kelet–Nyugat felosztással (pontosabban fogalmazva az EU régi és új, posztszocialista tagállamai közötti különbségtétellel). Ez a megosztás betudható a két országblokk eltérő gazdasági fejlettségének, de az eltérő politikai örökségek is okozhatják.
- Más esetekben az attitűdök, úgy tűnik, egy kevésbé merev földrajzi séma szerint különböznek. E kötet tanulmányai megpróbálják földrajzi vonalak mentén (például az Észak-, Nyugat-, Kelet- és Közép-Európa felosztással), vagy közvetőlegesen a skandináv, angolszász, mediterrán, posztkommunista, illetve kontinentális országok jóléti állammodelljeihez kapcsolódva megragadni az értékrendszerekben az országok között fellelhető eltéréseket. Néha úgy tűnik, a különbségek inkább vallási-területi eltérésekkel magyarázhatók, a katolikus, protestáns, illetve pravoszláv felosztás szerint.

E kötet első három fejezete az egyenlőtlenségekről, az azokkal szemben mutatott (in)toleranciáról, továbbá a gazdasági egyenlőtlenségekre adott kormányzati válaszokra vonatkozó percepciókról és elvárásokról szól. A három fejezet főbb következtetései az alábbi módon foglalhatók össze:

- Meglehetősen laza összefüggés áll fenn az egyenlőtlenségek észlelt és tényleges szintje között (1. fejezet). Egyes országokban (mint például Magyarországon) az emberek egyenlőtlenségekről alkotott képe jóval nagyobb különbségeket feltételez a ténylegesen mért jövedelem szóródásnál, miközben más országokban (például az Egyesült Királyságban) nagyobb az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos tolerancia annak ellenére, hogy ezekben az országokban nagyobb tényleges jövedelemkülönbségeket mérnek.
- Ha összehasonlítjuk az egyes országokban megfigyelt jövedelmi intoleranciát, akkor azt tapasztaljuk, hogy a poszt-kommunista blokkban sokkal alacsonyabb szintű az egyenlőtlenségek elfogadása, mint más európai országokban.
- Egyes felmérések azonban azt is jelzik, hogy ha az egyenlőtlenségeket „beárazzuk”, akkor az elutasítás mértéke csökkenhet. Azaz amikor az elfogadhatatlan egyenlőtlenségekre vonatkozó állításokkal szembeszegezzük azt a megállapítást, hogy a jövedelemkülönbségek szükségesek a gazdasági fejlődés ösztönzéséhez, az emberek hajlamosak visszakozni, és pragmatikusabb hozzáállást mutatnak az egyenlőtlenségek nagyságának megítélésében.
- Az állam különböző jóléti és egyenlőtlenségcsökkentő szerepvállalásának értékelését illetően a kutatási eredmények valamelyes hasonlóságot mutatnak az előzőekkel (2. és 3. fejezet). Miközben azt látjuk, hogy az állami szerepvállalással kapcsolatban a volt szocialista országokban nagyobbak az elvárások, nem teljesen világos, hogy ez a történelmükből következik, vagy egyszerűen csak az ottani kormányzatok gyenge teljesítményének tudható be.
- Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a több/jobb állami szerepvállalással kapcsolatos elvárások nincsenek összefüggésben a kormányzati struktúrák tényleges méretével, hacsak nem tekintjük mind az európai államokat, mind a „tevékenységeikkel” kapcsolatos elvárásokat nagynak (ami persze helytálló, ha az európaiakat az USA állampolgáraihoz viszonyítjuk).
- Az a tény, hogy általában véve magasak az elvárások az állammal szemben, megnehezíti az egyes országokon belüli társadalmi törésvonalak megfigyelését. Mindazonáltal itt is a gyanakodhatunk a „szokásos bűnösökre”: úgy tűnik, a munkaerő-piaci státuszuk, illetve a jövedelemnek és a gazdagságnak itt is magyarázó ereje van, kiegészülve az anyagi kilátások szubjektív értékelésével.
- Ezeken felül azonban úgy tűnik, hogy a kultúra is szerepet játszhat: az állammal kapcsolatos elvárások országok közötti különbségei kulturális/intézményrendszerek közötti eltéréseknek is betudhatók, és nem pusztán a különböző országok szocioökonómiai összetételében mutatkozó különbségeknek. E téren érdekes az egyik tanulmány következtetése az „érdemtelenül szerzett jövedelmek” elfogadásának értékelésében. A kelet–nyugati választóvonal elég éles ebben a tekintetben: keleten kevésbé utasítják el a meg nem érdemelt jövedelmeket (bár azért néhány déli állam, mint például Olaszország, Málta és Görögország is szépen illeszkedik ebbe a sorba).

A következő négy fejezet a mások iránti egyéni attitűdökről (bizalom), a munka/szabadidő közti preferenciákról, a tudatos fogyasztásról és a kockázathoz való hozzáállásról (az alkalmazotti/vállalkozói státusz személyes preferálása) szól. A négy fejezet tehát azért tartozik egy csoportba, mert mind olyan fontos preferenciákat vizsgálnak, melyek meghatározzák a gazdasági aktivitást. E fejezetek főbb megállapításai a következők:

- A társadalmi tőkének (amely a gazdasági aktorok együttműködésének nélkülözhetetlen eleme, és amelynek jelentős következményei vannak a termelés és szolgáltatások megszervezésének, illetve a kormányzás és az állampolgári részvétel szempontjából) a 4. fejezetben leírtak szerint négy főbb összetevője van: a bizalom (másokban és az intézményekben), a kapcsolati tőke, a részvétel, illetve az együttműködést alakító normák.
- A kutatás megerősíti azokat a korábbi eredményeket, melyek az északi országokban mutatják ki a társadalmi tőke összes fajtájának a magas szintű jelenlétét, és azok alacsony szintjét mind Dél-Európában, mind Európa posztszocialista részében. A skandináv országok jobban ellátottak a társadalmi tőke minden formájával (a különböző bizalomfajták erősebbek, a kapcsolatépítés és részvétel elterjedtebbek, csakúgy, mint az altruista magatartást ösztönző normák, illetve a különböző szervezetekben való tényleges részvétel). Dél-Európa kevesebbet tud felmutatni ezekből az eredményekből, miközben a posztszocialista országokban is sokkal kisebb a kohézió ebben a tekintetben.
- A különböző bizalomfajták közötti „egyensúly” elemzésekor a családi és baráti kapcsolatok túlzott felértékelését az intézményi és politikai bizalom rovására úgy is lehet értelmezni, mint egyfajta „amorális familizmust”, ami egyaránt jelen van Lengyelországban, Romániában vagy Olaszországban, miközben Hollandiában, úgy tűnik, egy másfajta egyensúlytalanság (magas általános bizalmi szint, szemben az alacsony szintű partikuláris bizalommal) jellemző.
- Az általános bizalom megoszlásának társadalmi-gazdasági jellemzők mentén történő vizsgálata során úgy találtuk, hogy a nők szinte minden országban jobban bíznak embertársaikban, mint a férfiak, és a különböző korcsoportok között kiegyenlített az általános bizalmi szint, viszont vannak olyan országok, ahol az idősök bizalmi szintje jelentősen magasabb a fiatalabb kohorszokénál (ilyen Franciaország és az Egyesült Királyság), míg Lengyelországban a fiatalok bizalmi szintje magas. Pozitív korreláció áll fenn az iskolázottság foka és az általános bizalmi szint között a munkavállalók és a vállalkozók esetében: a munkanélküliek bizalmatlanabbak, és Hollandiában a vállalkozók bizalmi szintje különösen magas.
- A munkával és a szabadidővel kapcsolatos preferenciák fontos meghatározói a különböző európai háztartások időbeosztásának (5. fejezet). A munkának nagyobb fontosságot tulajdonítanak a kelet-európai országokban (Romániában, Magyarországon, Bulgáriában, Szlovákiában és Lengyelországban), míg a szabadidőt többre értékelik Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Svédországban, Írországon és Finnországban (tehát, érdekes módon, az íreket leszámítva inkább a protestáns országokban). Feltételezhetjük, hogy a munkának tulajdonított fontosság (ahogy azt a World Value Survey méri) gyaníthatóan inkább a munkahely elvesztésétől való félelmet, illetve a nem dolgozók munka iránti vágyát mutatja, és a munka nem annyira az önmegvalósítás eszközeként értelmeződik.
- A munkának tulajdonított nagy fontosság nem jelenti feltétlenül azt, hogy az emberek azt rossznak vagy tehernek tartják. A legkevésbé a posztszocialista országok lakói örülnének annak, ha a munkának kevésbé fontos szerepe lenne az életükben. Ez felhívja a figyelmünket a hibás következtetések levonásának veszélyére, hiszen a „munkához való hozzáállást” egyes szociális kontextusokban értelmezhetjük az önmegvalósítás, míg más társadalmi környezetben a túlélés eszközeként.
- A munkának tulajdonított fontossággal kapcsolatos eltérő attitűdöket részben tehát megmagyarázzák a gazdasági körülmények. Ha a magasabb fizetésért több munkára való hajlandóságra kérdezzük rá, a volt szocialista tagállamokban élő emberek (a módosabb csehek és szlovénok kivételével) inkább válaszolnak „igennel”, mint az EU más részeiben élők.

- Ez „a pénz számít” tendencia a fogyasztási preferenciákban is tetten érhető (6. fejezet). Miközben az árat egész Európában fontosnak tartják az emberek, a Kelet-Európában élők között szignifikánsan nagyobb az árat elsődlegesnek tartó emberek aránya, mint másutt (azzal a ténnyel kiegészülve, hogy ott az esztétikai megfontolások is megelőzik a minőségeket). A minőség egyébként a mediterrán országokban tűnik a legfontosabbnak (meglehet, hasonló okból, mint amiért a munka is pont ott a legfontosabb, ahol kevés van belőle...).
- A fogyasztói javakkal kapcsolatos minőségi problémákra adott potenciális reakciók (különösen az élelmiszer-biztonsági problémákra bojkottal történő reagálás), úgy tűnik, lineáris összefüggésben vannak az iskolázottsággal (a magasabb képzettségűek tudatosabbak) és nem lineárisan az életkorral (a középkorú emberek jobban aggódnak a skandináv, a kontinentális és az angolszász országokban).
- A bojkott és a tudatos fogyasztás egyéb eszközei, úgy tűnik, beágyazódnak az aktív állampolgári részvétel általános kontextusába. Ebben a fejezetben az elemzés rámutat, hogy az aktív és tudatos fogyasztás része lehet a demokratikus véleményformálással és magatartással kapcsolatos attitűdöknek.
- A kockázatvállalási hajlandóság elemzésekor, amikor az alkalmazotti, illetve vállalkozói státusz között kell dönteni, az attitűdök földrajzi megoszlása sokkal kevésbé egyértelmű. A potenciális vállalkozók és a ténylegesen vállalkozók aránya nem felel meg feltétlenül egymásnak. Ha valami, akkor talán a tág csoportosítás (Észak–Dél–Kelet–Nyugat–Közép) áll meg bizonyos mértékig e tekintetben. A fejezetben definiált vállalkozási hajlandóság és a potenciális vállalkozók aránya a skandináv országokban a legalacsonyabb és a mediterrán országokban a legmagasabb.
- A vállalkozói forma választását jövőbeli életpályaként főként a függetlenség vágya motiválja az összes megfigyelt országban. A második legfontosabb motivációs tényező a jövedelmi kilátások javítása, amit főként az új tagállamokban említene (Szlovénia kivételével).
- Az alkalmazotti státusz választása mögötti motivációk közül a legfontosabb a munkahely biztonsága (legfőként Cipruson és legkevésbé Magyarországon), valamint a vállalkozói készségek bevallott hiánya (legkevésbé Görögországban és az Egyesült Királyságban, leginkább az új tagállamokban). A vállalkozói forma nem választása mögött meghúzódó harmadik magyarázó tényező a kockázattól való ódzkodás, ami a vállalkozás tönkremenetelétől való félelemben nyilvánul meg (főként az országok egy olyan heterogén csoportjában, mint Csehország, Lettország, Ausztria, Franciaország, Málta és Magyarország).

A könyv utolsó három fejezete (különböző szempontok alapján) a társadalmi érvényesüléssel kapcsolatos nézeteket vizsgálja. A szerzők először az érvényesülésben a tudásnak és a készségeknek tulajdonított fontosságot elemzik, majd összefoglalják a különböző normákkal kapcsolatos percepciókat, végül a korrupcióval kapcsolatos percepciókat és értékeléseket mutatják be.

- A természettudományos ismeretek társadalmi szerepéről alkotott vélemények jelentősen különböznek Európában, annak ellenére, hogy a tudományos kompetenciák szintje mindenütt meglehetősen magas (8. fejezet). Az előbbi, úgy tűnik, inkább kulturális/intézményrendszer-beli különbségekkel függ össze, és kevésbé a tudás és a készségek szintjével. Ugyanez igaz az idegen nyelvek tanulási hajlandóságára is: miközben, várakozásainknak megfelelően, az olyan országokban, ahol világnyelvet beszélnek, az emberek kevésbé tudnak idegen nyelveket, Magyarországon és Portugáliában minden ötödik ember nem beszél idegen nyelvet, és nem is akar megtanulni egyet sem.
- Miközben általános elfogadott nézet, hogy az iskolai teljesítmény (kemény munkával párosulva) fontos a boldoguláshoz, az már eltér a különböző európai országokban, hogy az emberek milyen mértékben osztják ezt a nézetet. Az iskolázottságot többre értékeli Nyugaton, mint Keleten (annak ellenére, hogy a tanulás megtérülése sokkal magasabb szintű ez utóbbi országcsoportban).
- A társadalmi háttérrel nagyon fontos tényezőnek tekintik az előrejutásban egyes posztszocialista országokban, a dél-európai államokban és Ausztriában. Fontos megjegyezni azonban, hogy a szülők gazdasági-társadalmi státu-

sza és a diákok természettudományos készségei és teljesítménye közötti korreláció nem mindig esik egybe ezzel a nézettel. Azaz a boldogulással kapcsolatos nézeteket más tényezők is befolyásolhatják, például az kelet-európai és dél-európai egyenlőtlenségi rendszerek legitimitása.

- Az állam támogatásainak érdemtelen megszerzése, illetve az adóköteles jövedelem egy részének eltitkolása a normakövetés és normaszegés fokmérőjeként is értelmezhető (9. fejezet). Ennek az indexnek az értéke jelentős eltéréseket mutat Európában, a legmagasabb Cipruson, Svédországban, Máltán és Luxemburgban, a legalacsonyabb pedig Ausztriában, Portugáliában, Lettországon és Magyarországon (bár az index elemeinek sorrendje különböző).
- A „törvénytelen”, illetve „szürke” technikák alkalmazásáról alkotott vélemények nem mindig konzisztensek. Közben például Bulgáriában, Magyarországon és Olaszországban (valamint bizonyos fokig Hollandiában) általánosságban elítélik az adócsalást, az emberek általában megengedőbbek a nem bejelentett munkát illetően.
- Az önértékből elkövetett normaszegés (például etikátlan praktikák alkalmazása) kevésbé elutasított Görögországban, Belgiumban, Magyarországon és Olaszországban (ahol az emberek bevallottan elfogadják az ilyen viselkedést), míg sokkal kevésbé elfogadott Hollandiában, Svédországban, Dániában, az Egyesült Királyságban és Spanyolországban. A megállapítás, úgy tűnik, bizonyos mértékben korrelál a munkahelyi biztonságra vonatkozó percepciókkal. Ott tűrik el inkább a nem etikus gyakorlatokat, ahol a munkaerő-piaci biztonságérzet kisebb, vagy/és a munkaerő-piaci kilátásokat borúsabban ítélik meg. Nem tudjuk persze, hogy ezt oknak vagy együttjárásnak kell-e tekintenünk.
- A korrupciót sokkal nagyobb mértékben észlelik a posztiszocialista országokban (Észtország kivételével), mint a „rég” EU-tagállamokban (Görögország kivételével, lásd 10. fejezet). Ez az index, ha kombináljuk a Transparency International korrupciós indexével, azt mutatja, hogy Görögországban és Romániában erőteljesen észlelik a korrupciót, miközben Finnország áll az élen a percepció index rendkívül alacsony szintjével.
- Mind az aktív (kenőpénz kérése) mind a passzív (kenőpénz elfogadása) hivatali korrupciót rendkívül erőteljesen elítélik a legtöbb országban, bár itt is vannak különbségek, és egyes helyeken a passzív korrupciót kevésbé utasítják el. Amikor az aktív és passzív korrupció bevallott, „saját” gyakorlatáról van szó, Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Görögország és Észtország mutatja a legnagyobb érintettséget.
- Ha összehasonlítjuk a korrupció észlelt szintjeit annak elfogadottságával, a szlovákok, a csehek és az észtek a „részleges vakság” tüneteit mutatják (az észlelés alacsonyabb szintű, mint a gyakorlat), míg mások, például a magyarok és a szlovénok, úgy tűnik, „túlérzékenyek” (a tényleges korrupció alacsonyabb, mint az észlelt).
- Ha összehasonlítjuk a korrupció elfogadottságát és az országok érintettségének szintjét, úgy tűnik, a tényleges korrupció nagyobb fokú, mint annak elfogadottsága Csehországban, Lengyelországban és Görögországban, míg Franciaországban, Belgiumban és az Egyesült Királyságban a korrupciós toleranciaindex nagyobb fokú korrupciót engedne, mint a ténylegesen mért.

Ez a könyv nem kíván végső ítéletet mondani egyik kérdéskörben sem. Célunk az, hogy egységes struktúrában mutassuk be a különböző kulturális meghatározottságú, földrajzi elhelyezkedésű és intézményrendszerű országokban élő európaiak gazdasági attitűdjeit. Reméljük, hogy az olvasó gondolatébresztőnek találja majd kutatási eredményeinket, és a könyv segítségére lesz az európai kultúrák sokféleségének jobb megértésében.

* * *

Eddig tartott a nemzetközi összehasonlítás. A kötet magyar nyelvű kiadása számára azonban érdemes „magyar szemmel” is végigmenni az eredményeken. Ezt viszont nem az egyes fejezetek sorrendjében, hanem bizonyos problémacsoportokhoz kötődően tesszük meg.

A magyar társadalom attitűdjei sok tekintetben hasonlatosak az európai átlaghoz, vagy legalábbis a kelet-közép-európai poszt szocialista országokban tapasztalható megoszlásokhoz.

A magyar lakosság gazdasági attitűdjei között is nagyon erős a munkapreferencia. Románia után a második legmagasabb azoknak az aránya, akik szerint az életben „első” a munka. (Mindez persze annak fényében értendő, hogy – mint ahogy azt a TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés első kötete mutatta –, a magyar inaktivitási ráták rendkívül magasak.) Mindazonáltal a preferenciák és attitűdök szintjén erős a magyar lakosság munka iránti elkötelezettsége, és fontos értéknek minősül. Amikor arról van szó, hogy egy hipotetikus szituációban vállalkozói lét vagy foglalkoztatotti lét között kellene választania a megkérdezetteknek, a magyar lakosság preferenciái az európai átlaghoz hasonlatosak. A tényleges és a potenciális vállalkozók aránya is átlagosnak tekinthető. A munkavállalás motívumai között (akkor is, ha foglalkoztatotti, és akkor is, ha vállalkozói életpályáról van szó) erős a jövedelmi motívum. A magyar lakosság körében, ha valaki vállalkozó szeretne lenni, azt elsősorban a jövedelemszerzési motívum vezérli (és nem a vállalkozói léthez egyébként hozzákapcsolható független életvitel célja). Azok viszont, akik inkább távol tartanak magukat a vállalkozói léttől, ezt részben az esetlegesen fellépő jövedelmi kockázatok miatt, illetve ennél nagyobb mértékben a vállalkozói képességek hiánya miatt teszik.

Valószínűleg részben ez a fajta kockázatkerülési attitűd magyarázza a magyar lakosságnak az európai átlaghoz képest vett nagyobb fokú nyitottságát az állam által garantált megoldásokra. Ha azt kérdezzük, hogy a megkérdezetteknek mennyire fontos, hogy az állam biztonságot nyújtson a különböző veszélyekkel szemben, akkor a magyar lakosság átlagértékei a második legerősebb (az Egyesült Királyság után) preferenciát mutatják. Az állami beavatkozás támogatottsága ugyan nem a legmagasabbak közé tartozik Európában, viszont annak támogatottsága, hogy az egyéneknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk saját sorsuk alakításában, a második legalacsonyabb az európai országok között. Az állami és a piaci megoldások szembeállítására kapcsán például az egészségügy és az oktatás piacosítását viszonylag kevesen támogatják (az egészségügyre vonatkozóan csak a portugálok, a spanyolok és a franciák, az oktatásra vonatkozóan pedig csak a spanyolok és a franciák esetében kisebb ez az arány). A piaci megoldásokkal kapcsolatos tartózkodó attitűd abban is megnyilvánul, hogy a megkérdezettek által megítélhető képest nagyobb szabadságot a vállalatok számára a luxemburgiak, a litvánok és a szlovákok után a magyarok szeretnék a legkevésbé. Mindezek összességében erőteljes állampárti attitűdöt mutatnak.

Ezen kívül is van azonban néhány olyan terület, ahol a magyar attitűdök markánsan eltérő sajátosságokat mutatnak: az egyenlőtlenségek megítélése, a bizalom, a társadalmi előrehaladással kapcsolatos vélemények és a normakövetés/normaszegés problematikája tartozik ide.

Annak ellenére, hogy a magyarországi jövedelemeloszlás egyenlőtlensége a többi európai országokhoz képest sem túl nagy, sem túl kicsinek nem tekinthető (erre vonatkozólag a TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés első kötete részletes elemzéseket tartalmazott), a magyarok stabilan, a többi országhoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok” a jövedelmi egyenlőtlenségek. Ez a fajta frusztráció megnyilvánul abban is, hogy az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésben betöltött esetleges pozitív szerepét itt fogadják el a legalacsonyabb arányban (Belgium után). Az okok részletes vizsgálatához nyilván egy ennél alaposabb elemzésre lenne szükség, most csak utalunk rá, hogy az ezzel kapcsolatos tanulmányok az objektív jövedelmi helyzet mellett az emberek gazdasági várakozásait, a referenciacsoportokhoz való viszonyítást és az egyenlőtlenségi rendszer legitimitásával kapcsolatos kételyeket emeli ki.

Ez utóbbi tény megnyilvánul abban is, hogy a társadalmi előrejutás tényezői közül (képzettség, kemény munka, kapcsolatok, „jó család”) az Európai Unió országai között Magyarországon a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik

szerint a végzettség fontos, miközben a legmagasabb azoké, akik szerint az érvényesülés titka az, hogy az ember jó családba szülessen. A képzettség szerepével kapcsolatos szkepszis annál is inkább meglepő, mert eközben Magyarországon a legmagasabb a vizsgált országok közül a felsőfokú képzettség megtérülése. Persze az is igaz, hogy a nemzetközi kompetenciavizsgálat (PISA) szerint Magyarország azok közé tartozik, ahol a szülői háttér hatása nagyon erősen megszabja a természettudományos, a matematikai és az olvasási kompetenciákat.

Magyarországon általában a természettudományos ismeretek szintje és a fontosabb gazdasági mutatókkal való tájékozottság foka átlagos vagy inkább az európai átlagnál valamelyest jobb. Nagyon alacsony viszont a nyelvtudás szintje és a nyelvtudás megszerzése iránti motiváció is: az összes megkérdezett egynegyede nem beszél semmilyen nyelvet, és nem is akar megtanulni. Ez, mint láttuk, a portugálok után a második legrosszabb eredmény.

A boldogulás érdekében nálunk tartják a legmagasabb arányban legfontosabbnak a „jó családba” születést, miközben a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik az előrejutást aktív módon, például a képzettség mentén, képzettség révén tartják leginkább esélyesnek. Nem tudjuk pontosan, hogy mi lehet az ok-okozati összefüggés, de nyilvánvalóan összefügg ezzel az is, hogy Magyarországon viszonylag magas az önérdék által vezérelt normaszegést elfogadók aránya, annak ellenére, hogy a normaszegést a közvélemény általában erősen elítéli.

A lakosság által érzékelt korrupció nagysága alapján az európai középmezőnybe tartoznánk. Ebben a tekintetben a magyar átlagok jobbak, mint (Észtország kivételével) a közép- és kelet-európai országokéi. Az aktív hivatalnoki korrupciót (kenőpénz kikövetelése) átlagosan ítéljük el, de a passzív hivatalnoki korrupcióval (kenőpénzek elfogadása) ennél lényegesen elnézőbbek vagyunk (a szlovákokkal együtt). Az aktív és a passzív korrupcióra vonatkozóan előállított együttes index azt mutatja, hogy a magyarok (és a szlovákok) az átlagnál nagyobb mértékben tolerálják a korrupciót. Ehhez képest Magyarországon kevésbé ismerjük be (legalábbis egy kérdőíves szituációban), az általunk (mármint a megkérdezettek által) folytatott kisebb-nagyobb korrupciós gyakorlatokat.

Összességében tehát az adatok arra mutatnak, hogy van egy jó adag hipokrizis a magyar közvéleményben: miközben viszonylag magas mércét állítunk a normakövetéssel és normaszegéssel kapcsolatban (általánosságban is, és úgy is, mint saját etikai magatartásunk meghatározójaként) ugyanakkor nagyon rossz véleménnyel vagyunk a közállapotokról, a társadalmi előrejutás feltételeiről, és az így kialakuló egyenlőtlenségek legitimációját alacsonynak tartjuk.

Szintén nem tudjuk pontosan, hogy mi lehet az ok-okozati összefüggés, de ehhez minden bizonnyal kapcsolódik az országban tapasztalható meglehetősen alacsony bizalmi szint. A magyar lakosság általános bizalma (a másokkal, az intézményekkel és a politikával kapcsolatban egyaránt) alacsony, bár az igazsághoz tartozik, hogy nem extrém. A bizalmi szint Európában általában (mint azt a nemzetközi összehasonlító összefoglalásban láthattuk) Skandináviában magasabb, mint a kontinensen, különösen annak déli részével összevetve. Ebben az értelemben a magyar adatok illeszkednek a nemzetközi eloszlásba. Ugyanakkor a társadalmi bizalom és a társadalmi tőke aktív participációs elemeinek a tekintetében meglehetősen rosszak a magyar mutatók: a mások iránti segítségre való hajlandóság kifejezetten alacsony, a társadalmi kapcsolattartás szintje ugyancsak rendkívül alacsony (a szomszédokkal való össze nem járás tekintetében Európa-bajnokok vagyunk), és nagyon alacsony a civil aktivitás (például szervezeti tagság) szintje is. Ez utóbbi tekintetében Magyarországon Romániával együtt legalacsonyabb a társadalmi tőke.

Röviden összefoglalva tehát azt látjuk, hogy miközben az egyéni, a gazdálkodással kapcsolatos preferenciák tekintetében nagyon hasonlatosak vagyunk a többi európai országhoz, különösen a hozzánk hasonló fejlettségű és regionálisan is közel álló országokhoz, a társadalmi együttműködés megítélése az egymás iránti bizalom és a közintézményeink iránti bizalom tekintetében számos patológikus jelenséget mutathatunk ki. Azt, hogy mindez milyen társadalmpolitikai eszközökkel változtatható meg, nem ilyen nemzetközi összehasonlításoknak kell feltárniuk, viszont efféle nemzetközi összehasonlítások nélkül nem tudnánk lokalizálni a problémákat, és kellőképpen megalapozott javaslatokat sem tehetnénk.

A vizsgált országok

AT	Ausztria	Österreich
BE	Belgium	Belgique/Belgie
BG	Bulgária	Bulgaria
CH	Svájc	Switzerland
CR	Horvátország	Croatia
CY	Ciprus	Cyprus
CZ	Csehország	Czech Republic
DE	Németország	Deutschland
DK	Dánia	Danmark
EE	Észtország	Estonia
ES	Spanyolország	España
FI	Finnország	Suomi
FR	Franciaország	France
GR	Görögország	Ellada
HU	Magyarország	Hungary
IE	Írország	Ireland
IT	Olaszország	Italia
LT	Litvánia	Lithuania
LU	Luxemburg	Luxembourg
LV	Lettország	Latvia
NL	Hollandia	Nederland
NO	Norvégia	Norway
MT	Málta	Malta
PL	Lengyelország	Poland
PT	Portugália	Portugal
RO	Románia	Romania
SE	Svédország	Sverige
SI	Szlovénia	Slovenia
SK	Szlovákia	Slovak Republic
TR	Törökország	Turkey
UK	Egyesült Királyság	United Kingdom

A vizsgált országok listája és az országok betűjele

Az egyes országok nevének színezése:

Zöld: a 2004 előtti EU-tagországok + Málta és Ciprus

Piros: a 2004-es és 2007-es bővítéskor EU-taggá vált poszt szocialista országok

Fekete: jelenleg nem EU-tagország

1. AZ EGYENLŐTLENSÉG NAGYSÁGÁNAK MEGÍTÉLÉSE

LELKES ORSOLYA

1.1. Bevezetés

Empirikus felmérések szerint az egyenlőtlenségek csökkentése széles körű társadalmi támogatottságot élvez Európa országaiban. A European Social Survey (ESS) és a World Value Survey (WVS) 21 országot lefedő nemzetközi keresztmetszeti felmérései alapján arra az eredményre jutunk, hogy ezen országok körében nagyon kevés összefüggés van az egyenlőtlenségek mérséklésének támogatottsága és a jövedelmi egyenlőtlenségek mért nagysága között, ezért vizsgálódásaink célja az emögött meghúzódó elméleti és empirikus okok feltárása.

1.2. Az egyenlőtlenség megítéléséről általában

Európa-szerte széles körű egyetértést találunk arra vonatkozóan, hogy az egyenlőtlenségeket mérsékelni kellene (1.1. ábra). A tanulmányban vizsgált EU-országok népességének nagyobb része a kelleténél nagyobbban találja az egyenlőtlenségeket – Dánia kivételével –, és úgy véli, hogy a kormánynak csökkentenie kellene a jövedelmi szintek közötti különbségeket. A nagyobb mértékű újraelosztás támogatottsága Franciaország (79%) mellett a kelet-európai és a mediterrán országokban a legerősebb, ideértve Szlovákiát, Szlovéniát, Lengyelországot és Magyarországot (75 és 85% között), illetve Görögországot, Olaszországot, Spanyolországot és Portugáliát (81–94%).

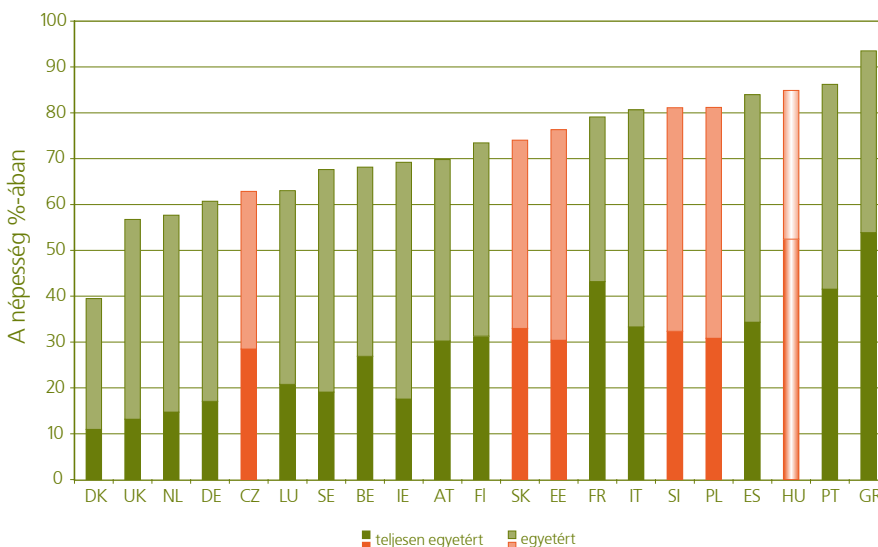
1.1. ábra: Az egyenlőtlenség megítélése országonként (%)

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik egyetértenek az állítással: „A kormánzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket”

Forrás: EES, második és harmadik hullám alapján saját számítás.

Referenciaév: 2007, kivéve a Cseh Köztársaság, Görögország, Olaszország és Luxemburg esetében, ahol 2005.

A magas értékek különösnek tűnhetnek. Lehetséges, hogy a lakosság elégedetlenségét fejezik ki a kormány tevékenységével és annak társadalmi következményeivel kapcsolatban? Ha így van, miért nem jelentkezik ez a szakpolitikában? Talán az intéz-

ményrendszer vagy a demokrácia kudarcáról van szó? Ezekre a kérdésekre a politikai gazdaságtan kereshet választ. Esetleg ezeket az egyéni preferenciákat megelőzik más, „fontosabb” preferenciák, vagy éppen inkonzisztensek azokkal? A válaszkeresés az attitűdök, az egyéni preferenciák és a mögöttük rejlő okok szociológiai vizsgálatára ösztönöz: milyen módon dőlnek el ezek a preferenciák? Egy igen kézenfekvő kérdés: önzőek-e az emberek? Ha igen, akkor a (relatív) jövedelmük (és jövedelmi kilátásaik) határozzák meg döntően a jövedelmek további állami újraelosztásáról alkotott véleményüket. Az alábbiakban az újraelosztási preferenciák sajátosságait kutatjuk alternatív kérdésmegfogalmazások összevetésével és egyes társadalmi csoportok között fennálló különbségek vizsgálatával.

1.3. A jövedelemegyenlőtlenség mértéke és megítélése

Az attitűdök és a valós jövedelemegyenlőtlenségek között igen gyenge kapcsolat figyelhető meg az egyes országok szintjén (1.2. ábra). Több összehasonlításban alacsony jövedelemegyenlőtlenségű országban erős támogatottságot élvez az egyenlőtlenség csökkentése (pl. Franciaország, Szlovénia, Magyarország), míg találunk olyan országot is, amelyet jelentősebb egyenlőtlenség jellemez, de viszonylag kis támogatást kap az újraelosztás (az Egyesült Királyság). Megjegyzendő, hogy ez a „viszonylag kis támogatás” is a megkérdezettek többségét jelenti (57%).

1.2. ábra: A jövedelemegyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök és az egyenlőtlenség mértéke országonként

Megjegyzések:

Attitűdök: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértenek” az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket”. Az alsó és a felső jövedelmi ötöd aránya: a népesség legmagasabb jövedelmű ötödének (felső kvintilis) összes jövedelme a népesség legalacsonyabb jövedelmű ötödének (alsó kvintilis) összes jövedelméhez viszonyítva. Jövedelem alatt a háztartásméretre igazított elérhető jövedelmet értjük.

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) és az Eurostat online statisztikai adatbázisa (hozzáférés dátuma: 2009. június 15.) alapján saját számítás. Az Eurostat-adatok arra az évre vonatkoznak, amikor a felmérés készült az adott országban.

Egyrészt Dánia mintha eljutott volna egyfajta társadalmi optimumállapothoz, ahol alacsony szinten van a jövedelmi egyenlőtlenség, és a lakosság is alacsonynak ítéli meg ennek mértékét. Másrészt egyes magas egyenlőtlenségi szintű országok-

ban erős társadalmi támogatottságot élvez az egyenlőtlenség csökkentése, így például Lengyelországban és a mediterrán Olaszországban, Spanyolországban és különösen Görögországban.

Az egyenlőtlenség megítélése és a mért egyenlőtlenség között fennálló gyenge kapcsolat nem az itt alkalmazott egyenlőtlenségi mérőszámból (kvintilis ráta) következik: hasonlóan gyenge asszociációt találunk a Gini-együtthatóval is (1.3. ábra). Az országok jövedelemegyenlőtlenség szerinti rangsora lényegében független az alkalmazott egyenlőtlenségi indikátortól. Az egyes országok tényleges jövedelemegyenlőtlenségei tehát nem adnak magyarázatot arra, hogy miért szorgalmazza a népesség az egyenlőtlenségek mérséklését.

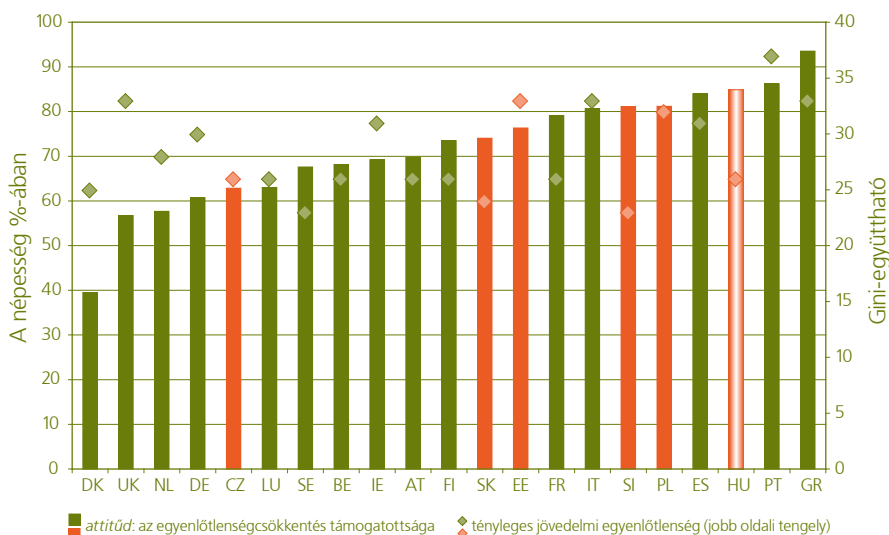
1.3. ábra: A jövedelemegyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök és az egyenlőtlenség mértéke (Gini-együttható)

Megjegyzések:

Attitűd: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértene” az állítással: „A kormánynak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) és az Eurostat online statisztikai adatbázisa (felhasználás dátuma: 2009. június 15.) alapján saját számítás.

Az Eurostat-adatok (Gini-együttható) arra az évre vonatkoznak, amikor a felmérés készült az adott országban.

A legalapvetőbb magyarázatok az összehasonlítási hatások jelentőségét emelik ki. Eddigi kutatásokból tudjuk, hogy a jelenbeli újraelosztás iránti igény és a személyes pénzügyi helyzettel való megelégedettség a jövedelmi mobilitás, a múltbeli és a várható jövőbeli jövedelmek függvénye (pl. Kahneman–Tversky, 1979; Kahneman–Knetsch–Thaler, 1991; Clark–Frijters–Shields, 2008; Tóth, 2008). Egy adott összeg elegendőnek tűnhet, ha magasabb a korábbi jövedelemnél, és nem elegendőnek akkor, ha alacsonyabb. A jelenlegi helyzetük értékelésénél az emberek beszámítják a jövőben várható jövedelmi változásokat is, és inkább tolerálják az egyenlőtlenségeket, ha a saját jövedelmük emelkedésére számítanak (Hirschman–Rothschild, 1973). Ez történhetett Kelet-Európában, ahol az egyenlőtlenségeket a nagyobb mobilitás jelének tekinthette a népesség, különösen az átalakulás korai éveiben (Ravallion–Lokshin, 2000; Senik, 2004).

Talán magától értetődőnek tűnhet, hogy az ember nem a környezetétől függetlenül értékeli a saját helyzetét, de ez az elgondolás lassan kapott helyet a közgazdaságtan fő áramlatában. Ma már széles körben elfogadott szemlélet, hogy a gazdasági

döntésekre hatással van a környezet, a státusmegfontolások, de ezek olyan bonyolult kérdések, hogy a tényleges mechanizmusait csak további kutatások tárhatják fel. Frank magyarázata szerint az ember olyan módon rendezi magát lokális hierarchiákba, hogy inkább lehessen „nagy béka egy kis tóban, mint kis béka egy nagy tóban” (Frank, 1985, 2008). A szerző vizsgálja, hogyan működik a státuszkérés, és miért kell mindezt kollektíven korlátozni, szabályozni, például a fogyasztás megadóztatásával. A jelenbeli elégedettség nagyrészt függ az egyén rangjától és relatív jövedelmétől a munkahelyi szervezeten belül (Clark–Oswald, 1996; Luttmer, 2005). Ismert ugyan, hogy az emberek általában saját referenciacsoportjukkal (vagy esetleg csoportjaikkal) mérik össze a helyzetüket, de a társadalomkutatás számára korántsem könnyű ezeket a csoportokat azonosítani. A közvetlenül feltett kérdésre a legtöbb ember úgy válaszol, hogy a munkatársai jövedelméhez hasonlítja a sajátját (és csak kevésbé a barátok vagy családtagok jövedelméhez) (Clark–Senik, 2008).

Az ilyen jellegű összehasonlításoknak ugyan megvan a maguk szerepe, de nem minden országközi különbségre adnak magyarázatot. Az újraelosztás értékelését a kulturális hagyományok is jelentősen befolyásolják. Migráns népességről írt tanulmányukban Luttmer és Singhal el tudta határozni a származási ország kulturális értékeinek hatását a befogadó ország értékeinek hatásától (Luttmer–Singhal, 2008). Az eredmények maradandó különbségeket jeleznek, amelyek a második generáció életére is nagy hatással vannak. Ezek a kutatások alapvető fontosságú tényeket tárnak fel arra a kérdésre vonatkozóan, hogy az újraelosztás tényleges szintje miért térhet el a preferenciáktól.

Bár nem kétséges, hogy a jövedelmi mobilitással és státusszal kapcsolatos megfontolások és a kultúra jelentős mértékben magyarázzák a népesség attitűdjeit, jelen tanulmányunk középpontjában az egyenlőtlenségek megítélése áll. Véleményünk szerint ennek vizsgálatával – több szempontból is – foglalkoznunk kell.

1.4. Az egyenlőtlenség megítélésének különböző vonatkozásai

Az egyenlőtlenség csökkentésének szükségességéről kialakult társadalmi konszenzus (lásd 1.1 ábra) szétmorzsolódik, ha meg kell fizetni érte. Ha a válaszadók számára nyilvánvalóvá teszik, hogy nagyobb egyenlőséget esetleg az egyéni teljesítmények visszafogása árán lehet elérni, az egyenlőség támogatottsága csökken. A WVS nem egyszerűen azt a kérdést teszi fel, hogy csökkenteni kellene-e az egyenlőtlenségeket, hanem a megkérdezetteknek az egyenlőtlenségek csökkentése és az egyenlőtlenségek növekedése között kell választaniuk. A két felmérés – az ESS és a WVS – összehasonlításán keresztül tehát meg tudjuk állapítani, hogy milyen hatással van a vélekedésekre a „trade-off” megjelenítése.

1.4. ábra: A két felmérésben az egyenlőtlenségek csökkentését támogatók aránya, az egyenlőség „árának” megjelenítésével, illetve anélkül

Megjegyzések:

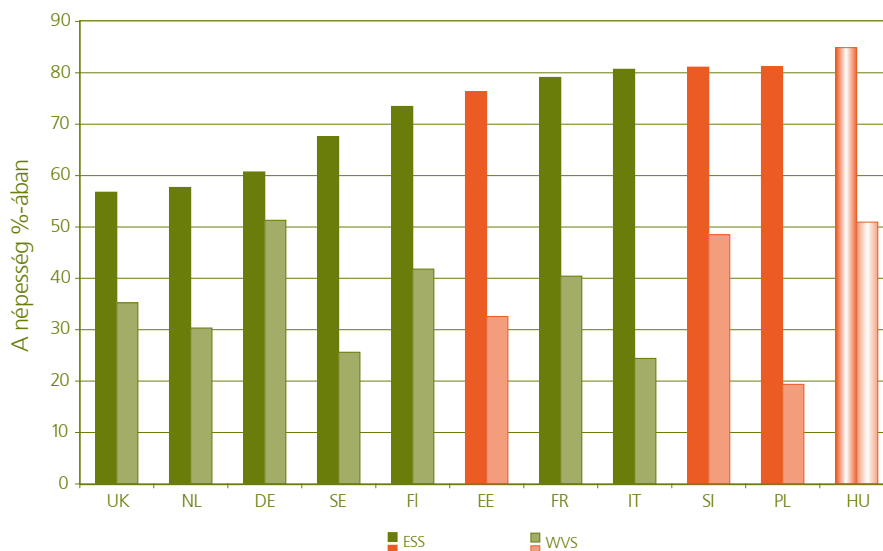
ESS: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértének” az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

WVS: azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be.

1 – „A jövedelmeket egyenlőbbé kellene tenni.”

10 – „Nagyobb jövedelmi különbségek kellene, hogy ösztönözzék az egyéni teljesítményt.”

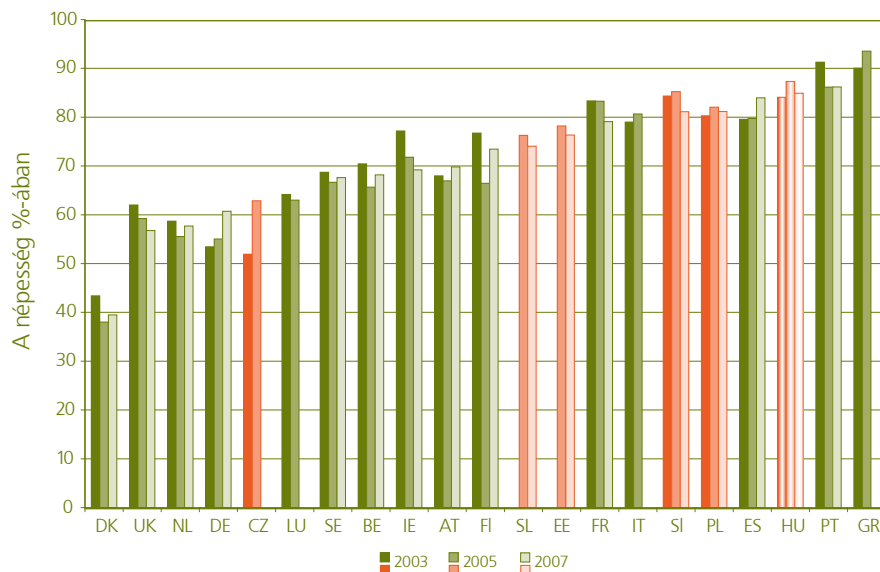
Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) és a WVS, ötödik hullám (mintavétel: 2005–2009) alapján saját számítás.

Az 1.4. ábrán látható, hogy a WVS-felmérésben a válaszadók sokkal kisebb arányban vélik úgy, hogy a jövedelmeket egyenlőbbé kellene tenni: itt választaniuk kellett az egyenlőtlenségek csökkentése és az egyenlőtlenségek növekedése között („nagyobb jövedelmi különbségek kellene, hogy ösztönözzék az egyéni teljesítményt”). Ebben a mintában kevesebb ország szerepel, de az összehasonlításra alkalmas 11 ország túlnyomó többségében az egyenlőtlenségek csökkentésének társadalmi támogatottsága 50 százalék alá zsugorodik. Némelyik országban, például Svédországban, Észtországban, Olaszországban és Lengyelországban, minden harmadik embernél kevesebb véli úgy, hogy az egyenlőtlenségeket csökkenteni kellene. Ezzel szemben több mint kétharmados támogatottsága volt a kérdésnek az ESS-felmérésben, ahol a választás egyszerűen az egyenlőtlenség csökkentésének helyeslése, illetve ellenzése között volt, anélkül hogy az utóbbi választás velejárói nyilvánvalóvá váltak volna. A két felmérés eredménye közötti jelentős különbség rávilágít a kérdések megfogalmazásának fontosságára, valamint arra, hogy alaposan ellenőriznünk kell az eredmények megbízhatóságát, mielőtt messzemenő következtetéseket vonhatnánk le. A magyarországi közszolgáltatások megítélésének részletes vizsgálata hasonló eredményekhez vezet. A lakosság preferenciái jelentősen megváltoznak, amint tudatosul bennük a közszolgáltatások valós ára (Csontos–Kornai–Tóth, 1998).

Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a legtöbb ország esetében a két felmérés adatgyűjtési dátuma eltér. Az ESS-adatok a legtöbb országra a 2007. évből származnak, míg a WVS-felmérés jellemzően a 2005. és 2006. évre vonatkozik. Lehetséges lenne, hogy a megfigyelt különbségek az egyenlőtlenség mérséklésének támogatottságában az időeltolódással magyarázhatók? Az 1.5. ábra adatai arra utalnak, hogy nem ez a helyzet, mivel az országok többségében az egyenlőtlenségcsökkentés támogatottsága nem változott különösebb mértékben az évek során. Pontosabban fogalmazva, a 21 országból nyolcban nem találunk statisztikailag szignifikáns

változást, és – a Cseh Köztársaság (11 százalékpont) és Finnország (10 százalékpont) kivételével – a változás mértéke nem éri el a 10 százalékpontot. A két felmérés – az ESS és a WVS – megfigyelt értékei ennél lényegesen nagyobb mértékben térnek el egymástól, ami arra utal, hogy nem az időeltolódás a felelős a különbségért.

1.5. ábra: A preferenciák időbeni változása – az egyenlőtlenségek csökkentését támogatók aránya országonként (%)

Megjegyzések:

Az országokat a legutóbbi felmérés alapján az egyenlőtlenségcsökkentés támogatottságának átlagos értéke szerint rendeztük.

Azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértenek” az állítással: „A kormánzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

A változás szignifikanciaszintjét a periódus két végpontjának összehasonlításával teszteltük, a változás a következő 8 országban nem statisztikailag szignifikáns: Belgium, Észtország, Hollandia, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Olaszország és Svédország.

Forrás: ESS, első, második és harmadik hullám (2003, 2005, 2007) alapján saját számítás.

Az egyes országokon belül a preferenciák többé-kevésbé állandóak: az országok sorrendjében nem találunk jelentős változást, az egyenlőtlenség csökkentését 2003-ban mérsékelten támogató országok négy évvel később is így viselkednek (pl. Dánia, Egyesült Királyság), és az ellenkező oldalon is ez a helyzet (Magyarország, Portugália, Görögország).

Az egyenlőtlenség megítélését erősen befolyásolja a társadalmi egyenlőtlenségek eredetéről alkotott vélemény. Az egyenlőtlenségeket könnyebb elfogadni, vagy akár egy társadalmi egyensúlyi helyzetnek tekinteni, ha úgy gondoljuk, hogy a társadalom egyenlő esélyeket és a nagymértékű mobilitást biztosít, ahol az egyén végső soron azt éri el, amit megérdemel. Ez a hozzáállás uralkodik az Egyesült Államokban. Ezért míg Európában az egyenlőtlenség bizonyítottan csökkenti a jólétet, az Atlanti-óceánon túl ez sokkal kevésbé jellemző (Alesina–Di Tella–MacCulloch, 2004).

1.6. ábra: Az egyenlőtlenség és az öngondoskodás átlagos támogatottsága, (%)

Megjegyzés:

Az országokat az egyenlőtlenség támogatottságának átlagos értékei szerint rendeztük. A magasabb értékek erősebb támogatást jelentenek.

Az egyenlőtlenség, illetve öngondoskodás megítélésének átlagos értékei a tízfokozatú skálán.

Egyenlőtlenség: azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1 és 4 közötti értéket jelöltek be.

1 – „A jövedelmeket egyenlőbbé kellene tenni”

10 – „Nagyobb jövedelmi különbségek kellene, hogy ösztönözzék az egyéni teljesítményt”

Öngondoskodás: azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1 és 4 közötti értéket jelöltek be.

1 – „Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban”

10 – „Az embereknek kellene vállalniuk az önmagukról való gondoskodást”

Forrás: WVS, ötödik hullám (mintavétel: 2005–2009) alapján saját számítás.

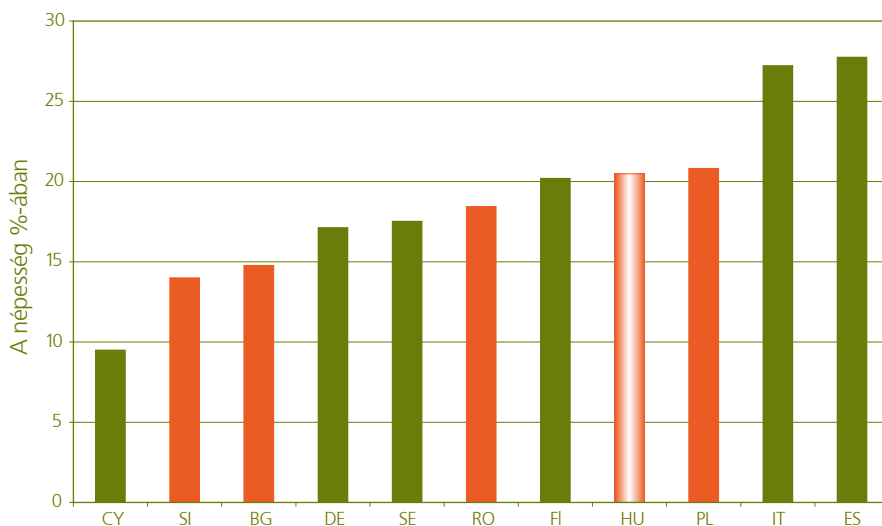

Az egyenlőtlenségekre és az öngondoskodásra vonatkozó preferenciák (1.6. ábra) összefüggésben vannak egymással az egyén szintjén, bár statisztikai számítások szerint a kapcsolat igen gyenge (a korrelációs együttható 0,35, ami gyenge, de statisztikailag szignifikáns kapcsolatot mutat). Ez arra utal, hogy azok, akik inkább helyeslik a jövedelmek különbségeinek növekedését, nagyobb valószínűséggel értenek egyet azzal a véleménnyel, hogy az embereknek több felelősséget kellene vállalniuk az önmagukról való gondoskodásban. Ez a kapcsolat országos szinten már elhalványul. Bizonyos országokban, ideértve az Egyesült Királyságot, Finnországot, Franciaországot és Svédországot, viszonylag erős támogatottságot élvez az egyéni öngondoskodás. Látható, hogy igen különböző kultúrájú és jóléti rendszerű országok tartoznak ebbe a csoportba. Az állami gondoskodás (szemben az egyéni öngondoskodással) Bulgáriában kapja a legmagasabb átlagos támogatottságot. A sokféleség jellemzi azt az országcsoportot, ahol az egyenlőtlenség növekedését nagymértékben helyesli a népesség: idetartozik Lengyelország, Olaszország és Svédország. Közülük Svédországban erősen támogatják az öngondoskodást, míg az olaszok és a lengyelek nagyobb felelősséget hárítanának az államra.

Az utóbbi eredmények meglepőnek tűnhetnek. Ne felejtjük, hogy a kérdések egy adott intézményrendszerhez kapcsolódnak. Egy olyan országban, ahol az alanyi jogú jutattások széles választéka áll rendelkezésre (mint pl. Svédországban), az az állítás, hogy „az embereknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk abban, hogy gondoskodjanak önmagukról” egészen más felhanggal bír, mint egy olyan rendszerben, ahol a rászorultsági alapon nyújtott szociális segély a norma (jellemzően az igénylésével együtt járó stigma problémájával párosítva) (pl. Olaszország).

A kereseti egyenlőtlenségek kérdésének széles körű irodalma van, különösen arra vonatkozóan, hogy mit tartanak az emberek igazságos bérszintnek egy-egy szakmá-

ban. A rendelkezésünkre álló adatok azt teszik lehetővé, hogy egy bizonyos szempontból vizsgáljuk meg ezt a kérdést.

1.7. ábra: A kereseti egyenlőtlenségekkel szemben mutatott (in)tolerancia. A teljesítmény szerinti kereseti egyenlőtlenségeket igazságtalannak tartók aránya országoként

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik a „nem igazságos” választ adták a következő kérdésre: „Kérem, képzelje el a következő esetet. Van két azonos korú, ugyanolyan munkát végző titkárnő. Az egyikük megtudja, hogy a másik jelentősen többet keres nála. Az, aki többet keres, ugyanakkor gyorsabban, hatékonyabban és megbízhatóbban végzi a munkáját. Az ön véleménye szerint igazságos vagy nem, hogy az egyik titkárnő többet keres, mint a másik?”

Forrás: WVS, ötödik hullám (mintavétel: 2005–2009) alapján saját számítás.

Meglepően magas szintű intolerancia mutatkozik a kereseti egyenlőtlenségekkel szemben. Finnországban, Magyarországon és Lengyelországban minden ötödiknél több ember véli úgy, hogy igazságtalan dolog magasabb bérrel jutalmazni azt, aki hatékonyabban dolgozik (1.7. ábra). Olaszországban és Spanyolországban ez az arány eléri a 25 százalékot. Ezen belül valószínűleg találunk olyan országokat, ahol elfogadják a kor vagy szakma szerinti kereseti egyenlőtlenségeket, de olyanokat is, ahol semmilyen egyenlőtlenséget sem tartanak elfogadhatónak.

1.5. A demográfiai tényezők attitűdökre gyakorolt hatása

Ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy milyen attitűdbeli eltéréseket találunk különböző társadalmi csoportok között. Egyik kiinduló hipotézisünk az önérdék: azaz az emberek önzöek, és csak akkor támogatják az újraelosztást, ha a potenciális nyertesek között lehetnek.

A jövedelmi helyzet az országok többségében erős kapcsolatot mutat az újraelosztás megítélésével. Az alacsony jövedelműek nagyobb valószínűséggel támogatják az újraelosztást, mint a magas jövedelműek. Az 1.8. ábrán a jövedelemeloszlás alsó negyedének (alsó kvartilis) helyzetét vetjük össze a felső negyed (felső kvartilis) helyzetével, ahol a jövedelem definíciója háztartási ekvivalens jövedelem. Ez a jövedelemdefiníció azon a feltételezésen alapul, hogy az egyén fogyasztási lehetőségeit nem annyira az egyéni jövedelem, hanem leginkább a háztartás (háztartásmérethez igazított) jövedelme határozza meg. Az újraelosztás támogatottságában megmutatkozó

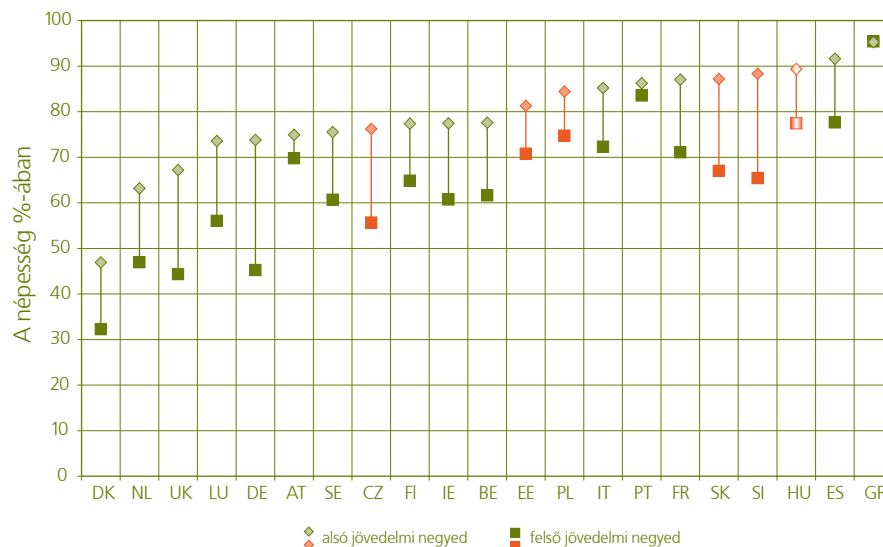
különbség a szegények, illetve a jómódúak csoportja között 10 százalékponttól (Luxemburg) 29 százalékpontig (Németország) terjed. Az eltérés különösen nagy Németországban, de szintén jelentős különbséget találunk az Egyesült Királyságban (23 százalékpont), Szlovéniában (23 százalékpont), a Cseh Köztársaságban (21 százalékpont) és Szlovákiában (20 százalékpont). Több országban a „kommunista örökség” hatása érzékelhető, köztük Németországban is (az egyesítésnek köszönhetően), illetve a nagymértékű egyenlőtlenség áll a különbség hátterében (Egyesült Királyság).

1.8. ábra: Az egyenlőtlenségek csökkentésének támogatottsága jövedelmi csoportok szerint országonként

Megjegyzés:

Attitűdök: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértene” az állítással: „A kormánynak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

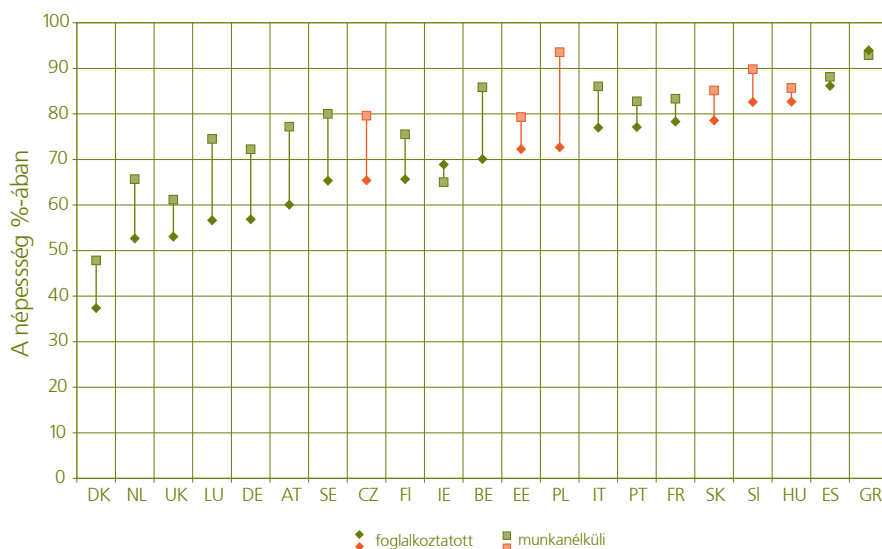

A vizsgált országok közül három tér el jelentősen a többitől. Ausztriában csak szerény, bár statisztikailag szignifikáns különbséget találunk az alsó kvartilis (75%) és a felső kvartilis (70%) támogatása között. Ugyanakkor nincs szignifikáns különbség a szegények és a jómódúak preferenciái között Portugáliában és Görögországban. Görögország esetében ez az eredmény adódhat adatgyűjtési problémákból (az itt felhasznált legutóbbi hullám és a felmérés egy előző hulláma között igen markáns különbség figyelhető meg). Portugália esetében pedig a válaszok sajátos megoszlása adhat rá magyarázatot. Ha itt csak azokat a válaszadókat vesszük figyelembe, akik „teljesen egyetértenek” a jövedelmek csökkentésével, jelentős különbség mutatkozik a két jövedelmi csoport között: míg az alsó kvartilis 45 százaléka ért teljesen egyet az állítással, a felső kvartilis esetében ez az arány csupán 35 százalék.

Összességében tehát az önérték erőteljesen megjelenik a vizsgált országok körében: az alacsonyabb jövedelműek sokkal nagyobb valószínűséggel támogatják az egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló állami beavatkozást, mint a jómódú csoportok.

Hasonló, bár kevésbé robusztus különbséget figyelhetünk meg a foglalkoztatási státusz szerint: a munkanélküliek inkább támogatják az állami újraelosztást, mint a fizetett munkával rendelkezők (1.9. ábra). A két foglalkoztatási csoport között azon-

ban kisebb különbséget találunk, mint a különböző jövedelmi csoportok között, és a különbség több országban sem tekinthető statisztikailag szignifikánsnak.

1.9. ábra: Az egyenlőtlenség-csökkentés támogatottsága foglalkoztatási státusz szerint országonként

Megjegyzések:

Attitűdök: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértenek” az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

Foglalkoztatott: a fizetett munkával rendelkező népesség.

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

A munkapiaci státusz egyrészt jelezhet jövedelmi szintkülönbséget, mivel a munkanélküliek tipikusan alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek (bár az állástalanság negatív hatásait tompíthatja a többi háztartás tag jövedelme). A jövedelmi szintek eltéréseit ugyanakkor nagyban befolyásolja az adott ország munkanélküliségi támogatási rendszere is. Másrészt a foglalkoztatási kapcsolatok többnyire alapvető társadalmi kapcsolatokat jelentenek. Amint már említettük, a munkatársak fontos szerepet játszanak az egyéni keresetek összehasonlító értékelésében (Clark–Senik, 2008). Azok tehát, akik kötődnek a munka világához, feltehetően magasabb kereseti ambíciókat táplálnak, vagy esetleg több frusztrációnak lehetnek kitéve, ha a saját keresetüket a többiekéhez viszonyítva alacsonynak ítélik meg (Clark–Oswald, 1996; Luttmer, 2005). Nem tudjuk azonban itt felmérni, hogy mi is pontosan a munkanélküliek referencia-csoportja, amelybe akár volt munkatársak is beletartozhatnak.

Végezetül kitérünk arra a kérdésre, hogy van-e szisztematikus különbség a férfiak és a nők attitűdjei között (1.10. ábra). Az adatok azt mutatják, hogy a legtöbb országban a nők nagyobb valószínűséggel támogatják az egyenlőtlenségek mérséklését. Felmerülhet, hogy a nemek közötti különbség egyszerűen az Európa-szerte érvényesülő jövedelmi különbségekre vezethető vissza, minthogy a nők tipikusan kevesebbet keresnek, és több időt töltenek a munkaerőpiactól távol (pl. gyermeknevelés vagy másokról való gondoskodás miatt). Ez a magyarázat azonban nem helytálló. Egyszerű többváltozós számításaink szerint a nők és a férfiak között megfigyelhető különbség akkor is megmarad, ha a jövedelmkülönbségek, a családi állapot és a foglalkoztatási státusz hatását kiszűrjük. Magyarországra vonatkozóan más többváltozós modellek is hasonló nemek közötti különbségeket mutattak ki (a jövedelmkülönbségek, a kor, az

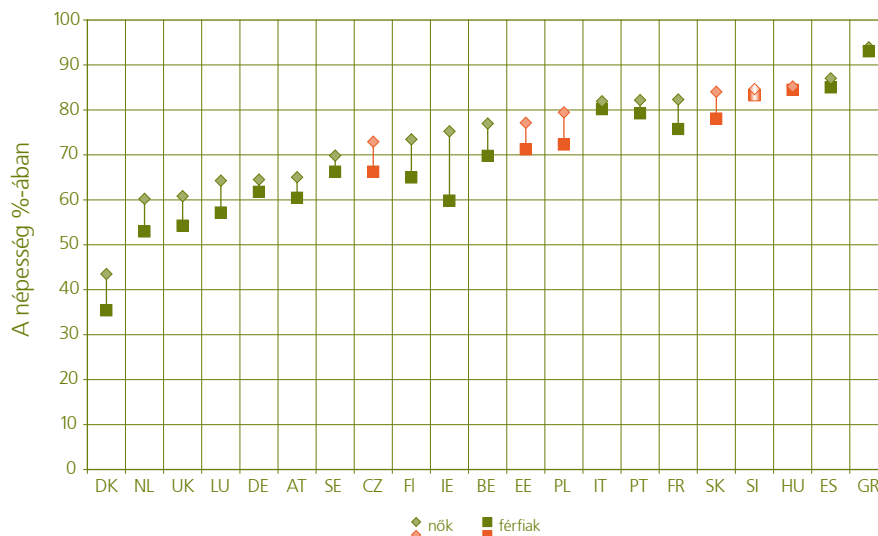
iskolai végzettség és egyéb változók kiszűrésével (Tóth, 2008: 1074). Ez az eredmény hasznos információt szolgáltat a közösségi elvű viselkedés nemek közötti különbségeinek értelmezésében. [Több tanulmány is arra a következtetésre jutott, hogy a férfiak nem kevésbé, hanem másként segítőkészek, mint a nők: míg a férfiak inkább nyújtanak segítséget idegeneknek, és készek közbeavatkozni kockázatos helyzetekben, addig a nők gyakrabban hajlandóak hosszú távú segítséget és gondoskodást nyújtani; lásd Eagly–Crowley (1986) áttekintését.]

1.10. ábra: Az egyenlőtlenségcsökkentés támogatottsága nemek szerint országonként

Megjegyzés:

Attitűdök: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek” vagy „egyetértenek” az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket.”

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

A rendelkezésre álló adatok nem tesznek lehetővé sokkal részletesebb elemzéseket. A felhasznált felmérések nem tartalmaznak adatokat például az egyéni objektív vagy szubjektív jövedelmi mobilitásra vonatkozóan. További lehetséges kutatási téma a referenciacsoportok attitűdökre gyakorolt hatása az ESS adatait felhasználva.

1.6. Összegzés

Eredményeink azt mutatják, hogy a jövedelemegyenlőségi törekvés támogatottsága visszaesik, ha meg kell fizetni érte, azaz ha a válaszadókat figyelmeztetik arra, hogy a nagyobb egyenlőség ára az egyéni teljesítmény visszafogása lehet. Az attitűdöket az embereknek a társadalmi igazságosságról, az egyéni felelősségről alkotott véleménye is befolyásolja: az egyenlőtlenségekkel és az öngondoskodással kapcsolatos vélemények között (gyenge) összefüggés van az egyén szintjén. Nem meglepő módon az a feltevésünk, hogy az embereket az önérdék motiválja, megerősítésre talált az adatokban: a válaszadók általában akkor támogatják az újraelosztást, ha a potenciális nyertesek között lehetnek. A potenciális nyertesek körébe tartoznak az alacsony jövedelműek és az állástalanok. A két nemet tekintve azt találjuk, hogy az országok többségében a nők nagyobb arányban támogatják az egyenlőtlenségek mérséklését. Szá-

mításaink szerint ez nem magyarázható sem jövedelmi különbségekkel, sem pedig más demográfiai jellemzővel: a férfi-nő különbség azután is megmarad, hogy más potenciális magyarázó tényezők hatását kiszűrtük.

Hivatkozások

- ALESINA, A. – DI TELLA, R. – MACCULLOCH, R. (2004): Inequality and happiness: are Europeans and Americans different? *Journal of Public Economics*, 88 (9–10), 2009–2042.
- CLARK, A. E. – OSWALD, A. J. (1996): Satisfaction and comparison income. *Journal of Public Economics*, 61, 359–381.
- CLARK, A. E. – SENIK, C. (2008): Who compares to whom? The anatomy of income comparisons in Europe. *Paris School of Economics Working Paper*, No. 2008–65.
- CLARK, A. E. – FRIJTERS, P. – SHIELDS, M. A. (2008): Relative income, happiness and utility: an explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46 (1), 95–144.
- CSONTOS, L. – KORNAI, J. – TÓTH, I. G. (1998): Tax awareness and reform of the welfare state: Hungarian survey results. *Economics of Transition*, 6 (2), 287–312.
- EAGLY, A. H. – CROWLEY, M. (1986): Gender and helping behavior: a meta-analytic view of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100, 283–308.
- FRANK, R. H. (1985): *Choosing the right pond: Human behavior and the quest for status*. Oxford University Press, Oxford.
- FRANK, R. H. (2008): Should public policy respond to positional externalities? *Journal of Public Economics*, 92 (8–9), 1777–1786.
- HIRSCHMAN, A. O. – ROTHSCILD, M. (1973): The changing tolerance for income inequality in the course of economic development. *Quarterly Journal of Economics*, 87 (4), 544–566.
- KAHNEMAN, D. – KNETSCH, J. L. – THALER, R. H. (1991): Anomalies – the endowment effect, loss aversion, and status quo bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), 193–206.
- KAHNEMAN, D. – TVERSKY, A. (1979): Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47 (2), 263–292.
- LUTTMER, E. F. P. (2005): Neighbors as negatives. *Quarterly Journal of Economics*, 120 (3), 963–1002.
- LUTTMER, E. F. P. – SINGHAL, M. (2008): *Culture, Context, and the Taste for Redistribution*. NBER Working Papers 14268, National Bureau of Economic Research, Inc.
- RAVALLION, M. – LOKSHIN, M. (2000): Who wants to redistribute? The tunnel effect in 1990s Russia. *Journal of Public Economics*, 76, 87–104.
- SENIK, C. (2004): When Information Dominates Comparison. A Panel Data Analysis Using Russian Subjective Data. *Journal of Public Economics*, 88 (9–10), 2099–2133.
- TÓTH, I. G. (2008): The demand for redistribution: a test on Hungarian data. *Czech Sociological Review*, 44 (6), 1063–1087.

Függelék

F1.1. táblázat: Logit regresszió, az egyenlőtlenségcsökkentés támogatásának valószínűsége

Megjegyzések:

A modellspecifikációk között országkontrollok is szerepelnek.

Referenciakategóriák: alsó jövedelmi negyed, iskolai végzettség: alsófokú, nő, egyedülálló (sosem volt házas), fizetett állásban.

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

Változó	Együttható	Standard hiba
Második jövedelmi negyed	−0,146**	(0,043)
Harmadik jövedelmi negyed	−0,252**	(0,043)
Felső jövedelmi negyed	−0,559**	(0,043)
Iskolai végzettség: alsó középfokú	−0,091	(0,053)
Iskolai végzettség: felső középfokú	−0,226**	(0,052)
Iskolai végzettség: posztközépfokú, nem felsőfokú	−0,355**	(0,066)
Iskolai végzettség: felsőfokú	−0,634**	(0,054)
Férfi	−0,243**	(0,028)
Házass	0,075*	(0,033)
Különélő	−0,072	(0,112)
Elvált	0,269**	(0,055)
Özvegy	0,231**	(0,059)
Inaktív	0,081**	(0,031)
Munkanélküli	0,324**	(0,076)
Konstans	1,222**	(0,081)
Megfigyelések	29 643	
Log valószínűség	−15948,09	

2. ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS – EGYÉNI FELELŐSSÉG

ALBERT FRUzsINA – DÁVID BEÁTA

2.1. Bevezetés

A jóléti államot az európai társadalmi modell alapvető elemének tartják, és bár történnek erőfeszítések a jóléti kiadások csökkentésére, széles körben elfogadott az a vélemény, hogy a mindenkori kormány felelős az idősek, a betegek, a szegények, a fogyatékkal élők és más hátrányos helyzetű személyek ellátásáért. Az állami beavatkozás részben a társadalmi igazságosságra és méltányosságra hivatkozva indokolható (a szegénység enyhítése és a biztonságérzet teremtése mindenki számára), de a mellette szóló érvek között szerepel a hatékonyság fogalma és a piaci kudarcok ellensúlyozása is (a makroökonómiai stabilitás és növekedés biztosítása).

A jóléti állammal kapcsolatos viták gyakran érintik az egyén felelősségének kérdését a saját ügyeinek rendezésében. Az állami beavatkozásokat ellenző tábor gyakran azzal érvel, hogy a paternalista programok károsítják a társadalmat, mivel gyengítik a családot, a munka ellen ösztönöznek stb. A 2002. évi Eurobarometer-felmérés során az európai lakosoknak választaniuk kellett a szociális védelem minimalista és maximalista megközelítése között. A minimalista megközelítés szerint az állam csak korlátozott számú alapvető segílyt nyújt, és arra ösztönzi a népességet, hogy eltartsák magukat. Az akkori EU-tagállamok között a maximalista alternatíva, ami az állam folyamatos jelenlétét szorgalmazza a szociális szolgáltatások széles választékával, akár adóemelések árán is, szélesebb körű támogatást kapott, és – főként Görögországban, Írországban és Spanyolországban – jelentősen nagyobb támogatottságot élvezett, mint tíz évvel korábban. A felmérés válaszadóinak többsége ugyanakkor enyhébb adó- és járulékkerhek mellett szavazott, ami „skizofrén” hozzáállást mutat (Pestieau, 2006: 44–45).

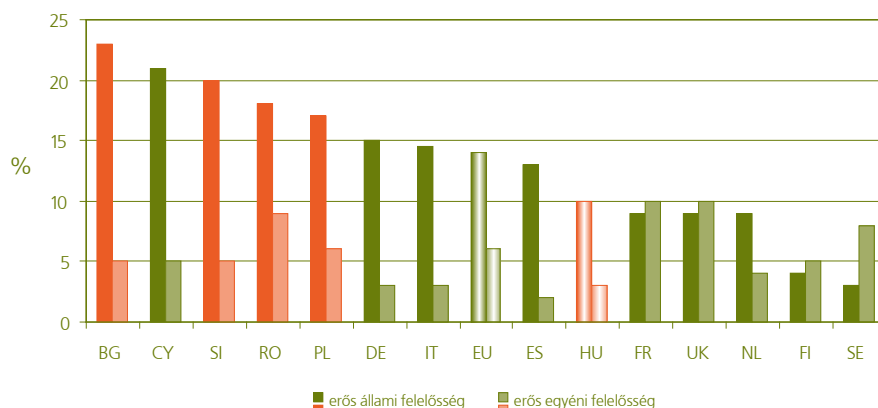
Az állam szerepével kapcsolatos elvárásokat illetően jelentős különbségek mutatkoznak egyes országok között. A kilencvenes években a volt szocialista blokkban végzett felmérések szerint az emberek az erős állami beavatkozást támogatták (Ferge, 1996: 194). Több más felmérés különbségeket mutatott ki a nyugat-európai, illetve a kelet-európai országok között az egyenlőtlenségekről és a kormányzati, illetve az egyéni felelősségről alkotott vélemények terén, bár az is egyértelmű, hogy az európai országok élesebben elválnak a világ más részeitől, így például az Egyesült Államoktól: az európaiak lényegesen kevesebb toleranciát mutatnak a jövedelmi egyenlőtlenségekkel szemben (Alesina–Di Tella–MacCulloch, 2004: 2035). A két kontinens ellentétét azzal magyarázhatjuk, hogy az újraelosztás könnyebben nyer támogatottságot, ha a depriváció okai között nem az egyéni felelősségre, hanem a balszerencsére helyezzük a hangsúlyt. A szegénység magyarázatában az európaiak a véletlenszerű okoknak, míg az amerikaiak az egyéni felelősségnek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget (Alesina–Angeletos, 2002).

Tanulmányunkban EU-tagországokat hasonlítottunk össze az International Social Survey Program (ISSP), a World Values Survey (WVS) és a European Social Survey (ESS) adatai alapján abból a szempontból, hogy a lakosság milyen szintű állami beavatkozást vár el, mennyire elégedett bizonyos területeken az állami beavatkozással, és a különbségek milyen attitűdbeli sajátságokra vezethetők vissza. Sajnálatos módon el

kell tekintenünk az európai szintű összehasonlítástól, mert a vizsgált kérdések nem szisztematikusan szerepelnek a különböző tagországok felméréseiben.

2.2. Az általános és konkrét egyéni, illetve kormányzati felelősséggel kapcsolatos vélemények

Az állami beavatkozás elvárt szintjét a következő állítással való egyetértés mértékével becsülhetjük meg (2.1. ábra): „Az embereknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk abban, hogy gondoskodjanak önmagukról, illetve az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban.”

2.1. ábra: Az emberekről való gondoskodás általában: állami vagy egyéni felelősség? – országonként (%)

Megjegyzések:

A kérdések: „Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban?” (a teljesen egyetértők – a tízfokozatú skálán 1-est választók – aránya).

„Az embereknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk abban, hogy gondoskodjanak önmagukról?” (a teljesen egyetértők – a tízfokozatú skálán 10-est választók – aránya).

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Az eredményekből kitűnik, hogy a legtöbb kelet-európai ország erősebb kormányzati felelősségvállalást, kiterjedt állami beavatkozást vár el, ami összhangban áll a volt szocialista országok paternalista hagyományával. Erőteljes állami jelenlétet részesít előnyben néhány mediterrán ország is: Ciprus, Olaszország és – valamivel kevésbé – Spanyolország. Németország összességében inkább a kelet-európai mintát követi, de jelentős és egyértelmű különbség van a volt NDK, illetve NSZK területén élő lakosság között. Míg a volt NDK népességének 18 százaléka vár el erős kormányzati felelősségvállalást, ez az arány 11 százalék a volt NSZK területén.

Abból a négy országból, ahol átlag feletti egyéni felelősségvállalást várnak el, három az EU-15 fejlettebb országai közé tartozik. A negyedik olyan ország, ahol a lakosság nagyon fontosnak tartja az egyéni felelősséget: Románia esetében mindkét véglet átlag feletti valószínűséggel szerepel.

Összeurópai szinten a nők általában több felelősségvállalást várnak a kormányzatól. Országos szinten azonban csupán négy államban találunk statisztikailag szignifikáns különbséget a nemek között: Svédországban, Lengyelországban, Szlovéniában és Bulgáriában.

Várakozásaink szerint az idősebbek inkább számítanak az állam szerepvállalására a különböző szolgáltatások biztosításában, mint a fiatalabb generációk. A teljes minta elemzése valóban jelentős különbséget mutat a 65 év alattiak és a 65 év felettek csoportja között: az idősebbek összességében több állami felelősségvállalást várnak el. Ha azonban külön-külön vizsgáljuk az egyes országokat, eltérő mintázatokat találunk.

Az iskolázottság tekintetében azt figyelhetjük meg, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak magasabb szintű állami felelősségvállalást várnak el. Az országonkénti elemzés azonban csak az országok egy részében mutat statisztikailag szignifikáns eltérést a különböző iskolázottságú csoportok között: Magyarországon, Szlovéniában, Bulgáriában, Romániában, Cipruson és a régi EU-tagállamok közül Olaszországban és Németországban érvényesül ilyen irányú tendencia.

Eredményeink szerint a gazdasági aktivitás rendkívül nagy mértékben befolyásolja az embereknek a kormányzat felelősségéről alkotott véleményét: az inaktív csoportok és valamivel kevésbé a nyugdíjasok nagyobb szerepvállalást várnak el az államtól, mint az aktív népesség. Az országonkénti elemzésben a különbség statisztikailag nem szignifikáns Olaszországban és az Egyesült Királyságban.

Az állam általános felelősségéről alkotott vélemények mellett az adatfelvétel az állami beavatkozás egyes területeivel kapcsolatos attitűdökre is kiterjedt.¹ A 2.2. ábra a szélsőségesen individualista és az állami beavatkozás mellett voksoló népesség arányát mutatja különböző területeken.

2.2. ábra: Az állami szerepvállalásra, illetve az egyéni felelősségvállalásra vonatkozó elvárások különböző területeken (%)

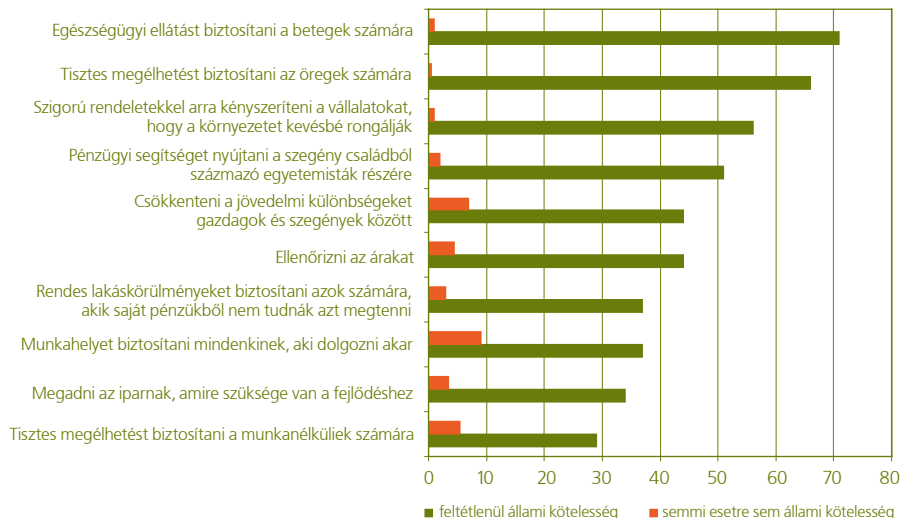
Megjegyzések:

A kérdések: Az Ön véleménye szerint az állam kötelessége-e gondoskodni a következő dolgokról: lásd az ábra feliratait.

A válaszok átlagértéke a négyfokozatú skálán (1 – feltétlenül kötelessége, 4 – semmi esetre sem kötelessége).

Állami kötelességnek tekintjük az 1-es választ, egyéni kötelességnek a 4-es.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

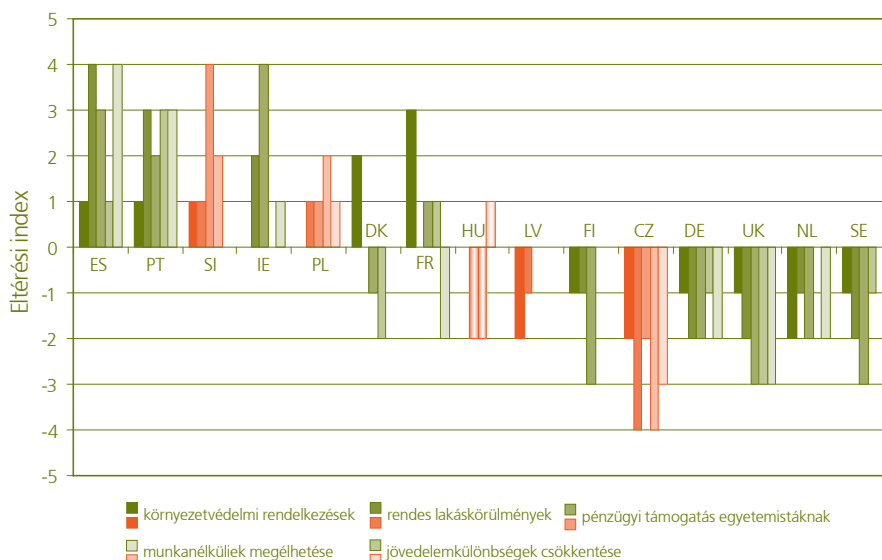
Az egészségügyi ellátás biztosítása a betegek számára, a tisztes megélhetés biztosítása az öregek számára és a környezetvédelem az a három magas prioritású terület.

¹ Az általános véleményre vonatkozó kérdéssel ellentétben a specifikus területeket felmérő adatok az ISSP 2006-os adatbázisból származnak, ahol az EU-tagállamoknak némileg eltérő csoportja szerepel.

let, ahol a vizsgált európai országok egyöntetűen és határozottan elvárják az állam szerepvállalását.² Az állammal szembeni elvárás legkisebb arányban a munkahely, illetve a rendes lakáskörülmények biztosítása, az ipari fejlődés támogatása és munkanélküliek megélhetésének biztosítása kapcsán fordul elő. Az előbbi adatokkal többé-kevésbé összhangban, az egyén felelőssége a munkahely és a jövedelmi különbségek területén tűnik a leghangsúlyosabbnak.

A három elsődleges terület sorrendjét tekintve nem találunk különbségeket az országok között. Ha kicsit nagyobb ingadozás mutatkozik is a skála „alsó” végén, az ipari fejlődés támogatása és a munkanélküliek megélhetésének biztosítása minden országban a 9. és a 10. helyen áll. (Az országokénti adatokat részletesen lásd a Függelékben.)

A függelék F2.1. táblázatában látható adatok alapján minden területre meghatároztunk egy rangsort, amely az egyes tagállamok európai átlagtól való pozitív, illetve negatív eltérését jelzi.³ Ez a devianciaindex vagy másképp „állampárti” index a következő módon jött létre: nulla értéket kapott az az ország, amelynek pontszáma az EU átlagától legfeljebb ± 5 százalékponttal tér el. Ha egy ország eredménye meghaladja az EU-átlagot, 6–10 százalékpontos különbségért egy pontot kapott, 11–15 százalékpontos különbségért két pontot, és így tovább. Ha viszont egy adott ország eredménye alacsonyabb az EU-átlagnál, 6–10 százalékos elmaradásért –1 pontot kapott, és így tovább.

2.3. a) ábra: „Paternalista” skála – az uniós országok átlagtól való eltérése a vizsgált területeken

Megjegyzések:
A kérdések a 2.2. ábrán elemzett kérdésekkel azonosak.

A skálát azok aránya alapján állítottuk fel, akik szerint a felsorolt feladatokat feltétlenül az államnak kell biztosítania.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

² ISSP (2006). Az egyes országok átlagos súlypontszáma 1 (0,9999–1,003).

³ Egy példa: szemben az EU 37 százalékos átlagával, a magyar népesség 52,5 százaléka válaszolta azt, hogy az állam feladata mindenki számára munkahelyet biztosítani. Magyarország ennek megfelelően 3 pontot kapott a „paternalista” skálán.

2.3. b) ábra: „Paternalista” skála
– az uniós országok átlagtól való
eltérése a vizsgált területeken

Megjegyzések:

A kérdések a 2.2. ábrán elemzett
kérdésekkel azonosak.

A skálát azok aránya alapján
állítottuk fel, akik szerint
a felsorolt feladatokat feltétlenül
az államnak kell biztosítania.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján
saját számítás.

A 2.3. a)–b) ábra alapján három országtípust különböztethetünk meg. A felmérésben szereplő régi EU-tagállamok többsége (Hollandia, Németország, Nagy-Britannia és Svédország), valamint a Cseh Köztársaság „individualista” országnak tekinthető, mivel a kérdések által lefedett valamennyi területen átlagos vagy leggyakrabban jóval az átlag alatti arányban kívánták az állami beavatkozást, vagyis ezeknek az országoknak a polgárai az egyén felelősségét tartják meghatározónak.

Németországot tekintve érdekes eredmény, hogy míg az állami beavatkozás valamennyi speciális területén individualistának bizonyult, addig az általános kormányzati felelősségvállalásra irányuló kérdés alapján egyértelműen a „paternalista” országok közé sorolhatjuk (lásd 2.1. ábra). Bár erre a jelenségre nem tudunk magyarázatot adni, elképzelhetőnek tartjuk, hogy az eltérés a két német adatfelvételi minta különbségéből adódik. A WVS 2005-ös mintájában a keletnémet válaszadók aránya 52 százalék volt, szemben a 32 százalékos képviselőtűkkel az ISSP 2006-os felmérésében. Mivel Kelet-Németországban egyértelműen erősebb a paternalista érzület, az eredmények valószínűleg a többség véleményét tükrözik, ami ebben az esetben (lásd 2.3. ábra) a nyugatnémetek individualista attitűdje.

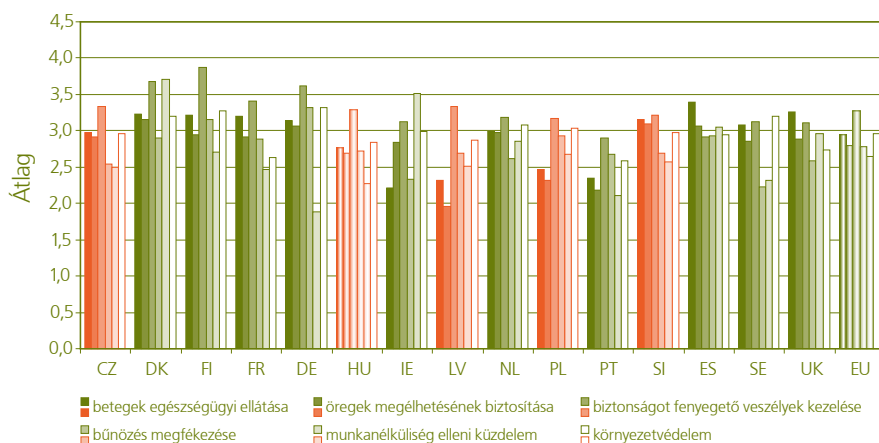
A második csoportba azok a tagállamok tartoznak, amelyekben a kérdések által lefedett valamennyi területen átlagos vagy leggyakrabban jóval az átlag feletti arányban az állami felelősséget hangsúlyozták, vagyis ezekre az országokra paternalista gondolkodású lakosság jellemző. Idetartozik Spanyolország, Portugália és Szlovénia.

A harmadik csoport az úgynevezett „hibrid” országok csoportja, ahol egyes területeken az átlagosnál magasabb szinten tekintik a kormány feladatának a gondoskodást, míg más területeken inkább az egyén felelősségét hangsúlyozzák az átlagosnál jobban. Dánia, Finnország, Franciaország, Írország, Lengyelország, Lettország és Magyarország sorolható ide.

A kilencvenes évek közepén a bevezetőben említett SOCO-felmérés⁴ viszonylagos következetességet talált az országok között abban az értelemben, hogy az emberek állami szerepvállalásról alkotott véleményét többnyire nem befolyásolták jelentősen demográfiai tényezők. Ahol mégis volt ilyen hatás, a jobb módúak és az iskolázottabbak kisebb mértékű állami beavatkozás mellett foglaltak állást. Az egyetlen olyan terület, ahol jelentős kapcsolat volt a társadalmi tényezők és az attitűdök között, a munkahely biztosítása volt. Statisztikailag szignifikáns különbséget a leginkább etaista (Németország és valamivel kevésbé Magyarország) és a legkevésbé etaista (Cseh Köztársaság) között figyeltek meg (Ferge, 1996: 195–196).

2.3. Az állami beavatkozás sikerességének megítélése

Az állam szerepére vonatkozó lakossági elvárások mellett rendelkezésünkre állnak adatok a lakosság véleményéről is az állami szerepvállalás különböző tevékenységének eredményességét illetően, azaz arról, hogy mennyire elégedett a lakosság a kormány ilyen irányú működésével. Ebben az alfejezetben ezt a kérdést járjuk körül.

2.4. ábra: Az állami beavatkozás sikerességének megítélése különböző területeken országonként (átlag)

Megjegyzések:

Az eredeti skálán az 1-es jelentette a „nagyon eredményes”, az 5-ös pedig a „nagyon eredménytelen” választ. Az ábrán megcseréltük az értékeket: a magasabb átlagok az állami beavatkozások fokozottabb sikerét, azzal való nagyobb elégedettséget jelölnek.

A kérdés: „Az Ön véleménye szerint a magyar állam mennyire eredményes a következő területeken: egészségügyi ellátás biztosítása a betegek számára; tisztes megélhetés biztosítása az öregek számára; a Magyarország biztonságát veszélyeztető fenyegetések kezelése; a bűnözés megfékezése; a munkanélküliség elleni küzdelem; a környezetvédelem?”

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

Amint a 2.4. ábrán látható, az emberek összességében eredményesebbnek ítélik a kormányzatokat az általános biztonság megteremtésében, mint a munkanélküliség kezelésében. Az országok között a legnagyobb eltérések is az utóbbi kérdés tekintetében jelentkeznek. A német állampolgárok vannak legkevésbé megelégedve a kormányzat munkaerő-piaci intézkedéseivel, főleg a kormány más irányú tevékenysége iránt tanúsított magas szintű elégedettséghez viszonyítva. A felmérés idején, 2006-

⁴ The Social Costs of Economic Transformation in Central Europe (A gazdasági átalakulás társadalmi következményei Közép-Európában). Részt vevő országok: Magyarország, Cseh Köztársaság, Németország, Lengyelország és Szlovákia.

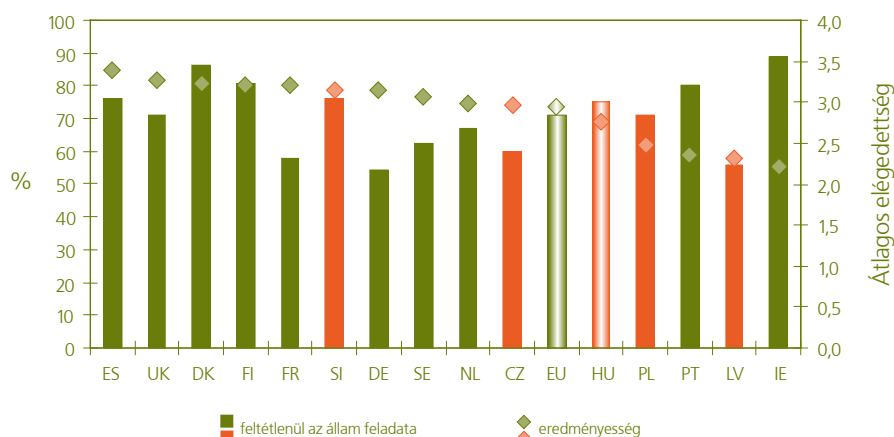
ban, a dán és az ír válaszadók vélték a kormányaikat a legeredményesebbnek a munkanélküliség elleni küzdelemben (ami azzal a ténnyel indokolható, hogy 2005-ben az unión belül Írországban volt a legalacsonyabb a munkanélküliség), de ez azóta – elsősorban Írországot tekintve – megváltozhatott a globális válság következményeként. Az írek igen elégedetlenek az ország egészségügyi ellátásával és a bűnözés megfékezésére tett kísérletekkel. A svédek a bűnözés kezelésétől és a munkanélküliség elleni küzdelemtől eltekintve viszonylag elégedettek kormányuk működésével.

A felmérésben szereplő új tagállamok többsége, Lengyelország, Lettország és Magyarország (a Cseh Köztársaságot kivéve) lényegesen kevésbé elégedett a kormányzat működésével, mint a többi tagállam. A lettek és a lengyelek különösen elégedetlenek az egészségügyi rendszerrel és az idősek ellátásával. Itt meg kell jegyeznünk, hogy 2004-ben Lengyelországban és Lettországban mérték a legmagasabb szegénységi kockázatot az egész Európai Unióban (*Joint Report*, 2007: 22). A lengyelek, a magyarokkal egyetemben, kimagaslóan elégedetlenek a kormány munkanélküliség elleni harcával – ami kevésbé meglepő a munkanélküliségi adatok ismeretében. Lengyelországban és Magyarországon a foglalkoztatottság az EU-átlagnál jóval alacsonyabb szinten van, szemben a legmagasabb európai foglalkoztatottsági rátákat élvező Dániával, az Egyesült Királysággal, Hollandiával és Svédországgal (*Joint Report...*, 2007: 18).

A következő ábrák (2.5.–2.8. ábra) az államtól elvárt felelősségvállalás szintjét vetik össze az állam működésével való elégedettség szintjével. Az ábrák oszlopoi azok arányát szemléltetik, akik az adott országban a kormányzat felelősségének tartják egy-egy feladat ellátását, míg a ♦-jelek az állam eredményességének megítélését jelölik az adott területen. Figyelemre méltóak a diagramokból kitűnő ellentmondások.

Az egészségügyi ellátás területén (2.5. ábra) nincs nyilvánvaló kapcsolat a várt állami beavatkozás mértéke és a kormányzat tevékenységének értékelése között. A Cseh Köztársaság, Németország és Franciaország lakossága például inkább az egyén feladatának tekinti a betegek egészségügyi ellátását, de viszonylag elégedett a kormány ilyen irányú tevékenységével. Írország – és valamivel kevésbé Portugália – esetében a megkérdezettek határozottan az állam feladatának tekintik az egészségügyi ellátás biztosítását, de nincsenek megelégedve a rendszer működésével, viszont a dánok és a finnek elvárásainak láthatóan megfelel államaik vonatkozó tevékenysége.

Az idősekről való gondoskodás esetében (2.6. ábra) a spanyolok, a portugálok és az írek várják el a legmagasabb szintű állami beavatkozást, és különösen a portugálok nincsenek megelégedve azzal, amit a kormányzat ezen a téren nyújt. Írország és Portugália kivételével a vizsgált országok mindegyikére jellemző, hogy az idősebbek nagyobb szerepvállalást várnak az államtól.

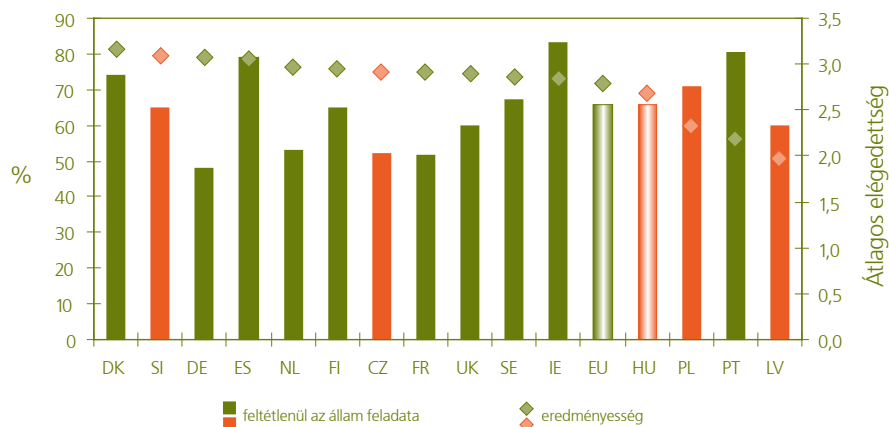
2.5. ábra: Az elvárt állami beavatkozás mértéke és sikerességének megítélése az egészségügyi ellátás területén országoként

Megjegyzések:

Lásd a 2.3. és a 2.4. ábra egészségügyi ellátásra vonatkozó kérdését.

A bal oldali Y tengely az állami szerepvállalás elvárt mértékét jelöli, a jobb oldali pedig azt, hogy az állampolgárok átlagosan mennyire elégedettek a kormány feladatellátásával az adott területen.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

2.6. ábra: Az elvárt állami beavatkozás mértéke és sikerességének megítélése az öregek tisztes megélhetésének biztosításában országoként

Megjegyzések:

Lásd a 2.3. és a 2.4. ábrának az idősek tisztes megélhetésére vonatkozó kérdését.

A bal oldali Y tengely az állami szerepvállalás elvárt mértékét jelöli, a jobb oldali pedig azt, hogy az állampolgárok átlagosan mennyire elégedettek a kormány feladatellátásával az adott területen.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

A munkanélküliség elleni küzdelem terén (2.7. ábra) a lengyelek, a magyarok és valamivel kevésbé a portugálok támasztják a legmagasabb elvárásokat az állammal szemben, és a két utóbbi ország népessége igen elégedetlen a kormányzat teljesítményével. Amint már említettük, a németek a legkevésbé elégedettek a kormányukkal ebben a tekintetben, habár az átlagnak megfelelő mértékben várják el az államtól, hogy lépéseket tegyen a munkahelyteremtés érdekében. Csupán Magyarországon és Lengyelországban nem figyelhető meg statisztikailag szignifikáns kapcsolat a gazdasági aktivitás és az állammal szemben támasztott elvárás szintje között a munkahelyteremtésre vonatkozóan. A legtöbb esetben elsősorban az inaktív és a nyugdíjas csoportok elvárásai emelkednek ki a többiek közül. Mindegyik országra igaz, hogy a magasabb végzettségűek ezen a téren alacsonyabb szintű állami felelősségvállalás mellett foglalnak állást.

2.7. ábra: Az elvart állami beavatkozás mértéke és sikerességének megítélése a munkanélküliség elleni küzdelem terén országoként

Megjegyzések:

Lásd a 2.3. és a 2.4. ábra munkanélküliségre vonatkozó kérdését.

A bal oldali Y tengely az állami szerepvállalás elvart mértékét jelöli, a jobb oldali pedig azt, hogy az állampolgárok átlagosan mennyire elégedettek a kormány feladatellátásával az adott területen.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

Összességében nem találunk feltűnő különbségeket arra vonatkozóan, hogy a vizsgált országok lakossága mennyire eredményesnek ítéli meg a kormányzat környezetvédelemre irányuló tevékenységét (2.8. ábra). Az állami feladatvállalás megkívánt szintje országoként változó, de az adatok szerint független a kormány intézkedéseinek megítélésétől.

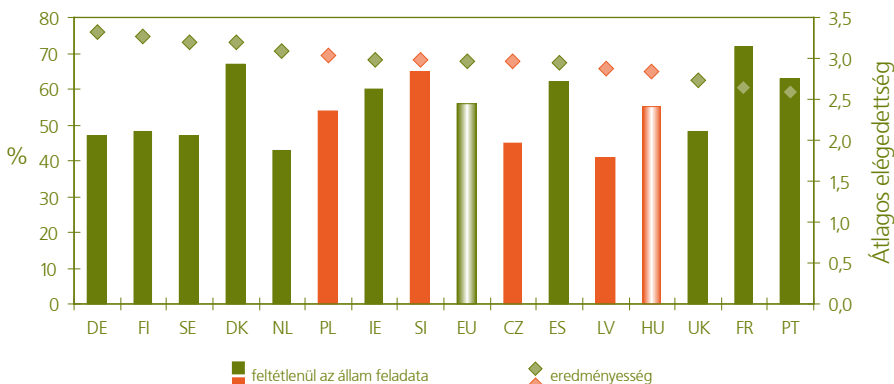
2.8. ábra: Az elvart állami beavatkozás mértéke és sikerességének megítélése a környezetvédelem terén országoként

Megjegyzések:

Lásd a 2.3. és a 2.4. ábra környezetvédelmi rendelkezésekre vonatkozó kérdését.

A bal oldali Y tengely az állami szerepvállalás elvart mértékét jelöli, a jobb oldali pedig azt, hogy az állampolgárok átlagosan mennyire elégedettek a kormány feladatellátásával az adott területen.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

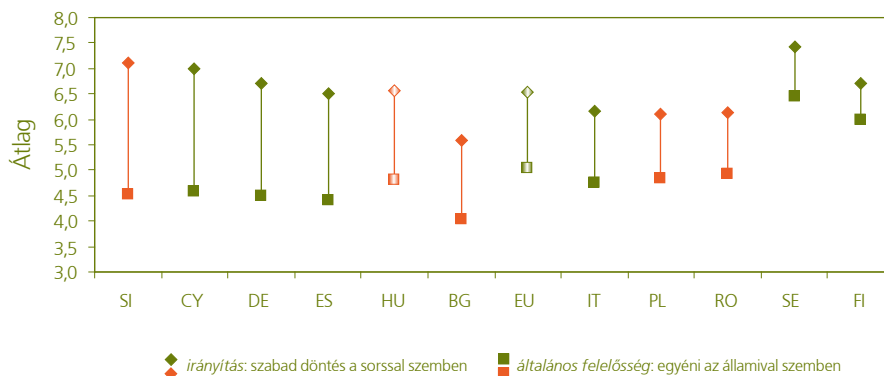

Vélhetően a paternalista szocialista hagyománnyal összhangban az új tagállamok egyrésztől több állami beavatkozást várnak el, másrésztől pedig kevésbé elégedettek azzal, amit az állam nyújt. A szociális támogatások GDP-hez viszonyított aránya 30 százalék körül volt Svédországban, Dániában, Franciaországban és Németországban, de meghaladta a 25 százalékot az Egyesült Királyságban és Hollandiában is. A legalacsonyabb arányt Lettországon (12%) találjuk; Írországon és Szlovákiában 16 százalékos ez az érték, de 20 százalék körüli Magyarországon és Lengyelországon. A Cseh Köztársaság kivételesnek tűnik, mivel itt a szociális támogatások 19 százalékos aránya (Joint Report..., 2007: 19) viszonylag alacsonynak számít, és mégis erős individualista attitűd a jellemző.

2.4. Lehetséges magyarázatok a felelősség természetére

Minél inkább a saját kezükben érzik a sorsukat az emberek, annál inkább hajlamosak úgy érezni, hogy az embereknek több felelősséget kell vállalniuk a saját megélhetésük biztosításában. Ebben a tekintetben szignifikáns pozitív korrelációt figyelhetünk meg Spanyolország és Svédország kivételével valamennyi vizsgált országban.⁵ Azt váránk tehát, hogy amennyiben egy ország népessége úgy látja, hogy nem a sors kénye-kedvére van bízva az élete, hanem saját maga irányíthatja, akkor előnyben fogja részesíteni az egyéni felelősséget az állammal szemben.

A 2.9. ábrán a két érték összevetése látható országoként: a különbség mértékét a ■ és a ◆ jeleket összekötő vonalak hossza mutatja, ahol a ◆ jel az önirányítás átlagos szintjét, a ■ jel pedig az általános felelősségvállalás átlagos szintjét jelzi. Az első esetben a magasabb értékek több döntési szabadságot jelentenek, a második esetben pedig az érték az állami felelősséghez viszonyított egyéni felelősség erősödésével növekszik. Minél hosszabb az összekötő vonal, annál nagyobb az ellentmondás a két megközelítés között.

2.9. ábra: A két megközelítés összevetése (egyéni döntés a sorssal szemben és egyéni felelősség az állami felelősséggel szemben) országoként

Megjegyzések:

■: „Egyes emberek úgy érzik, hogy teljesen szabadon határozzák meg életüket, mások viszont úgy érzik, hogy semmi befolyásuk sincs sorsuk irányítására.” A válaszok átlagértéke a tízfokozatú skálán (1 – semmilyen befolyása sincs, 10 – nagyon sok lehetősége van). Az átlagok azt fejezik ki, hogy a megkérdezettek mennyire érzik úgy, hogy a saját döntéseik határozzák meg az életük alakulását: minél magasabb az érték, annál inkább a saját uruknak tartják magukat.

◆: „Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban” (a skálán 1-es érték); „az embereknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk abban, hogy gondoskodjanak önmagukról” (a skálán 10-es érték).

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Az országok egy részében igen feltűnő az eltérés a két megközelítés között: például Szlovéniában, Cipruson, Németországban, Spanyolországban és Magyarországon a viszonylag erős igény az állami beavatkozásra és az ugyancsak erős önirányítási hajlam láthatóan nem zárják ki egymást. Svédországban és Finnországban a két megközelítés inkább összhangban van egymással.

Az új EU-tagállamok lakossága, valamint a fentiek szerint a „paternalista” csoportba tartozó országok lakossága összességében megalázóbbnak érzi a munka nélküli jövedelemszerzést, mint az „individualista” régi tagországokban élők (2.10. ábra). Az idősebbek megalázóbbnak találják ezt a helyzetet, mint a fiatalabbak, a diákok vagy a legmagasabb iskolai végzettségűek. Érdekes itt tennünk egy bizonyítatlan, de releváns megjegyzést: vajon a rászorultak védekező reakcióját mérjük-e, akik mintegy

⁵ A következő országokról nincs adatunk: UK, NL, FR.

2.10. ábra: A munka nélküli jövedelemszerzés megítélése országonként

Megjegyzések:

A kérdés: „Megalázó dolog pénzt kapni, ha az ember nem dolgozott meg érte?”

A válaszok átlagértéke az ötfokozatú skálán (1 – teljesen egyetért, 5 – egyáltalán nem ért egyet).

Forrás: WVS, negyedik hullám (1999–2004) adatai alapján saját számítás.

magukon érzik a közvélemény nyomását, hogy a szociális segélyen élők a társadalom terhére vannak?

Szintén érdekes jelenség, hogy az emberek szívesen élnének az állam által garantált biztonságos környezetben, de ugyanakkor ragaszkodnak ahhoz, hogy szabadon dönthessenek, szabad akaratuk legyen (2.11. ábra). Az erős, óvó állami szerep és az egyidejű erős egyéni függetlenség megteremtése mintha ellentmondásban állna egymással, de a három idevonatkozó tétel mégis korrelációt mutat a teljes vizsgált népesség körében.

2.11. ábra: A biztonság és a választás szabadságának megítélése országonként

Megjegyzések:

Azoknak az aránya, akik teljes mértékben egyetértettek az alábbi állításokkal.

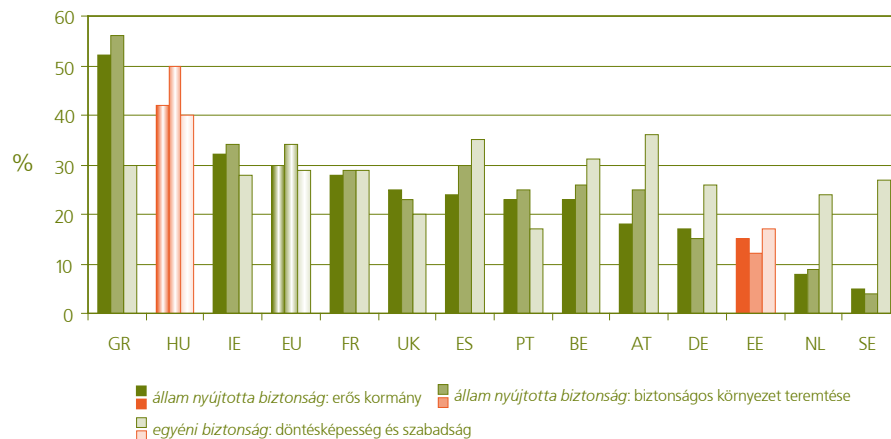
Fontos számára, hogy az állam biztonságot nyújtson minden veszéllyel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni a polgárait.

Fontos számára, hogy saját maga dönthessen arról, hogy mit csinál. Azt szereti, ha szabad lehet, és másoktól független.

Fontos számára, hogy biztonságos környezetben éljen. Igyekszik elkerülni mindent, ami a biztonságát veszélyeztetheti.

A válaszok átlagértéke a hatfokozatú skálán (1 – nagyon hasonló a megkérdezettre; 6 – egyáltalán nem hasonló a megkérdezettre).

Forrás: ESS, második hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

A biztonság iránti igényt teljesítheti az állam is, vagy az egyén is. A válaszadók neme meghatározó tényezőnek bizonyult: a nők inkább az államtól várják a biztonság megteremtését, míg a férfiak inkább önmaguktól. A fiatalabbak inkább önmagukra hagyatkoznak a biztonság iránti igény kielégítésében, az idősebbek pedig inkább az államra. Az iskolázottságot tekintve az alacsonyabb végzettségűek azt szeretnék, hogy az állam teremtsen biztonságos körülményeket, míg a középfokú és felsőfokú végzettségűek inkább önmaguktól várják a megoldást.

A különböző adatállományokat felhasználva megpróbáltuk az állami és az egyéni felelősségvállalás lehető legtöbb megnyilvánulását együtt elemezni, hogy feltárhas-

suk az országok közti hasonlóságokat és különbségeket, és megrajzolhassuk a lehetséges mintázatokat. A legmegfelelőbb eredmény az lenne, ha (a viselkedés, attitűd vagy vélemény alapján) azonosítani tudnánk azokat az egyéni jellemzőket, amelyek a leginkább meghatározzák az úgynevezett „paternalista” országokat, és meg tudnánk különböztetni őket azoktól a vonásoktól, amelyek egyértelműen azokat az országokat jellemzik, amelyek az állami felelősségvállalással kapcsolatos elvárásaik alapján individualistának bizonyultak. A célnak megfelelő indikátort sajnálatos módon az eddigiekben nem sikerült azonosítanunk.

Amit e helyett találtunk, az egy igen összetett kép, amelyen szinte alig látható következetes mintázat akár a vizsgált országokon belül, akár közöttük. Azok az országok, ahol a lakosság több állami beavatkozást vár (főként, de nem kizárólag az új EU-tagállamok), élesen eltérő véleményeket nyilvánítottak ki olyan kérdésekben, mint például az egyéni döntés jelentősége a sors meghatározottságával szemben, vagy a meg nem keresett jövedelem megalázó volta, vagy hogy a biztonság megteremtése inkább egyéni vagy inkább állami szinten valósuljon-e meg.

A 2.1. táblázatban megkíséreltük az EU-tagállamokat két szempont alapján kategorizálni. Az általános felelősségvállalás szempontjából kirajzolódik egy határvonal: az egyes országok vagy paternalisták, vagy individualisták. A másik megkülönböztetést ebből kiindulva tehetjük: az országot konzisztensnek tekinthetjük, ha a vizsgált attitűdök ezzel összhangban vannak. Ha például egy ország a paternalista kategóriába tartozik, akkor mondhatjuk konzisztensnek, ha a következő attitűdök dominálnak: az egyéni életet a sors alakítja; megalázó dolog pénzt elfogadni, ha valaki nem dolgozott meg érte; a biztonság megteremtése az állam feladata. Ha egy ország kevesebbet vár a kormányától (vagyis individualista), akkor tekintjük konzisztensnek, ha az ellenkező irányú attitűdök dominálnak: az élet alakítása az egyén kezében van; elfogadható dolog pénzt kapni munka nélkül; és a biztonság megteremtése az egyén feladata.

Általános felelősségvállalás	Attitűdök	
	Konzisztens	Inkonzisztens
Paternalista	BG, IT, PL, RO, PT (kf*)	CY, DE, ES, HU, SI
Individualista	DE (kf)**, FI, NL, SE, CZ (kf)	FR, GB

A táblázatból látható, hogy az általános felelősségvállalást alapul véve a tíz paternalista országból kettő (Németország és Spanyolország esetében) három szempontból is következetlenséget találtunk: az egyéni döntést fontosabbnak találják, mint a sors akaratát, nem érzik megalázónak a munka nélkül szerzett jövedelmet, és a biztonságot inkább az egyén szintjén keresik, mintsem az állam szintjén. A szlovénok és a magyarok szintén fokozottan úgy vélik, hogy inkább maguk irányítják az életüket, mint pusztán a sors, de megalázónak tartják a munka nélkül szerzett jövedelmet, és a magyarok esetében a biztonság megteremtésének feladata az államra és az egyénre is hárul. Az úgynevezett paternalista országok közül négy, Olaszország, Lengyelország és valamivel kevésbé Románia és Bulgária, felel meg előzetes várakozásainknak.

2.1. táblázat: Tipológia – állami felelősségvállalás és attitűdök

* Az országkód után zárójelben szereplő „kf” jelölés a „konkrét felelősség” rövidítése. Két további országot is a konkrét felelősség listából illesztettünk be: a Cseh Köztársaságot és Németországot.

** Amint már említettük, Németországot az individualista országok közé soroltuk a konkrét felelősség „skála” alapján.

a magyarázó változók megoszlását tekintve. Ezekben az országokban a megkérdezettek többnyire úgy vélik, hogy az életüket a sors irányítja, és megalázonak tartják a munka nélkül szerzett jövedelmet. A korábban a meghatározott állami szerepvállalás szempontjából elemzett Portugáliát a konzisztens országok közé sorolhatjuk a munka nélkül szerzett jövedelem megalázóságával kapcsolatos attitűdök alapján, és arra való tekintettel, hogy az állam nyújtotta biztonságot részesítik előnyben.

A 2.1. táblázatból az is kitűnik, hogy az általános felelősségvállalás szempontjából individualista vonásokat mutató országok konzisztensnek mondhatók. A hollandok és a svédek számára elfogadható a munka nélkül szerzett jövedelem, és a biztonság iránti igényüket szinte teljes mértékben önmaguk elégiténék ki. A Cseh Köztársaság – az egyetlen új tagállam a csoportban – konzisztensnek tekinthető, amennyiben figyelembe vesszük a konkrét felelősségvállalás területeit. Ebből a szempontból Németország helyzete is figyelemre méltó: konzisztens országnak bizonyult, mivel a magyarázó változók megoszlása összhangban van az individualista szemlélettel. Franciaország és Nagy-Britannia az inkonzisztens blokkba került, mert – a magyarok esetéhez némileg hasonlóan – ennek a két országnak a lakossága nem szívesen választ: mind az egyéntől, mind pedig az állam szintjén várják a biztonság megteremtését.

Ha végignézzük a négy blokk országain, számos kérdés merülhet fel bennünk: vajon egy ország sikeres alkalmazkodását, fennmaradását vagy fejlődését fokozhatja, lassíthatja vagy akár gátolhatja az, hogy az egy konzisztens vagy inkonzisztens kategóriába illeszkedik? Vagy esetleg a stabilabb vagy konzekvensebb hozzáállásra utaló következetesség – az alapoktól függetlenül – segíthet a világválságok legyőzésében?

2.5. Összegzés

Elemzésünkéből az a tendencia rajzolódik ki, hogy a keleti blokk országai a mediterrán országokkal és Németországgal együtt erőteljesebb beavatkozást várnak az államtól a lakosságról való gondoskodás terén. Az egészségügyi ellátás biztosítása a betegek számára, a tisztas megélhetés biztosítása az idősek számára és a környezetvédelem az a három kiemelt terület, ahol a vizsgált európai országok egyöntetűen és határozottan elvárják a kormányzat szerepvállalását. A legmagasabb prioritású területek szempontjából nem találunk különbségeket az országok között. Az egyén felelőssége a munkavállalás és a jövedelmi különbségek területén emelkedik ki a leginkább.

Az emberek összességében eredményesebbnek látják a kormányzatokat az általános biztonság megteremtésében, mint a munkanélküliség kezelésében. A felmérésben szereplő új tagállamok többsége lényegesen kevésbé elégedett saját kormányzatának működésével, mint a többi tagállam.

Megpróbáltuk az állami és az egyéni felelősségvállalás lehető legtöbb megnyilvánulását együtt elemezni, hogy feltárhassuk az országok közti hasonlóságokat és különbségeket, és megrajzolhassuk a lehetséges mintázatokat. Amit e helyett találtunk,

az egy igen összetett kép, amelyen szinte alig látható következetes mintázat akár a vizsgált országokon belül, akár közöttük. Azok az országok, ahol a lakosság több állami beavatkozást vár, vagyis paternalista tendenciát mutat (főként, de nem kizárólag az új EU-tagállamok), élesen eltérő véleményeket fejeztek ki olyan kérdésekben, mint például az egyéni döntés jelentősége a sorssal szemben, vagy a meg nem keregett jövedelem megalázó volta, vagy hogy a biztonság megteremtése inkább egyéni vagy inkább állami szinten valósuljon-e meg. Az általános felelősségvállalás szempontjából a több individualista vonást mutató országok inkább konzisztensnek mondhatók a vizsgált attitűdök tekintetében.

Hivatkozások

- ALESINA, A. – ANGELETOS G. (2002): *Fairness and Redistribution: US versus Europe*. www.economics.harvard.edu/pub/hier/2002/HIER1983.pdf
- ALESINA, A – DI TELLA, R. – MACCULLOCH, R. (2004): Inequality and happiness: are Europeans and Americans different? *Journal of Public Economics*, Elsevier, 88 (9–10, August), 2009–2042.
- FERGE, Zs. (1996): Social policy. In Ferge, Zs. – Sik, E. – Róbert, P. – Albert, F.: *Social Costs Of Transition. International Report*. SOCO Working Paper, 181–197.
- Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2007*. http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2007/joint_report_en.pdf (letöltve 2009. május 5-én).
- PESTIEAU, P. (2006): *The Welfare State in the European Union: Economic and social perspectives*. Oxford University Press, Oxford.

Függelék

F2.1. táblázat: Konkrét területek, ahol az állam felelősségével kapcsolatos véleményeket vizsgáljuk (azok aránya, akik úgy vélik, hogy az adott feladat feltétlenül állami kompetencia)

Megjegyzés:

Az utolsó sorban (EU) a zárójelben látható számok az adott terület sorszámtól jelölik az összesített pontszám átlaga szerinti rangsor alapján (lásd a 2.2. ábrát).

Ország	Egészségügyi ellátás betegek számára	Megélhetés az öregek számára	Környezetvédelmi rendeletek	Pénzügyi segítségnyújtás egyetemisták számára	
Csehország	60	52	45	38	
Dánia	86,5	74	67	41	
Finnország	80,5	65	48	34	
Franciaország	58	51,5	72	56	
Németország	54,5	48	47	40	
Magyarország	75	66	55	40	
Írország	89	83	60	71	
Luxemburg	56	60	41	47	
Hollandia	67	53	43	38	
Lengyelország	71	71	54	58	
Portugália	80	80,5	63	61	
Szlovénia	76	65	65	72	
Spanyolország	76	79	62	70	
Svédország	62,5	67	47	31	
Egyesült Királyság	71	60	48	34	
Európai Unió	71 (1)	66 (2)	56 (3)	51 (4)	

	Jövedelem- különbségek csökkentése	Árak ellenőrzése	Megfelelő lakáskörülmények	Munkahelyek biztosítása	Ipari fejlődés támogatása	Megélhetés a munkanélküliek számára
	20	21	15	40	21	10
	30	35	33	22	12	30
	40,5	35,5	30	24	15	32,5
	53	48	36,5	33	30	18
	34	36	22	35	20	18,5
	51	37	26	52,5	38,5	26
	44	59	51	24,5	49	33,5
	39	43	29	39	46	24
	39	37	29	20	21	15
	54	36	41,5	58	43	35
	61	66,5	52	50	48,5	47
	54	49	43,5	47,5	49	26
	50	55	61	43	46	50
	37	33,5	25	29	27	27
	27	32	25	17	29	11
	44 (5)	43,5 (6)	37 (7)	37 (7)	34 (9)	29 (10)

3. ÁLLAM ÉS PIAC

JANKY BÉLA

3.1. Bevezetés

Ebben a fejezetben, amely szorosan kapcsolódik az első és a második fejezethez, az állam és a piaci intézmények bizonyos társadalmi problémák megoldásában betöltött szerepével foglalkozunk. Vizsgálatunk fókuszában az áll, mi az állampolgárok véleménye a társadalompolitika közösségi (állami) vs. piaci alapú megközelítései közötti dilemmáról. Az alábbi elemzésben a World Values Survey (WVS) negyedik és ötödik hullámának adatait, továbbá az International Social Survey Program (ISSP) 1999-es és 2006-os felmérésének adatbázisait használjuk fel. Ideológiai attitűdöket és policy-preferenciákat egyaránt vizsgálunk. Nem csupán az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontok megoszlásainak országok közötti eltéréseire vagyunk kíváncsiak. Szemügyre vesszük a társadalmakon belüli törésvonalak erősségében mutatkozó különbségeket is. Az elemzésben különös hangsúlyt fektetünk a jóléti rezsimek és egyéb tényezők alapján definiált országcsoportok közötti eltérések vizsgálatának.

3.2. Állam és piac az európai jóléti államokban

Sokak számára az európai identitás alapvető eleme a kiterjedt jóléti állam, mint e társadalmak markáns megkülönböztető jegye a 20. század második felétől. Európán belül is felfedezhetők azonban érdemi eltérések. Az elmúlt évtizedekben számos kutatás foglalkozott az európai jóléti rendszerek közötti különbségek elemzésével. E különbségek részben következményei az attitűdök eltéréseinek,¹ részben magyarázzák magukat a jóléti attitűdöket is (pl. Arts–Gelissen, 2001).

Az elmúlt két évtizedben felhalmozódott széles szakirodalmi bázis szemléletmódját mindmáig döntően Esping-Andersen (1990) átfogó tanulmánya határozza meg, amely működési logikájuk – elsősorban a „dekommodifikáció” szintje, azaz a piac és a verseny korlátozása – alapján három nagyobb csoportra osztotta a fejlett országok jóléti rendszereit.² Későbbi elemzések ugyanakkor sok tekintetben más eredményekre vezettek, és a kvantitatív elemzési technikák alkalmazása sem hozta közelebb a konszenzust.³ Az utóbbi évtizedben ráadásul a hangsúly a hagyományos tipológiákról a különböző indikátorok mentén mért (folytonos skálán értelmezett) eltérések vizsgálatára helyeződött (pl. Scruggs–Allan, 2006; Soede–Vrooman, 2008). Tekintettel az egyértelmű rezsimitipológiák hiányára, az alábbi elemzésekben hagyományos földrajzi-kulturális alapokon képezünk országcsoportokat (Dél-Európa, Brit-

¹ A „policy-responsiveness” irodalmának közelmúltbeli áttekintéséhez lásd Brooks–Manza (2006).

² A három csoport: liberális, konzervatív, szociáldemokrata. A dél-európai országok speciális státuszban, a szocialista, illetve a volt szocialista országok pedig egyáltalán nem szerepeltek Esping-Andersen tipológiájában.

³ Esping-Andersen (1990) tanulmányának megjelenését követő első évtized eredményeinek összefoglalásához lásd Arts–Gelissen (2002).

szigetek, Skandinávia, a posztszocialista országok és a „kontinentális” Európa).⁴ A fejezetben bemutatott elemzés fókuszában az a kérdés áll, hogy milyen mértékben szerveződnek a vélemények országok közötti eltérései e régiók – és a hozzájuk kötődő kulturális és intézményi háttér – mentén.

A piaci és közösségi megoldások szerepével kapcsolatos véleményekben mutatózó, társadalmakon belüli törésvonalak vizsgálata szintén nagy hagyományokra tekint vissza. Az empirikus eredmények egyszerre támogatják az anyagi önérdekre épülő hipotéziseket és a strukturalista magyarázatokat is.⁵ Ebben a kötetben nem elemezzük részletesen a véleményeket meghatározó tényezőket. Csupán néhány dimenzió mentén – nem, életkor, iskolai végzettség és a munkaerő-piaci státusz – vizsgáljuk meg a társadalmakon belüli törésvonalakat. Arra vagyunk kíváncsak, hogy találhatók-e markáns és jól magyarázható eltérések egyes országok és országcsoportok között a társadalmi törésvonalak tekintetében.

3.3. Közösségi vs. piaci alapú megoldások – a vélemények országok és régiók közötti eltérései

Elsőként két olyan kérdést veszünk szemügyre, amelyek nem konkrét társadalompolitikai dilemmákra, hanem általános alapelvekre vonatkoznak. A WVS ötödik hullámában egyrészt azt vizsgálták, hogy miképp vélekednek a válaszadók a kemény munka, a szerencse és a siker kapcsolatáról, másrészt arról érdeklődtek, hogy jónak tartják-e a versenyt (általában). A teljes minta fele, ugyanakkor a finn válaszadók közel háromnegyede (74%-a) gondolja úgy, hogy a munka többnyire magával hozza a sikert (a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be), míg a lengyel megkérdezettek alig harmada (32%-a) gondolkozik így (3.1. ábra). E két szélső adat nem illeszkedik a jóléti rezsimiek eltérései alapján várt eredményekhez (vö. Alesina–Glaeser, 2004). Egy lehetséges értelmezési keretet nyújthat az északnyugati, protestáns dominanciájú, a kapitalizmusba korábban bekapcsolódó társadalmak és a katolikus Európa többségében később fejlődő országainak kulturális ellentéte. Az országcsoportok átlagában a várakozásokhoz többnyire illeszkedő eredményeket kapunk: a támogatás mértékében a skandináv országokat (Finn- és Svédország) Nagy-Britannia követi. A sorban hátul szereplő „kontinentális” Európa (Franciaország, Hollandia és Németország) és Dél-Európa (Ciprus, Olaszország és Spanyolország) csoportátlagai között nincs érdemi különbség. Amennyiben Franciaországot, ahol csak a polgárok 37 százaléka hisz

⁴ Mindazonáltal létezik az európai jóléti rendszereknek olyan tipológiája, amely lényegében egybevágh csoportosításunkkal (Bonoli, 1997).

⁵ Friss, átfogó és nemzetközi összevetést is tartalmazó elemzés Alesina és Giuliano (2009) tanulmánya. Az önérdek alaposabb – szubjektív tényezőket is teljességre törekvően bevonó – mérésére példa Tóth (2008a) új elemzése. A strukturalista magyarázatok egy közelmúltbeli megfogalmazása és áttekintése található Brooks és Manza (2007) könyvében.

a kemény munka hasznában, egy „latin-görög” országcsoporth részének tekintenék, még jobban kirajzolódna az Észak–Dél kulturális ellentét.

A posztszocialista országok (Bulgária, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia) adatai ugyanakkor nehezen értelmezhetők ebben az értelmezési keretben: például a romániai válaszadók a finnekhez hasonló arányban (72%) hisznek a kemény munka eredményében, miközben Hollandiában csak 45 százalékos az állítás támogatottsága. Feltévesünk szerint a fent említett kulturális gyökerek mellett a kérdezést megelőző évek gazdasági és társadalmi folyamatai – egyéni élettapasztalatokon és az ország helyzetének megítélésén keresztül – is hatással lehetnek a véleményekre. A kilencvenes évek mély válságából meglepő gyorsasággal felépülő, sok tekintetben „bezzeg-országgént” emlegetett Finnország és az EU-csatlakozás küszöbén látványosan fejlődő Románia adatait talán ez is befolyásolja (ahogy – talán – az 59, illetve 57%-os támogatottsággal utánuk következő szlovén és spanyol adatokat is).

3.1. ábra: A kemény munka vezet a sikerhez – az állítással inkább egyetértők aránya országonként (%)

Megjegyzések:

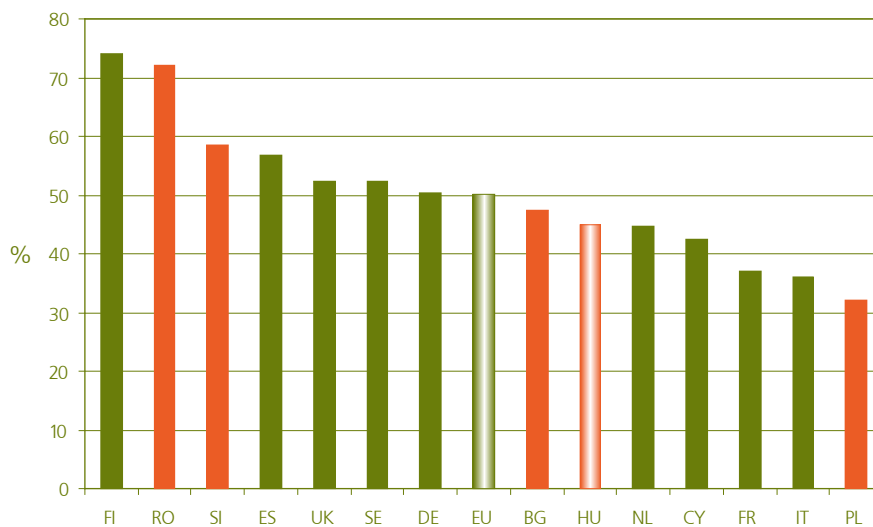
Azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be.

Teljesen egyetért az állítással:

1 – „Hosszú távon a kemény munka rendszerint jobb életet hoz.”

10 – „A kemény munka általában nem hoz sikert – rendszerint ez inkább szerencse vagy kapcsolatok kérdése.”

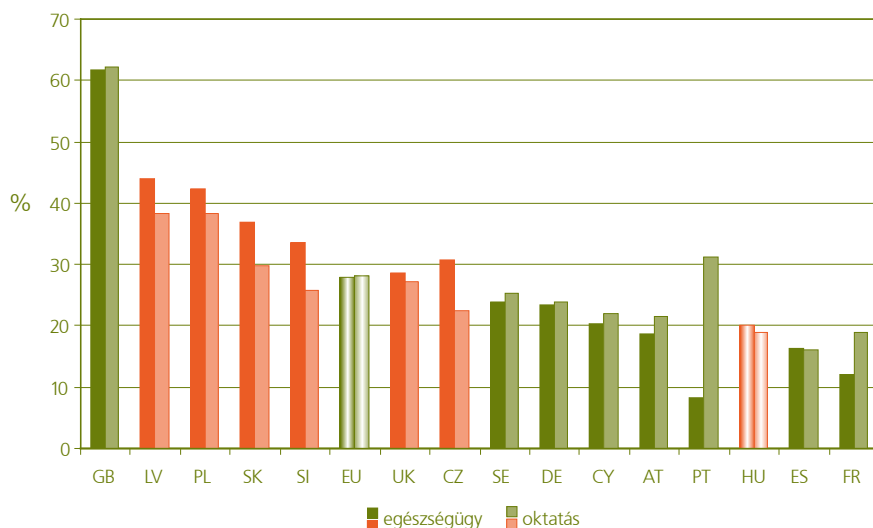
Forrás: WVS, ötödik hullám (2005) alapján saját számítás.

A verseny hasznosságának megítélésére vonatkozó adatok kevésbé strukturáltak, mint a kemény munkára vonatkozó kérdés esetében. A 14 országból álló minta 59 százaléka tartja jó dolognak a versenyt (a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be), legnagyobb arányban (75, 74, illetve 68%-ban) a svéd, román és bolgár válaszadók, legalacsonyabb arányban (41, 46, illetve 50%-ban) pedig a francia, lengyel illetve a holland és olasz polgárok. A regionális szintű kulturális és intézményi magyarázatok nem nyújtanak sok segítséget az adatok értelmezésében. Lehetséges, hogy a versenyről alkotott véleményekre is a közelmúlt – ez esetben intézményi – változásai vannak nagy hatással. A sikeresen, bizonyos piaci elvek figyelembevételével megreformált skandináv jóléti rendszerekben és a piaci reformokat később beindító balkáni posztszocialista országokban sem korábbi előítéletek, sem friss negatív tapasztalatok nincsenek, melyek a versennyel szembeni fenntartásokat táplálnák.

Eltérő válaszadási mintákat tapasztalunk, ha egy lépést teszünk a társadalompolitikai preferenciák irányába. Az ISSP 1999-es felmérésében két kérdés szerepelt arról, hogy igazságosnak tartják-e, ha a gazdagok az átlagosnál jobb egészségügyi ellátáshoz és oktatási szolgáltatásokhoz jutnak hozzá. Ezeknél a kérdéseknél (az országok részben eltérő mintájában) jobban felismerhetőek a regionális – kulturális és intézményi alapú – törésvonalak.

A teljes mintát tekintve egyaránt 28–28 százalék azok aránya, akik nem tartják igazságtalannak (az ötfokozatú skálán 1–3 közötti értéket jelöltek be) az egészségügyi, illetve az oktatási szolgáltatásokhoz való differenciált hozzáférést (3.2. ábra).

3.2. ábra: Az egészségügyi és oktatási szolgáltatások piacosítását támogatók aránya országonként (%)

Megjegyzések:

Azoknak az aránya, akik az ötfokozatú skálán 1–3 közötti értéket jelöltek be.

Az adatok a két arányszám összege szerint vannak sorba rendezve.

A kérdés: „Kérem, mondja meg a válaszlap segítségével, hogy véleménye szerint igazságos – helyes vagy helytelen –, hogy a magasabb jövedelmű (gazdagabb) emberek...

a) jobb egészségügyi ellátást tudnak vásárolni,

b) jobb oktatásban tudják részesíteni gyermekeiket

...mint az alacsonyabb jövedelműek (a szegényebbek)?”

Forrás: ISSP (1999) adatai alapján saját számítás.

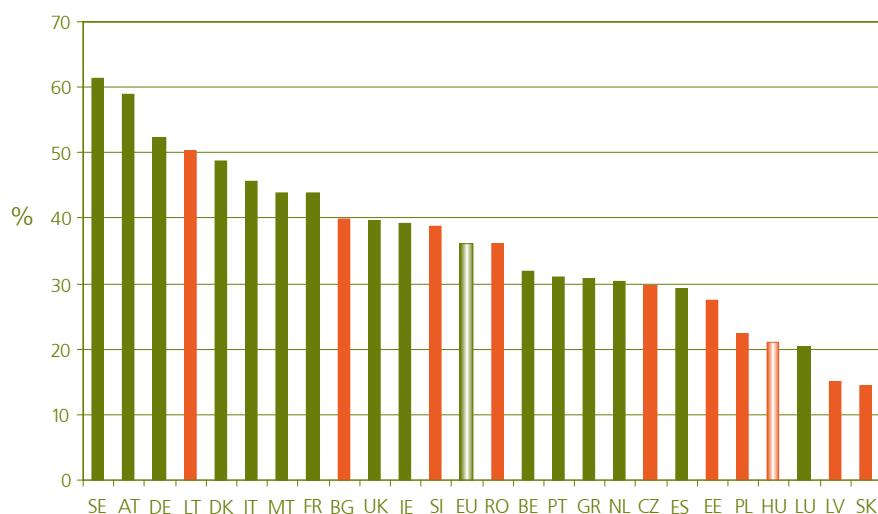
Az országok közötti jelentős eltérések azonban kissé eltérő mintát mutatnak a két kérdés esetében. Messze legmagasabb arányban (62%) Nagy-Britanniában fogadják el a fenti szolgáltatások piacosítását. Utána posztszocialista országok következnek a rangsorban – köztük (Lettországgal együtt) az élen a WVS felmérésében piacellenesnek mutakozó Lengyelország. Az egészségügy kérdésében hét posztszocialista országból hatban magasabb volt a piacosítás támogatottsága, mint (Nagy-Britannián kívül) bármely más EU-15 országban. Csupán Magyarországon volt az EU-15-ök többségéhez hasonlóan alacsony a differenciált hozzáférés támogatottsága. Feltehető, hogy a szocialista rendszerekből örökölt állami szolgáltatásokkal való elégedetlenség adhatja az alapját a posztszocialista országok EU-15-ökénél piacpártibb közhangulatának. A kontinentális, déli és északi régiók összevetését nehezíti, hogy mindössze egy skandináv állam (Svédország) szerepel a felmérésben, a három déli állam (Ciprus, Portugália és Spanyolország) közül pedig Portugália adatai különböző irányban mutatnak kiugró értékeket a két kérdésben (8% támogatja a differenciált egészségügyi szolgáltatásokat, míg 31% az oktatását). Feltevésünk szerint az egészségügy és oktatás eltérő államszocialista, illetve piacgazdasági szerveződésére vezethető vissza, hogy míg minden, a felmérésben szereplő EU-15 országban legalább olyan mértékű az oktatás

piacosításának elfogadása, mint az egészségügyé, a posztszocialista régióban fordított helyzet: nincs olyan ország, ahol az oktatáshoz való differenciált hozzáférés népszerűbb, mint az egészségügyi piaci megközelítése.

A piac és a verseny korlátozásának igénye nem csupán közszolgáltatások esetén merülhet fel. A modern jóléti államokban az üzleti élet is erős állami kontroll alatt működik. A WVS 1999-es kérdőívében két szembenálló állítás vonatkozik az állam és a gazdasági élet viszonyára: az államnak több, illetve kevesebb szabadságot kell adnia a vállalatok számára.

A svédek 61, az osztrákok 59 százaléka ért inkább egyet azzal (a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be), hogy a vállalatoknak nagyobb szabadságra van szükségük (3.3. ábra). A lett és szlovák válaszadók körében ez az arány csupán 15 százalék. Az üzleti élet nagyobb szabadságának támogatottsága a „kontinentális” Európa országaiban meghaladja az angolszász országcsoporthoz az átlagát, a szabadelvűbb gazdaságpolitika irányába való elmozdulást legnagyobb arányban a skandináv országokban támogatják. A posztszocialista országok lakói vélik úgy leginkább, hogy inkább több, mint kevesebb állami kontrollra van szükség az üzleti életben. Az adatok arra utalnak tehát, hogy a posztszocialista országokban az állami szolgáltatásokkal szembeni elégedetlenség a piaci megoldások elfogadottságát növeli, míg a privát szféra aktoraival szembeni fenntartások az állami kontroll népszerűségét növelik (vö. 3.2. és 3.3. ábra).

A WVS ötödik hullámának kérdőívében 11 jelenlegi EU-országban szerepelt kérdés arra vonatkozóan, hogy a magántulajdon vagy az állami tulajdon részesedését növelné-e a válaszadó a gazdasági életben. A 11 ország átlagában a megkérdezettek 37 százaléka támogatta a magántulajdon szerepének növelését (a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be). Az országok közötti eltérések szerkezete eltér az imént bemutatott kérdések esetében tapasztaltaktól, leginkább a munka értékére vonatkozó kérdésnél tapasztaltakhoz hasonlít. Legnagyobb arányban (52, 45, illetve 42–42%) a román, finn, svéd és szlovén válaszadók támogatták a privatizációt. A magántulajdonnak Lengyelországban (19%), Magyarországon (24%) és Spanyolországban (29%) volt a legkevesebb támogatója. A korábban tárgyalt kérdések kapcsán már említettük a közelmúlt sikeres vagy sikerekkel kecsegtető, vagy épp kudarcként megélt gazdasági és gazdaságpolitikai változásait, mint az országok közötti különbségek lehetséges okait. Ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet egyes eltérésekre is: A bolgár válaszadók például, miközben a piaci verseny egyik legerősebb támogatói, a privatizáció ügyében elutasítóbbak az átlagnál. A spanyolok pedig, miközben hisznek a kemény munka sikerében, az átlagosnál kicsit alacsonyabb arányban tartják jó dolognak a versenyt, és relatív pozíciójuk tovább csúszik az etatizmus irányába a privatizáció kérdésében.

3.3. ábra: Az állam adjon több szabadságot a vállalatoknak – az állítással inkább egyetértők aránya országonként (%)

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be.

A kérdés: „Hová helyezné el ezen a skálán a véleményét a következő kérdéssel kapcsolatban?”

1 – az államnak több szabadságot kellene adnia a vállalatok számára; 10 – az államnak hatékonyabban kellene ellenőrizni a vállalatokat.”

Forrás: WVS, negyedik hullám (1999) adatai alapján saját számítás.

Az ISSP 2006-os felmérésében egy hat kérdésből álló blokk foglalkozott az állam üzleti életben játszott szerepével. Az első kérdés közvetetten, az állami kiadások lefaragásáról érdeklődve, a többi pedig közvetlenül, gazdaságtámogató intézkedéseket vizsgálva. Ezek: munkahelyteremtő projektek finanszírozása, erősebb gazdaságsszabályozás, K+F támogatás, hanyatló iparágak támogatása, továbbá munkaidő-szabályozás (csökkentés).

A különböző kérdések esetében jelentősen eltér egymástól az állami aktivitást ellenzők aránya: A válaszadók kétharmada csökkentené az állami kiadásokat, de csak 17 százalékuk ellenezné munkahelyteremtő projektek állami finanszírozását. A kiadások csökkentése mellett a szabályozás lazítása is népszerű (53%) – amennyiben általánosan teszik fel a kérdést. A konkrétabban megfogalmazott beavatkozások közül a munkaidő munkahely-teremtési célú rövidítése népszerűtlen (59% ellenzi), és a beruházások mellett a K+F támogatások népszerűek (csak 17% ellenzi). Az országok közötti eltérések is jelentősek: például a finnek 29 százaléka, míg a lettek 95 százaléka támogatja az állami kiadások csökkentését. A munkahelyteremtő beruházásokat tekintve pedig a spanyolok 4 százaléka, míg a németek 32 százaléka piacpárti.

A kérdések és országok közötti összetett viszonyok áttekintését a válaszadók látni motivációinak matematikai-statisztikai feltárása sem segíti.⁶ Érdekes összefüggések tárulnak fel azonban, ha a piacpárti válaszok átlagos számában mutatózó országok közötti eltéréseket vizsgáljuk. A legtöbb kérdésben a cseh, holland és német polgárok adtak az állami beavatkozást ellenző választ, és a portugál, az ír, valamint a spanyol választók mutatkoztak az állami szerepvállalás legerősebb támogatóinak. Első látásra meglepő, hogy a németeket a piacpártiak rangsorában a franciák követik,

⁶ A válaszok mögött meghúzódó legfontosabb faktorok csupán a kérdések megfogalmazási módja alapján diszkriminálnak kérdések között, szubsztantív értelmezésük nehéz.

a sor végén pedig az említett három ország előtt Nagy-Britannia szerepel. Egyes posztoszocialista országok pedig a rangsor egymástól távoli pontjain helyezkednek el.

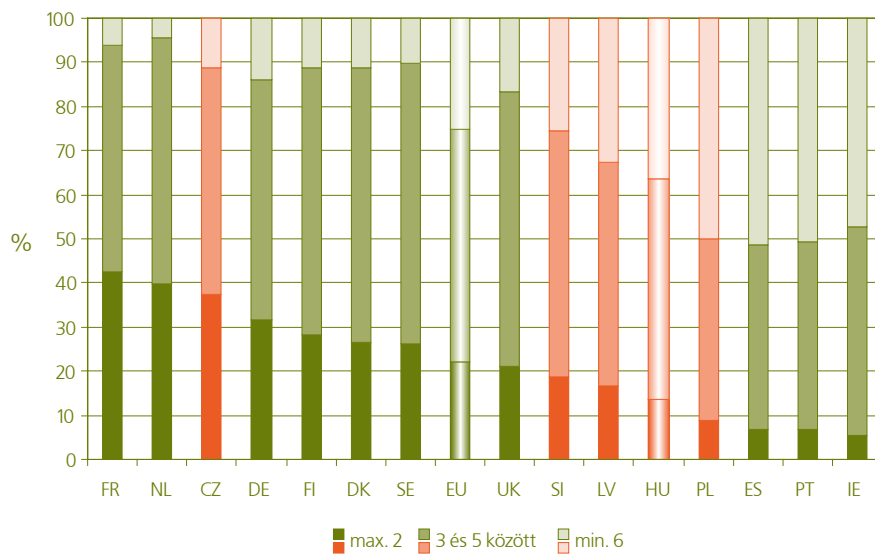
Visszatérve a közszolgáltatásokra: Ugyanebben a vizsgálatban arról is kérdezték a válaszadókat, hogy mely területeken várnak több állami kiadást kormányzatuktól. A különböző európai országok közvéleménye meglehetősen hasonló preferenciasorrendet állít fel a nyolc megadott kiadási tétel között: Az élen az egészségügyi, az oktatási és a nyugdíjkiadások állnak. Ezeket követik a környezetvédelmi, rendészeti és kulturális kiadások. A legkevésbé a munkanélküli-ellátás és a honvédelem költségei népszerűek. A sorrendben kevés az érdemi eltérés az egyes országok között: Svédországban a rendészeti kiadásoké a második legnépszerűbb tétel, míg a finnek jó része úgy véli: Európa által csodált oktatási rendszerük helyett több más helyen kellene növelni a kiadásokat.

A válaszadók látens motivációinak faktorelemzés segítségével történő feltárása megmutatja, hogy a választók elkülönítik a posztmaterális, a szociális, a fegyveres erőknek szóló, valamint a nagy ellátórendszerekre szánt kiadásokat. Figyelmeztető jel az öregedő Európa társadalompolitikusi számára, hogy a nyugdíjkiadásokat még e 2006-os vizsgálatban is – a munkanélküli-ellátással együtt – elsősorban a szegénységet kezelő juttatásnak tekintik, és kevésbé kapcsolják az életciklus-függő kiadásokhoz (egészségügy, oktatás).

Míg az egyes tételek relatív (más tételekhez viszonyított) támogatottságában nincsenek érdemi eltérések Európán belül, a kiadásokat támogatók aránya országról országra jelentősen változik. Franciaországban a kérdezettek 42 százaléka legfeljebb két kiadási tétel emelését várja, és csupán 6 százalék azok aránya, akik a nyolcból legalább hat esetben több kiadást javasolnak (3.4. ábra). Portugáliában és Spanyolországban ellenben csupán 7–7 százalék a legfeljebb két területen emelni kívánók aránya, viszont 51 százalék azoké, akik legalább hat tétel emelését támogatnák. A 3.4. ábrán bemutatott adatok nagyon hasonló struktúrába szerveződnek, mint az üzleti élet korlátozására vonatkozó kérdések (vö. 3.2. ábra).

A válaszok blokkonkénti összeadása és a faktorelemzések mellett a Tóth (2008a, b) által javasolt „redistribúciós attitűdindexet” is létrehoztuk az imént vizsgált két kérdésblokk 14 elemének segítségével.⁷ Az index sztenderdizált változóértékek összegeként mutatja az állami szerepvállalás iránti igény erősségét. A következő ábrákon az index magas értéke az állami beavatkozás/redistribúció iránti nagyobb fokú igényt jelöli.

⁷ Köszönettel tartozunk Tóth István Györgynek a számítási algoritmus rendelkezésre bocsátásáért.

3.4. ábra: A különböző számú költségvetési tétel növelését támogatók aránya országoként (%)

Megjegyzés:

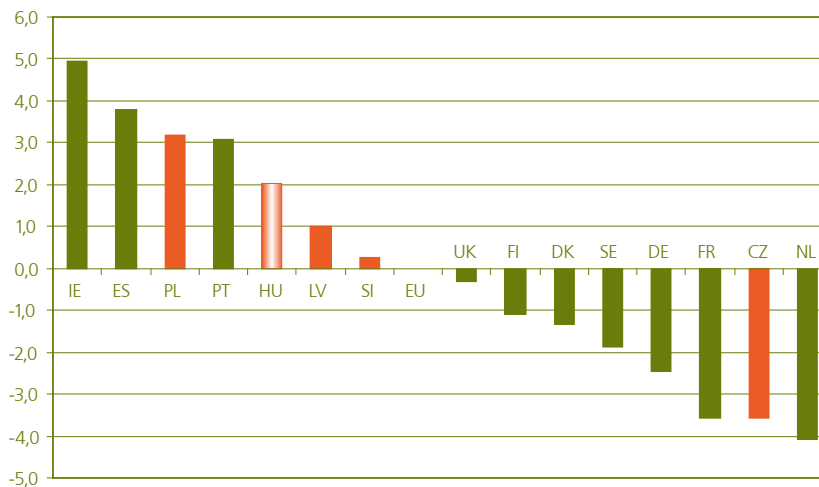
Az adatok a legfeljebb két tétel növelését támogatók aránya szerint vannak sorba rendezve.

A kérdés: „Felsorolok néhány dolgot, amire az állam az adókból származó bevételeket fordítja. Ön mit tartana jónak, melyikre költsön a kormány többet, és melyikre kevesebbet (a mostanihoz képest). Ne feledkezzen meg arról, hogy ha azt mondja, hogy »sokkal többet« kellene költenie az államnak, az az adók növelését is jelentheti (hogy legyen miből többet költeni rá).”

Az egyes tételek: környezetvédelem, egészségügy, rendőrség, oktatás, honvédelem, nyugdíjak, munkanélküli ellátás, kultúra.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

A (további) állami beavatkozás Hollandiában, Csehországban és Franciaországban ütközik a legnagyobb ellenállásba (3.5. ábra). Több aktivitást leginkább Írorságban, Spanyolországban, Lengyelországban és Portugáliában várnak az államtól. Az egyik lehetséges magyarázat szerint a válaszok reflektálnak az intézmények és a kulturális hagyományok diszkrepanciájára. A kiterjedt állami szerepvállalást ott ellenzik leginkább, ahol erős polgári hagyományok mellett nagy és mérsékelt megreformált jóléti rezsim működik. A legtöbb támogató pedig ott található, ahol a viszonylag kevésbé kiterjedt államot hagyományosabb szolidaritási értékeket valló társadalomban találjuk.

3.5. ábra: Redisztribúciós attitűdindex – az állami beavatkozás támogatásának erőssége országoként

Megjegyzés:

Az index magas értéke az állami beavatkozás/redisztribúció iránti nagyobb fokú igényt jelöli.

Forrás: ISSP (2006) adatai alapján saját számítás.

3.4. Törésvonalak az egyes társadalmakban

A kutatás során azt is megvizsgáltuk, hogy milyen társadalmon belüli különbségek tapasztalhatóak egyes kérdések megítélésében, azaz a vélemények szórása milyen mértékben köszönhető a különböző nemű, korú, iskolai végzettségű és munkaerő-piaci státuszú választók preferenciái közötti különbségeknek. Eltér egymástól az egyes európai társadalmak politikai-gazdasági megosztottsága, és a különböző jóléti rezsimek eltérő mértékben képesek konszenzust teremteni ellenérdekelte csoportok között. Ráadásul jelentős közelmúltbeli reformok és általában a gyors társadalmi átalakulások is új törésvonalakat alakíthatnak ki. Azt vártuk tehát, hogy az országok között érdemi és jól strukturált eltéréseket tapasztalunk. Az alábbiakban két kérdéskört vizsgálunk meg: a munka értékére vonatkozó állítást, valamint az állami kiadások preferált területeire vonatkozó kérdéseket.

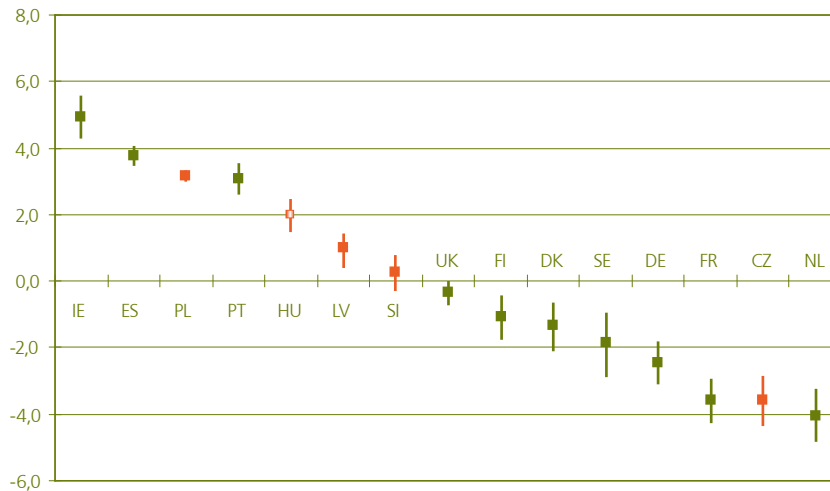
Az eredmények két legfontosabb tanulsága, hogy a nagyobb társadalmi csoportok közötti különbségek kisebbek, mint a társadalmak közötti eltérések, valamint a törésvonalak nemzetközi eltérései nem mutatnak jól strukturált mintázatot.

Az adatok tanúsága szerint nem különbözik az egyes generációk munkához való hozzáállása. Arról biztos nem beszélhetünk, hogy a fiatalabb generációk szakítanának a megelőző európai generációk fatalista szemléletmódjával. A legtöbb országban a legidősebbek értékelik a legnagyobb arányban a munkát a siker zálogának. Cipruson a 65 évnél idősebbek körében 44 százalékkal magasabb a munka fontosságát hangsúlyozók aránya, mint a leginkább szkeptikus 35–49 éves korosztályban. Más országokban azonban nem találunk ilyen mértékű különbségeket (bár az olaszok esetében 31, a lengyelek körében pedig 28%-os ugyanez a különbség). Meglepőbb, hogy a képzetek és képzetlenek között sem mutatkoznak erős törésvonalak. A várakozásainknak megfelelő, hogy Nagy-Britanniában viszonylag jelentős mértékben, 30 százalékkal magasabb a felsőfokú végzettségűek körében a munka gyümölcsében bízók aránya, mint a képzetlenek között (63 vs. 48%). Némileg meglepő azonban, hogy ugyanez az eltérés Hollandiában 45 százalékos. Az sem könnyen magyarázható, hogy Lengyelországban a képzetlenek szignifikánsan magasabb arányban hisznek a munka értékében, mint az értelmiségiek (33 vs. 21%). Az eltérések nem nagyobbak a különböző munkaerő-piaci státuszú csoportok között sem. Bulgáriában a vállalkozók 40 százalékkal nagyobb aránya hisz a munkában, mint az inaktívaké, ám más országban nem tapasztalunk ilyen mértékű eltéréseket. Hollandiában ugyanakkor az inaktívak jobban hisznek a kemény munka értelmében, mint a vállalkozók (40 vs. 32%).

Az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák megosztottságát az ISSP 2006-os adatbázisában létrehozott redisztribúciós index segítségével mértük, kiküszöbölve az egyes kérdések esetében tapasztalható esetlegességeket. Az indexet vizsgálva valóban világosabb struktúrák rajzolódnak ki, mint az egyes kérdéseket egyenként áttekintve.

Az index átlagértékének társadalmak közötti eltérései jelentősebbek az egyes társadalmakon belül a különböző nagyobb társadalmi csoportok között tapasztalható

különbségeknél. Továbbá általános tendenciaként megfigyelhető, hogy többnyire ott erősebbek a társadalmon belüli törésvonalak, ahol erősebb az állami beavatkozással szembeni ellenállás. Ez legvilágosabban a nemek közötti eltérésben mutatkozik meg (3.6. ábra). A férfiak mindenhol tartózkodóbbak az állami beavatkozással, de az eltérés Svédországban, Hollandiában és Csehországban a legjelentősebb.

3.6. ábra: Redisztribúciós attitűdindex – férfiak és nők közötti eltérések országonként

Megjegyzés:

Az index magas értéke az állami beavatkozás/redisztribúció iránti nagyobb fokú igényt jelöli.

Forrás: ISSP (2006) alapján saját számítás.

A nemek közötti eltérések nagyjából hasonlóak a korosztályok közötti eltérésekhez. Ez azt jelenti, hogy nincs jelentős generációs szakadék Európa jóléti intézményeinek megítélésében. Mindazonáltal a posztoszocialista országokban az átlagosnál nagyobbak a különbségek: a fiatalok kevésbé támogatják az aktív állami szerepvállalást, mint az idősek. Valamivel jelentősebbek a képzettség szerinti törésvonalak. A legnagyobb társadalmon belüli eltéréseket a különböző munkaerő-piaci státuszú csoportok között találhatunk. Portugáliában, Magyarországon és Spanyolországban e dimenzió mentén sem megosztott a társadalom (3.7. ábra). Svédországban, Dániában és Hollandiában azonban az önállóak sokkal kevésbé támogatják az állami szerepvállalást, mint például az inaktívak. Írország kivétel, amennyiben a nagyobb állami szerepvállalást átlagosnál jobban támogató közvélemény, az átlagosnál jobban megosztott is a státusz mentén.

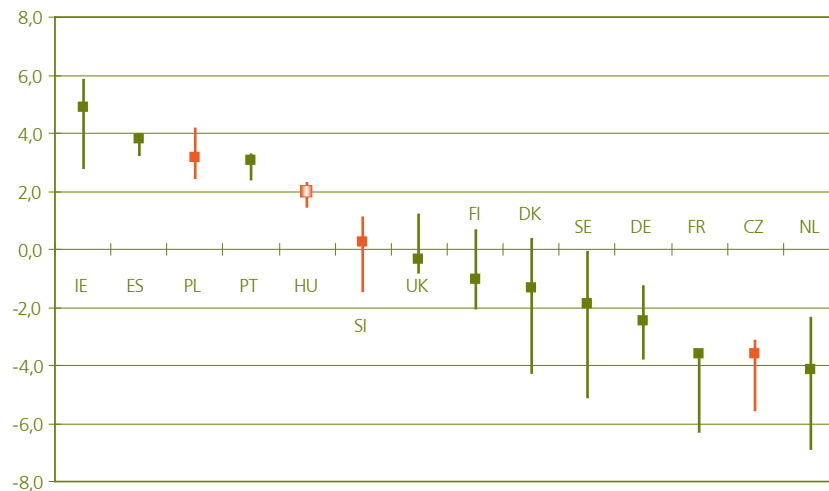
3.7. ábra: Redisztribúciós attitűdindex – önállóak/vállalkozók és inaktívak közötti különbségek országonként

Megjegyzések:

Az index magas értéke az állami beavatkozás/redisztribúció iránti nagyobb fokú igényt jelöli.

Litvániára az adatbázisban nincs adat.

Forrás: ISSP (2006) alapján saját számítás.

3.5. Összegzés

Ebben a fejezetben az állami szerepvállalással kapcsolatos véleményeket vizsgáltuk. Az európai jóléti államokban igen magas az állami szabályozás támogatottsága, ami megnehezíti a társadalmakon belüli és a társadalmak közötti törésvonalak vizsgálatát. Elemzésünk ugyanakkor bizonyította, hogy a támogatottság nem egységes: az országok többségében legfeljebb csak a kérdések egy részében mutatkozik túlnyomó támogatottsága a nagyobb állami szerepvállalásnak.

Kiindulópontjaink az európai jóléti rezsimek tipológiai és a különböző régiók kulturális-politikai hagyományainak eltérései voltak. Elemzésünk egyik legfontosabb tapasztalata, hogy ezek a tényezők önmagukban keveset segítenek a vélemények országok közötti különbségeinek a megértésében. Kutatási jelentésünkben oksági modellek felépítésére és tesztelésére nem vállalkoztunk, azonban a két- és háromdimenziós elemzések alapján néhány következtetést és feltevést meg tudunk fogalmazni.

a) Az adatok arra utalnak, hogy a jóléti intézményekre vonatkozó konkrét kérdések országok közötti szórását más és más tényezők magyarázhatják. Ennek következtében egyes országok relatív pozíciója a közösségi vs. piaci megoldások skáláján kérdésről kérdésre jelentősen változhat; b) a potenciális magyarázó tényezők között a hosszabb távú kulturális-intézményi hagyományok mellett érdemes a közelmúlt gazdasági és politikai folyamataira is figyelni; c) az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontok mögött meghúzódó általános redisztribúciós attitűdindex országok közötti

eltéréseiben könnyebb felismerni az intézményi-kulturális hagyományok befolyását.⁸ E tradíciók azonban nem egy egységes indikátorban tükröződnek, hanem a tágabb kulturális és a konkrét jóléti intézményi hagyományok egymásra reflektálnak. Egyes erős polgári hagyományokkal rendelkező országokban a kulturális attitűdökhöz képest „túlérett” jóléti rezsimek alakultak ki, amelyek nagyobb ellenállást váltanak ki, máshol pedig épp ellenkezőleg, a népesség preferenciáihoz képest „alulfejlettek” a jóléti államok.

Hivatkozások

- ALESINA, A. F. – GIULIANO, P. (2009): *Preferences for Redistribution*. NBER Working Paper No. 14825.
- ALESINA, A. – GLAESER, E. L. (2004): *Fighting Poverty in the US and Europe*. Oxford University Press, Oxford.
- ARTS, W. – GELISSEN, J. (2001): Welfare States, Solidarity and Justice Principles: Does the Type Really Matter? *Acta Sociologica*, 44 (4), 283–299.
- ARTS, W. – GELISSEN, J. (2002): Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, 12 (2), 137–158.
- BONOLI, G. (1997): Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach. *Journal of Social Policy*, 26, 351–372.
- BROOKS, C. – MANZA, J. (2006): Social Policy Responsiveness in Developed Democracies. *American Sociological Review*, 71 (3), 474–494.
- BROOKS, C. – MANZA, J. (2007): *Why Welfare States Persist*. University of Chicago Press, Chicago.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, Princeton.
- SCRUGGS, L. – ALLAN, J. (2006): Welfare-state de commodification in 18 OECD countries: a replication and revision. *Journal of European Social Policy*, 16 (1), 55–72.
- SOEDE, A. – VROOMAN, C. (2008): *A Comparative Typology of Pension Regimes*. Enepri Research Report, No. 54, April, Brussels.
- TÓTH I. GY. (2008a): The Demand for Redistribution: A Test on Hungarian Data. *Czech Sociological Review*, 44(6), 491–509.
- TÓTH I. GY. (2008b): *Tolerance of Inequalities and the Demand for Redistribution*. Paper presented at the 38th IIS World Congress, Budapest, 26–29 June 2008.

⁸ Az egyes országok elhelyezkedése az attitűdindex alapján hasonló ahhoz, amit a 2. fejezetben találtunk az állami vs. egyéni felelősség kérdésében.

4. BIZALOM, TÁRSADALMI TŐKE, INTÉZMÉNYI KÖTŐDÉS

GICZI JOHANNA – SIK ENDRE

4.1. Bevezetés

A tanulmányban elsőként a társadalmi tőke négy ismert aspektusát (bizalom, hálózatok, társadalmi normák és civil társadalmi aktivitás) vizsgáljuk, különös hangsúlyt fektetve az általánosított bizalom kérdésére. Putnam két klasszikus munkája óta (Putnam, 1993, 2000)¹ e megközelítés elfogadottnak tekinthető.²

Az általános társadalmi tőke-elemzést követően – kissé szokatlanabb módon – a bizalom különböző megnyilvánulási formái (általánosított, intézmények iránti és partikuláris) közötti viszonyt tárgyaljuk, majd az általánosított bizalom megoszlásának országokénti jellemzőit elemezzük.

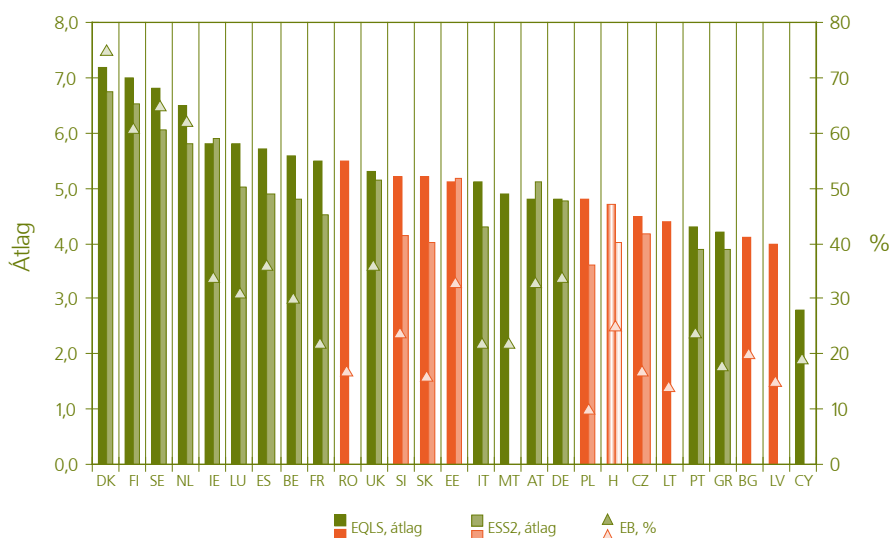
4.2. A társadalmi tőke négy aspektusa (bizalom, kapcsolati tőke, társadalmi normák és civil társadalmi aktivitás)

Noha az eltérő megfogalmazásokból adódnak kisebb eredménykülönbségek, az utóbbi évek nagy lefedettségű felmérései mégis arra az egyöntetű következtetésre jutottak, hogy az *általánosított bizalom* mértéke a skandináv országokban a legnagyobb, a kelet-közép-európai és a dél-európai országokban pedig a legkisebb (4.1. ábra).³

¹ Lásd még a társadalmi tőke és az (általánosított) bizalom fogalmának alkalmazását az általános gazdasági és társadalmi fejlődés problémakörében (Fukuyama, 1995) és a gazdasági teljesítmény kérdésében (Knack-Kiefer, 1997) az egyenlőtlenségek, a kormányzás és a demokratizálódás magyarázatára (Uslaner, 2002).

² Nem meglepő módon a társadalmi tőke (és az általánosított bizalom) mérésének módszerei (lásd az ESS, ISSP, EQLS, NBD, NEB, WVS, EVS és számos Eurobarometer-felmérést), valamint a szakpolitikát célzó alkalmazásai (Wallace, 2008; Second..., 2009) szintén elfogadott gyakorlattá váltak.

³ Az eredményeket kétségtelenül torzíja az a tény, hogy az adatgyűjtés országos szinten zajlott (ami szinte elkerülhetetlen mellékterméke a felmérés nemzeti jellegének), noha tudjuk, hogy jelentős különbségek lehetnek egyes régiók között (Putnam, 1993).

4.1. ábra: Az általánosított bizalom szintje országonként

Megjegyzések:

Az EQLS eredményei szerint az átlagérték csökkenő sorrendjében.

Az EB kérdése így szólt: „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nagyon óvatosan kell közeledni az emberekhez?”

Válaszok a tízfokozatú skálán:

0 – egyáltalán nem bízok;

10 – tökéletesen megbízok.

A százalékos érték azok arányát mutatja, akik megbíznak másokban.

Az ESS2 és az EQLS kérdése így szólt: „A legtöbb ember kihasználná Önt, ha tehetné, vagy a legtöbb ember igyekszik méltányos lenni?” A válaszok átlagértéke a tízfokozatú skálán: 0 – egyáltalán nem bízok; 10 – tökéletesen megbízok.

Forrás: EB (2004, lásd Wallace, 2008), ESS, második hullám (2005) és EQLS (2007, lásd Second..., 2009) adatai alapján saját számítás.

A bizalom három típusának⁴ összevetésekor (4.2. ábra), azt találjuk, hogy a (politikai) intézmények iránti bizalom kisebb eltérésekkel, de többé-kevésbé azonos mintázatot mutat: A magas bizalmi szintű országok közül Svédország esetében jelentős a különbség az általánosított bizalom és az (politikai) intézmények iránti bizalom szintje között, az átlagosan közepes bizalmi szintű országok esetében Észtország és az Egyesült Királyság mutat hasonló eltérést e két indikátor tekintetében, míg az alacsony bizalmi indexű országok közül Lengyelországban kiemelkedően alacsony a politikai intézményekbe vetett bizalom az általánosított bizalom szintjéhez képest.

⁴ A továbbiakban azt a két új felmérést (ESS, harmadik hullám és WVS, ötödik hullám) vesszük majd figyelembe, amelyben a „bizalom” részletes elemzéshez szükséges valamennyi változó szerepel.

4.2. ábra: Három bizalomtípus szintje országonként

Megjegyzések:

Az általánosított bizalom
átlagértéke szerinti csökkenő
sorrendben.

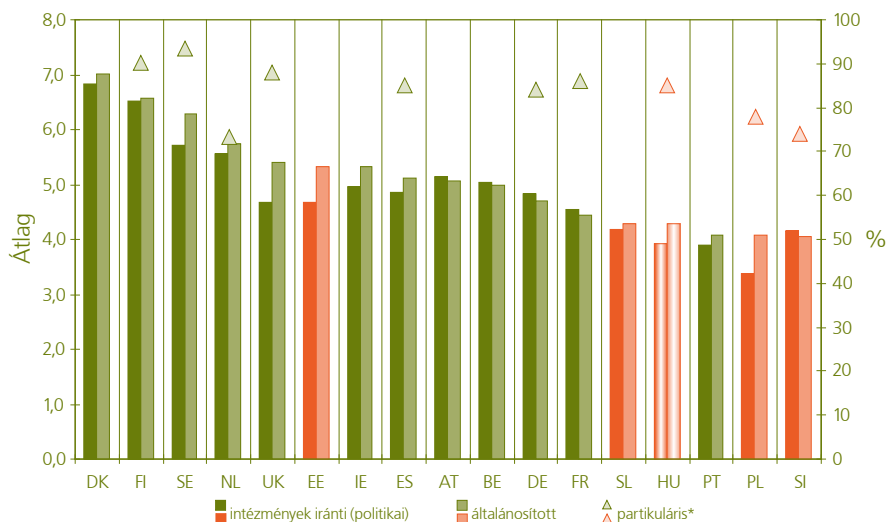
Általánosított bizalom: „A legtöbb
ember kihasználná Önt, ha tehetné
(0), vagy a legtöbb ember
igyekszik méltányos lenni.”

A válaszok átlagértéke a tízfokozatú
skálán: 0 – egyáltalán nem bízok;
10 – tökéletesen megbízok.

Partikuláris bizalom: „Mennyire
bízok Ön...?” A családban
(„teljesen”), szomszédokban és
ismerősökben („teljesen vagy
részben”). A három válasz
átlagértékének átlaga a tízfokozatú
skálán.

Intézmények iránti (politikai)
bizalom: Az országgyűlés, az
igazságszolgáltatás, a rendőrség és
a politikai pártok irányába.
0 – egyáltalán nem bízok;
10 – tökéletesen megbízok. A négy
elem átlagértékének átlaga
a tízfokozatú skálán.

Forrás: ESS, harmadik hullám
(2006) és * WVS, ötödik hullám
(2005–2008) adatai alapján saját
számítás.

A partikuláris bizalom mértéke Finnországban és Svédországban a legmagasabb, Hollandiában, Szlovéniában és Lengyelországban a legalacsonyabb.

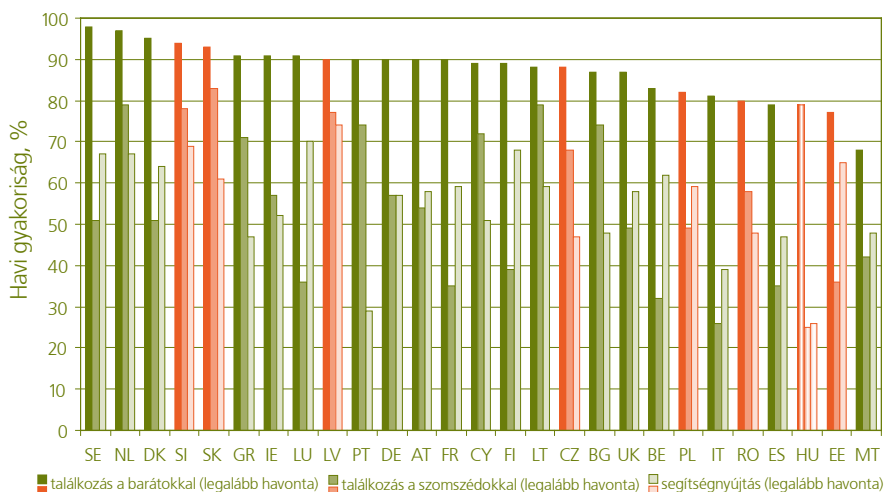
A társadalmi tőke mérésének következő aspektusa a *kapcsolati tőke* vizsgálata. A kapcsolati tőke szintjének megállapításához három mérőszámot használunk: két strukturális és egy instrumentális mutatót. Az előbbi két mutató a családon kívüli hálózatok (barátokkal, szomszédokkal való kapcsolattartás) meglétét és intenzitását, az utóbbi a segítségnyújtás gyakoriságát méri (4.3. ábra).

4.3. ábra: A barátokkal és szomszédokkal való találkozás, valamint a segítségnyújtás gyakorisága országonként (%)

Megjegyzés:

A barátokkal való találkozás
gyakorisága szerint csökkenő
sorrendben (%).

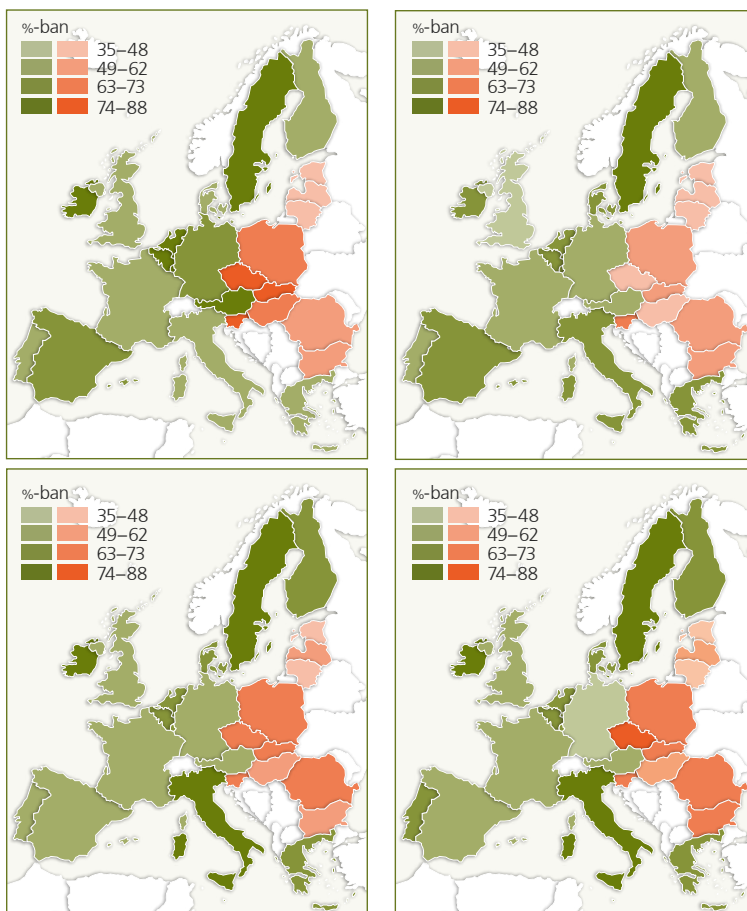
Forrás: EB (2004, lásd Wallace,
2008: 30, 34, 52) adatai alapján
saját számítás.

A barátokkal való találkozás gyakorisága egész Európában igen magas, csupán néhány kelet-közép-európai és dél-európai országban találunk alacsonyabb értéke-

ket. A szomszédokkal való kapcsolattartás egyes kelet-közép-európai országokban és Hollandiában gyakoribb. A kapcsolati tőke használata, úgy tűnik, kevésbé elterjedt a mediterrán országokban és néhány kelet-közép-európai országban, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy vészhelyzet esetén nagyobb szerep jut a családnak és a háztartásnak.

A társadalmi tőke harmadik aspektusának, a *társadalmi tőke-normák* jó mérőszámának tekintjük a segítőkészséget,⁵ mivel mind altruista megnyilvánulásokat, mind pedig kapcsolattartási hajlandóságot feltételez. A családon belüli segítőkészség minden vizsgált európai országban kiemelkedően magas, a családon kívüli segítőkészség azonban leginkább a betegek és fogyatékkal élők felé mutatkozik (66%). Valamivel kevesebben segítenék az időseket (63%), a szomszédjuknak még kevesebben nyújtanának segítséget (53%) a bevándorlókat pedig csak igen kis hányad támogatná (26%) (4.1.–4.4. térkép).

4.1. térkép: Segítőkészség a szomszédság felé

4.2. térkép: Segítőkészség a bevándorlók felé

4.3. térkép: Segítőkészség az idősek felé

4.4. térkép: Segítőkészség a betegek és fogyatékkal élők felé

Megjegyzések:

A kérdőívnek ez a része ötfokozatú skálán (1 – „teljes mértékben igen”, 5 – „teljes mértékben nem”) méri, hogy a válaszadó mennyi hajlandóságot mutat arra, hogy mások helyzetén javítson. A térképek a „teljes mértékben igen” és az „igen” válaszok összesített arányát mutatják.

Forrás: WVS, negyedik hullám (1999–2004) adatai alapján saját számítás.

⁵ Az idetartozó kérdések négy családon kívüli csoportra irányulnak: szomszédság, idősek, bevándorlók és betegek, illetve fogyatékkal élők.

Az országokénti különbségeket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a legnagyobb segítőkészséget a svédek mutatják (mind a négy általunk elemzett célcsoport tekintetében); az olaszok és az írek a bevándorlók kivételével minden tekintetben segítőkészek bizonyultak; a Benelux államok, Ausztria, Szlovénia és Szlovákia lakosságának nagy része legkészségesebben a szomszédjainak nyújtana segítséget, míg a csehek a betegeket és fogyatékkal élőket segítenék a legszívesebben. Úgy tűnik, hogy a segítőkészség mértéke minden tekintetben a balti országok esetében a legalacsonyabb.

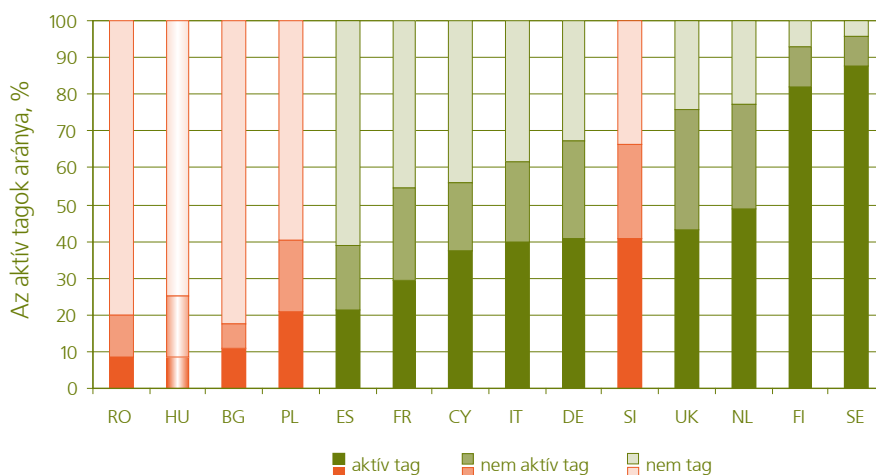
A társadalmi tőke negyedik aspektusát, a *civil társadalmi aktivitás* szintjét a civil-szervezetek aktív tagságának arányának mérésével elemeztük. Ez alapján a civil társadalmi aktivitás, úgy tűnik, a két skandináv országban a legmagasabb, míg Romániában, Magyarországon és Bulgáriában a legalacsonyabb (4.4. ábra).

4.4. ábra: A civil társadalmi aktivitás szintje országonként (%)

Megjegyzés:

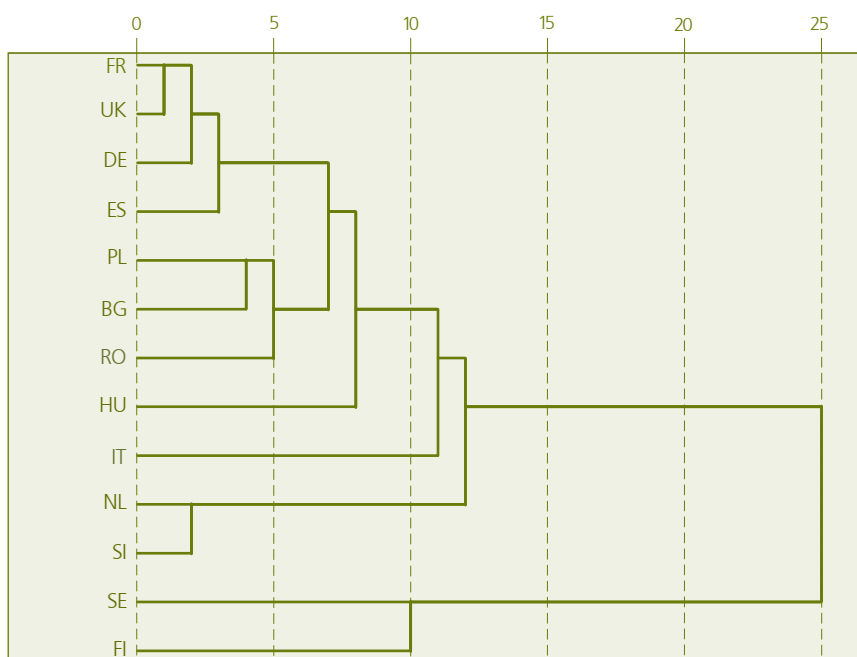
A civilszervezetek aktív tagságának arányával mérve.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

A társadalmi tőke az előbbieken bemutatott négy összetevőjét jellemző adatok alapján a WVS5 adatgyűjteményben szereplő országokat négy klaszterbe rendeztük (4.5. ábra és 4.1. táblázat). A klaszterelemzés célja az volt, hogy feltárjuk a társadalmi tőke nemzeti mintázatai közötti hasonlóságokat (és különbségeket).

Az eredményül kapott klasztereket a 4.5. ábrán láthatjuk, ezek a következők: központi Európa (Spanyolországgal együtt) (FR–UK, DE, ES), kelet-közép-európai klaszter (PL–BG–RO), skandináv klaszter (SE–FI) valamint a dél- (és délkelet-) európai klaszter (Hollandiával együtt) (NL–SI, IT, HU).

4.5. ábra A négy társadalmi-tőke-
klaszter (hierarchikus
klaszterelemzés)*

Megjegyzések:

* A klaszterek összesített ország szintű adatokra vonatkoznak (átlagok).

A következő változókat használtuk az elemzés során: az államba vetett bizalom, a politikai rendszerbe vetett bizalom, a civil társadalomba vetett bizalom (3 változó), általánosított bizalom (1 változó), a családba, szomszédokba és ismerősökbe vetett bizalom, mások segítése és a barátokkal, illetve szomszédokkal való kapcsolattartás (3 változó), önkéntes munka, tagság és aktivitás (2 változó), a szomszédok, az idősek, a betegek és fogyatékkal élők és a bevándorlók felé mutatott segítőkészség (4 változó).

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) alapján saját számítás.

Amint a 4.1. táblázatban látható, a szomszédokkal való kapcsolattartás kivételével a társadalmi tőke minden eleme a skandináv klaszterbe sorolt országok esetében a legmagasabb, Második helyen az általunk központi Európának nevezett klaszter országai állnak a társadalmi tőke értékeit illetően (a segítőkészség és az önkéntes munka kivételével). Kisebb kivételekkel, a dél- (és délkelet-) európai klasztert főként alacsonyabb társadalmi-tőke-értékek jellemzik, és összességében a kelet-közép-európai klaszter mutatja a társadalmi tőke legalacsonyabb értékeit, bár itt is található néhány kivétel, mint például a barátokkal való találkozás és a családba vetett bizalom terén.

A WVS ötödik hullámának adatai között nem szerepel minden európai országról adat, ennek megfelelően klaszterelemzésünkben sem szerepel az összes uniós ország, eredményeink azonban nagyon közel állnak két, a közelmúltban megjelent, az összes európai országot felölelő klaszterelemzés, az SCSP (Final report, 2007) és a „Trends in Social Capital in the EU” című jelentés (lásd Wallace, 2008) eredményeihez. Az előbbi tanulmány definiálja a társadalmi tőke kihasználásának szintje szerint a következő klasztereket: tőkegazdag országok (Skandinávia és Hollandia); közepesen magas társadalmi tőkével rendelkező országok (az angolszász országok – az Egyesült Királyság és Írország – és a kontinentális Nyugat-Európa); alacsony társadalmi tőkével rendelkező országok (Dél- és Kelet-Európa); illetve a legalacsonyabb társadalmi tőkével rendelkező országok (a Balkán régió). A Wallace-elemzés a következő csoportokat állapítja meg: a társadalmi tőkében gazdag Skandinávia és Hollandia; a társadalmi tőkében szegény Dél- és Kelet-Európa; a központi Európa pedig a két véglet között van.

4.1. táblázat: A társadalmi tőke néhány elemének aránya és átlagos szintje a négy klaszterben

Forrás: WVS, negyedik (1999–2004) és ötödik hullám (2005–2008); EB (2004) adatai alapján saját számítás.

Klaszter	BIZALOM						
	Általánosított bizalom	Intézmények iránti bizalom			Partikuláris bizalom		
		Politikai rendszer	Állam	Civil társadalom	Család	Szomszédság	Ismerősök
Északi országok	6,9	51	77	60	93	88	97
Központi Európa és Spanyolország	5,7	33	64	53	85	79	93
Dél- (és Délkelet-) Európa, valamint Hollandia	5,8	24	50	48	80	70	81
Kelet-Közép-Európa	4,7	21	51	51	80	66	76

4.3. A bizalom különböző megnyilvánulásainak kapcsolata

A bizalom különböző formái közötti kapcsolat elemzéséhez elsőként a következő feltételezéssel élünk. Feltételezzük, hogy egy „egészséges” társadalom az intézmények iránti bizalom három fő formájának egyensúly közeli szintjével jellemezhető, hiszen az állami szereplőkbe vetett túlzott bizalom az állami függőség jele, a politikai bizalom túlsúlya a mindennapi élet erős politizálódását jelzi, a civil társadalom iránt tanúsított aránytalan bizalom pedig utópisztikus állapotokra utal.

Elsőként az intézmények iránti bizalom különböző formáira számolt átlagos értékeket, illetve az „ideális” állapotot ábrázoltuk. A 4.6. ábrából az derül ki, hogy a mai Európában több bizalmat élveznek az állami és a civil szereplők, és kevesebbet a politikai szereplők. Az átlagértékeket a WVS ötödik hullámának adatbázisa alapján számoltuk, ezért az elemzésbe csak 14 európai ország került bele. A tanulmány további részében az így kapott átlagértékekből felrajzolt „mintát” (amint az a 4.6. ábrán látható) az „általános trend” kifejezéssel jelöljük, majd az országokénti eltéréseket ezen „általános trendhez” viszonyítva elemezzük (4.7. ábra).

TÁRSADALMI NORMÁK				KAPCSOLATI TŐKE			CIVIL RÉSZVÉTEL	
Segítőkézség				Segítségnyújtás	Találkozás		Aktív NGO-tagság	Önkéntes munka
Szomszédok felé	Idősek felé	Bevándorlók felé	Betegek és fogyatékkal élők felé		Barátokkal	Szomszédokkal		
57	79	46	81	68	94	45	85	33
50	55	25	56	55	87	44	34	14
59	66	29	70	50	88	52	35	20
49	64	18	67	52	83	60	13	9

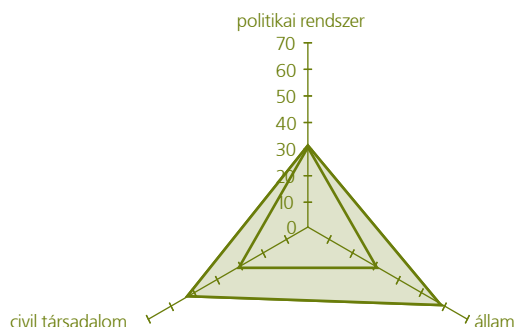
Az intézmények iránti bizalom mintázata azokban az országban közelíti meg az ideális állapotot, ahol az intézményi bizalom mindhárom formája *azonos* és *magas* szintet ér el, vagyis a lakosság jelentős része erősen bíz a politikai szereplőkben, a civil társadalomban és az állami intézményekben is. Ezeket az országokat „kiegyensúlyozott, magas bizalmi szintű” országokként jellemezhetjük; ilyen például Svédország és kisebb mértékben Spanyolország.

Hasonló logikát követve azonban nem beszélhetünk olyan államokról, ahol az intézmények iránti bizalom mindhárom formája egyaránt alacsony szinten van, mivel a politikai szereplők iránt tanúsított bizalom a skandináv országok kivételével egyetlen országban sem éri el a másik két forma iránti bizalom szintjét. A Skandinávián kívüli Európában a civil társadalomba és az államba vetett bizalom többé-kevésbé azonos szinten jelenik meg, mint például Szlovéniában vagy Lengyelországban.

4.6. ábra: Az intézmények iránti bizalom három formájának összevetése (%)

Megjegyzés:

A 14 országra (lásd az 4.7. ábra megjegyzését) kiterjedt elemzés átlagértéke a három dimenzió tökéletes egyensúlyát vizuálisan megjelenítő egyenlő oldalú háromszögtől való eltéréssel ábrázolva.

4.7. ábra: A három intézmények iránti bizalomforma összevetése néhány országban (%)

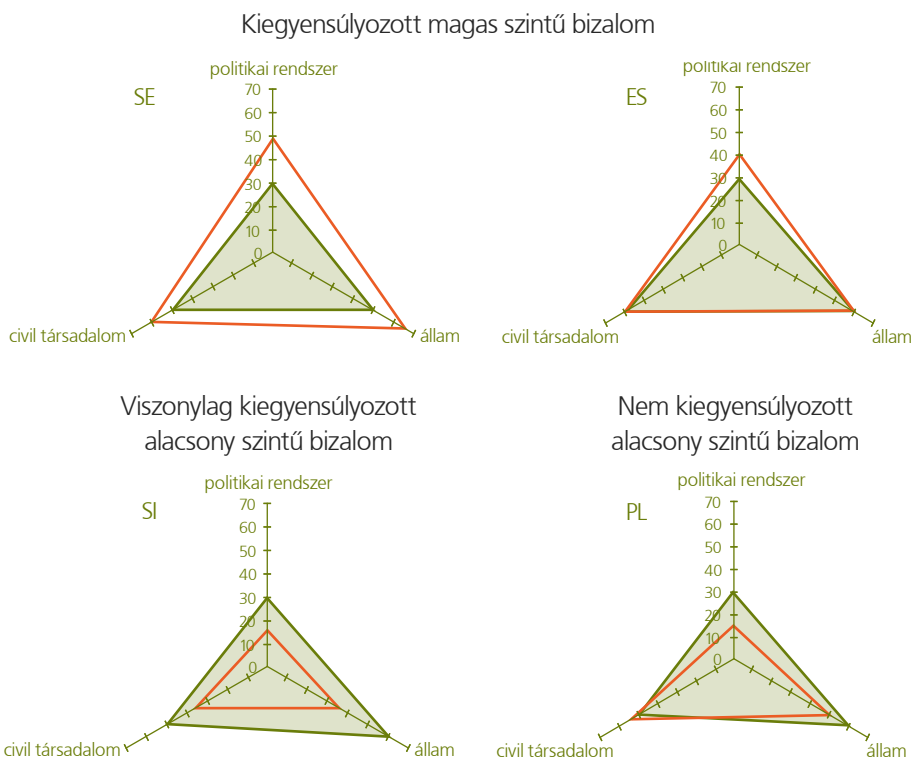
Megjegyzések:

Politikai szereplők: kormány, politikai pártok, országgyűlés; állami szereplők: fegyveres erők, rendőrség, igazságszolgáltatás, állampolgári szolgáltatások; civil társadalom: környezetvédelmi mozgalom, karitatív és humanitárius szervezetek, nőjogi mozgalmak, egyházak, szakszervezetek. A bizalom átlagértéke (a „nagyon” és az „eléggé” válaszok összesített százaléka) csoportonként.

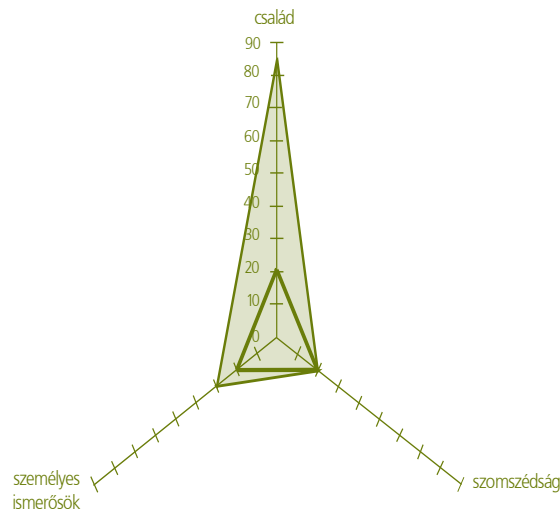
Az elemzés a következő országokra terjed ki: Bulgária, Ciprus, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Szlovénia.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

A megjegyzések és a forrás a 4.6. és 4.7. ábrára egyaránt vonatkoznak.

A partikuláris bizalom három formáját tekintve magas szintű bizalomra számítunk a család irányában (szorosan zárt csoport), kevesebb bizalomra a szomszédok felé (lazán zárt csoport) és még kevesebbre az ismerősök irányában (kvázi általános hálózat). Amint a 4.8. ábrán látható, az első feltételezésünk helytállónak bizonyult, míg a másik kettő nem: a szomszédokba vetett bizalom szintje nem különbözik jelentősen az ismerősökbe vetett bizalom mértékétől.

4.8. ábra: A partikuláris bizalom különböző formáinak összevetése (%)

Megjegyzések:

Lásd az 4.6. ábra megjegyzését.

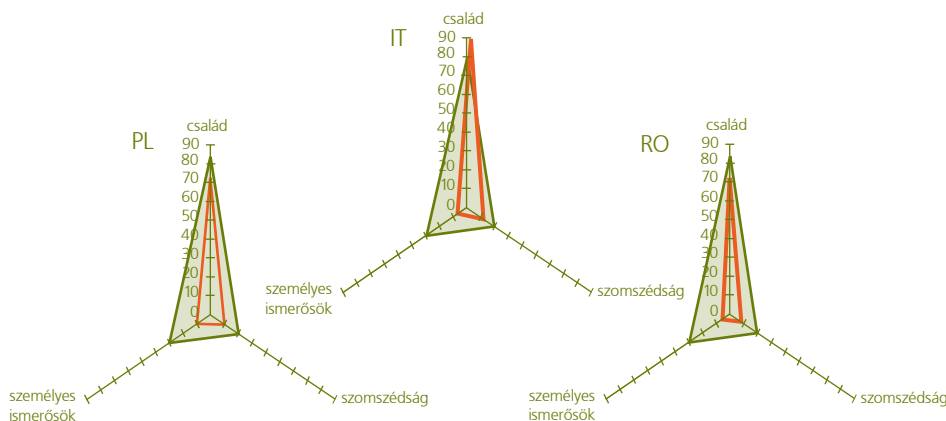
A családba, a szomszédokba és a személyes ismerősökhöz vetett bizalom (a „tökéletesen megbízom” választ adók aránya).

Az elemzés a következő országokra terjed ki: Bulgária, Ciprus, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Szlovénia.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Az országok közötti eltéréseket vizsgálva azt találjuk (4.9. ábra), hogy bizonyos országokban a családba vetett bizalom különös mértékben meghaladja a partikuláris bizalom másik két formáját; Banfield (1958) nyomán elmondhatjuk, hogy ezekben az országokban amorális familizmus uralkodik (Banfield az amorális familizmus (erkölcs-telen családközpontúság) fogalmával jellemzi azt a kulturális mintát, ahol az egyénre nem vonatkozik semmilyen morális kötelezettség a családi körön kívül, és erős bizalmatlanság figyelhető meg a társadalmi és politikai intézményekkel szemben). Az általános trendtől való eltérés másik fajtája jellemzi azokat az országokat, ahol viszonylag erős a kvázi általános hálózatba (az ismerősökhöz) vetett bizalom, de mértéke nem éri el a családi bizalom szintjét.

Domináns családi bizalom (amorális familizmus)

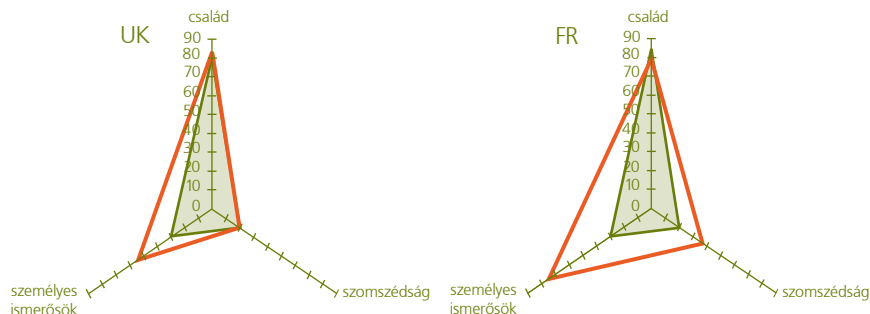

4.9. ábra: A partikuláris bizalom három formájának összevetése néhány országban

Megjegyzés:

Lásd az 4.8. ábra megjegyzéseit és forrását.

Fokozott bizalom a személyes ismerősökben

A szakirodalomban vitatott kérdés az általánosított és a partikuláris bizalom közötti asszociáció. Az előbbi a gazdasági fejlődés hordozója, míg az utóbbi akadályozza azt (Fukuyama, 1995; Knack-Keefer, 1997; Raiser et al., 2001). Adatainkban közepes pozitív korreláció ($R^2 = 0,343$) áll fenn az általánosított és a partikuláris bizalom mértéke között, vagyis a bizalom e két fajtája inkább kiegészíti egymást, mintsem versenyezzenek (4.10. ábra). Az általános trendtől való eltérés kiegyensúlyozatlan bizalmi szerkezetre utalhat, mint például az amorális familizmus és az informalitás (Bulgária és Spanyolország), az anómia (Románia) vagy a partikuláris bizalom hiánya (Hollandia).

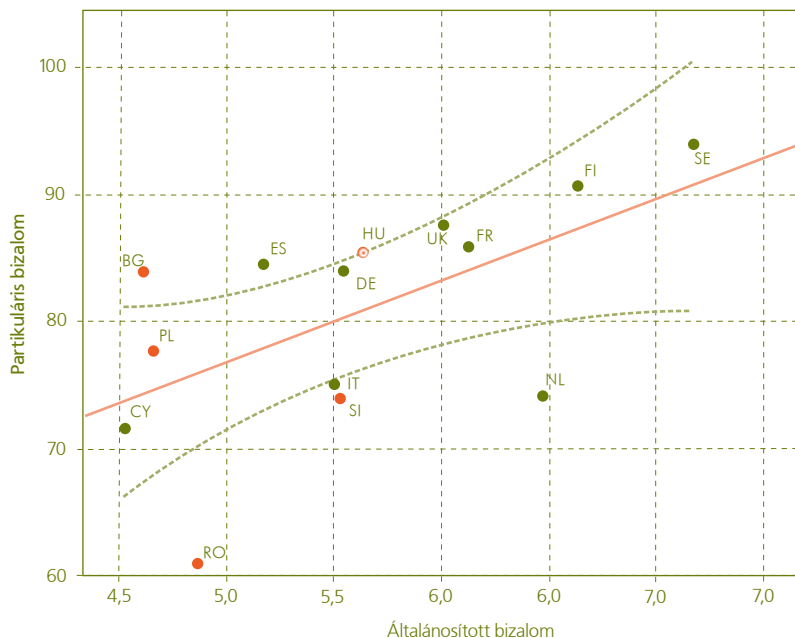
4.10. ábra: Az általánosított és a partikuláris bizalom összefüggései országonként (%)

Megjegyzések:

Partikuláris bizalom: A családban (teljesen), a szomszédokban és személyes ismerősökben („teljesen” vagy „részben”). A három érték átlaga.

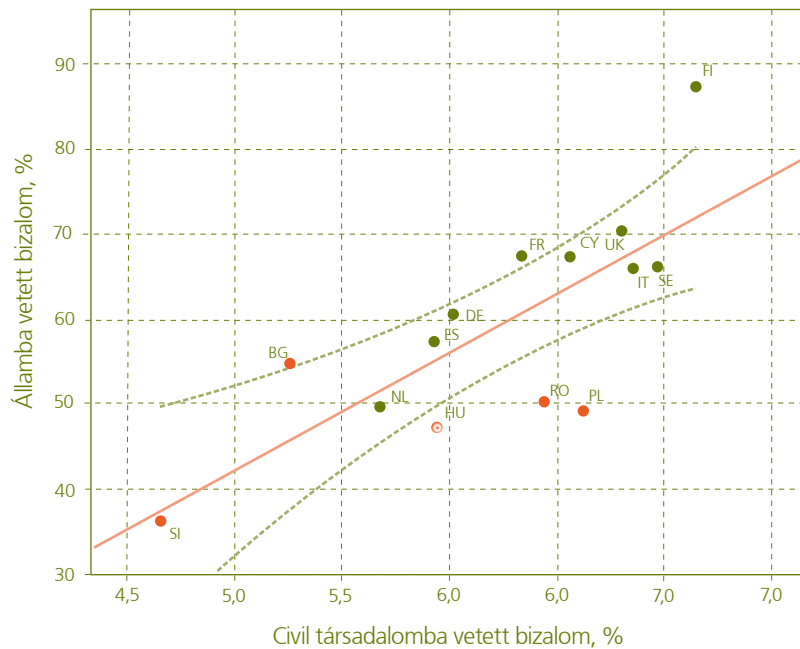
Általánosított bizalom: „A legtöbb ember kihasználná Önt, ha tehetné, vagy a legtöbb ember igyekszik méltányos lenni”. A válaszok átlagértéke a tízfokozatú skálán: 0 – egyáltalán nem bíz; 10 – tökéletesen megbíz.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

A 4.11. ábra az állami szereplőkbe, illetve a civil társadalmi szereplőkbe vetett bizalom összefüggéseit szemlélteti. Ismét arra a kérdésre keressük a választ, hogy az állami és civil társadalmi szereplőkbe vetett bizalom egymást kiegészítő vagy egymással versengő mintát mutat-e.

Az erős és pozitív korreláció ($R^2 = 0,589$) arra utal, hogy a bizalom e két formája komplementer jellegű. Az egyetlen „deviáns” országcsoport Kelet-Közép-Európa három országa (Lengyelország, Románia és Magyarország), ahol jobban bíznak az emberek a civil társadalomban, mint az állami szereplőkben. Mivel azonban tudjuk, hogy ezekben az országokban szinte nem létezik civil társadalom (lásd 4.4. ábra), az eltérő mintázat mögött inkább hiedelmek, mintsem tények állhatnak.

4.11. ábra: Az állami szereplőkbe és a civil társadalomba vetett bizalom összefüggései országonként (%)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

4.4. Az általánosított bizalom megoszlásának országonkénti jellemzői

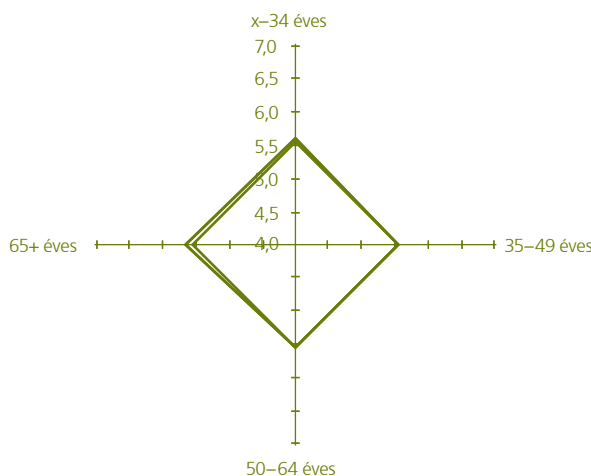
Az alábbiakban az általánosított bizalom demográfiai tényezők szerinti megoszlását vizsgáljuk. Elsőként az általánosított bizalom korcsoportok szerinti szintjét elemezzük (4.12. ábra). Bármennyire valószínűtlennek tűnhet is ez a társadalmi tőke egyéb formáit (főként a kaocsolati tőkét) illetően, úgy tűnik, hogy a kor nem „rombolja” a bizalmat.⁶ Az általánosított bizalom mértéke szépen kiegyenlítődik a négy korcsoport között.

4.12. ábra: Az általánosított bizalom szintje korcsoport szerint (átlag)

Megjegyzés:

Az elemzés a következő országokra terjed ki: Bulgária, Ciprus, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Szlovénia.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Az országok közötti különbségeket vizsgálva az találjuk, hogy egyes országokban (Franciaország, Egyesült Királyság) az idősök sokkal több bizalmat éreznek, mint a többi korosztály, de olyan országot is találunk (Lengyelország), ahol az általában bizalmatlan társadalmat viszonylag bizalommal teli fiatalság jellemzi (4.13. ábra).

⁶ Egy nemrég megjelent felmérés (Second..., 2009) szerint a 64 éven felüliek magasabb szintű általános bizalmat mutatnak az EU-15 és az EU-27 országokban, különösen a három csatlakozásra jelölt országban. Ez alól kivétel a 12 új tagállam (NMS-12), ahol a 18–34 és a 35–64 éves kohorszokat jellemzi a legmagasabb szintű bizalom.

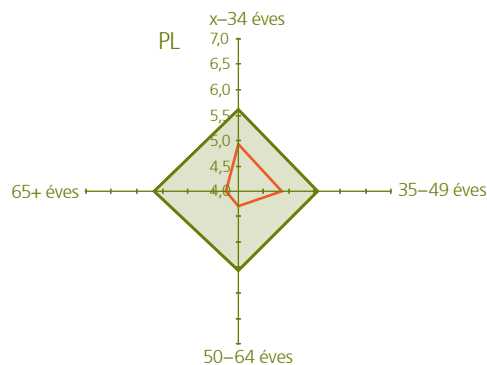
Bizalommal teli idősök magas bizalomszintű társadalmakban

4.13. ábra: Az általánosított bizalom korcsoport szerinti megoszlása néhány országban (átlag)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Bizalommal teli fiatalok alacsony bizalomszintű társadalomban

Az összetételből fakadó torzítás (a nők várható élettartama magasabb) elkerülése érdekében az általánosított bizalom nem szerinti megoszlásának vizsgálatában a 25 és 64 éves közötti kohorszra szorítkoztunk. Amint a 4.14. ábrán látható, a nők szinte mindegyik országban több bizalmat éreznek embertársaik iránt, mint a férfiak.

Az iskolázottságot tekintve az eddigi tanulmányok pozitív korrelációt mutattak az iskolázottság és az általánosított bizalom szintje között (Final..., 2007, Wallace, 2008). A 4.15. ábrán is ilyen összefüggés látható.⁷

⁷ Az elemzést itt is a 25–64 éves korcsoportra korlátoztuk, hogy az iskolázottság szempontjából nagyon eltérő összetételű kohorszokat elkerüljük.

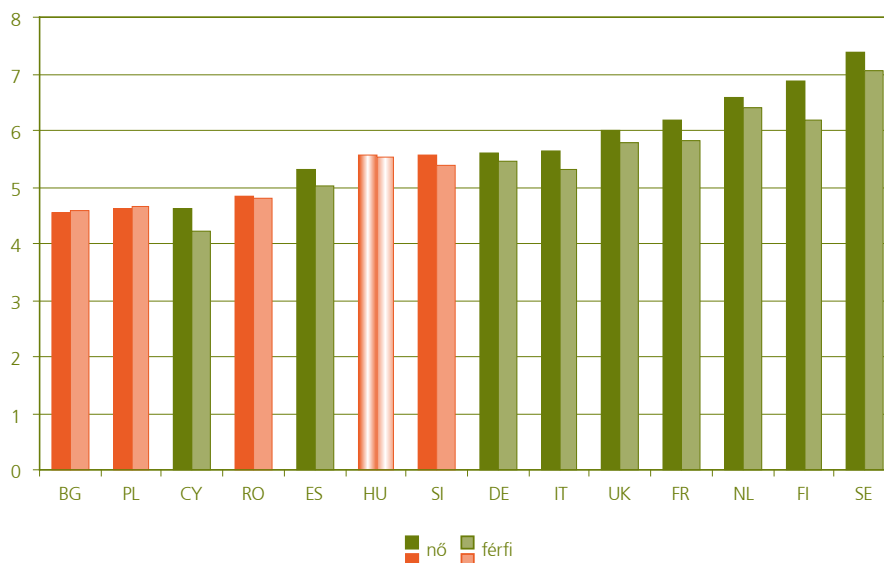
4.14. ábra: A férfiak és nők közötti különbségek az általánosított bizalom szintjében (átlag)

Megjegyzések:

Az elemzést a 25–64 éves korcsoportra korlátoztuk.

Az elemzés a következő országokra terjed ki: Bulgária, Ciprus, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Szlovénia.

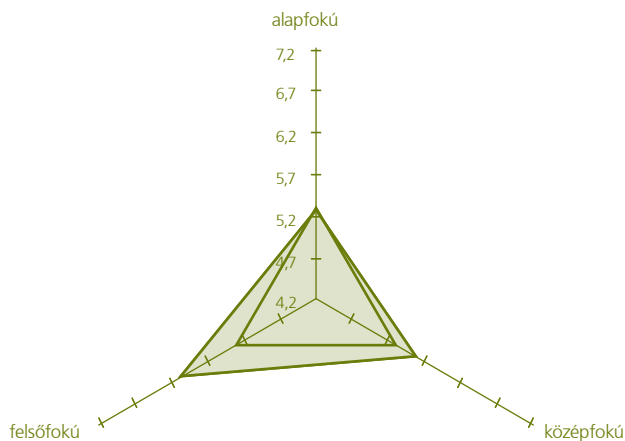
Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

4.15. ábra: Az általánosított bizalom szintje iskolázottság szerint (átlag)

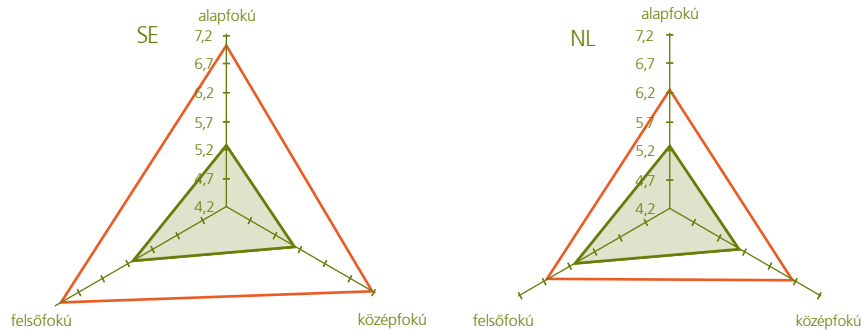
Megjegyzések: lásd az 4.6. és az 4.14. ábra megjegyzéseit.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Találtunk azonban egyedi eltéréseket ettől az általános trendtől (4.16. ábra). Egyes országokban az általánosított bizalom szintje jobban kiegyenlített: Svédországban és Hollandiában például a magasabb iskolázottságúak alacsonyabb iskolázottságúakhoz viszonyított bizalomelőnye kevésbé feltűnő.

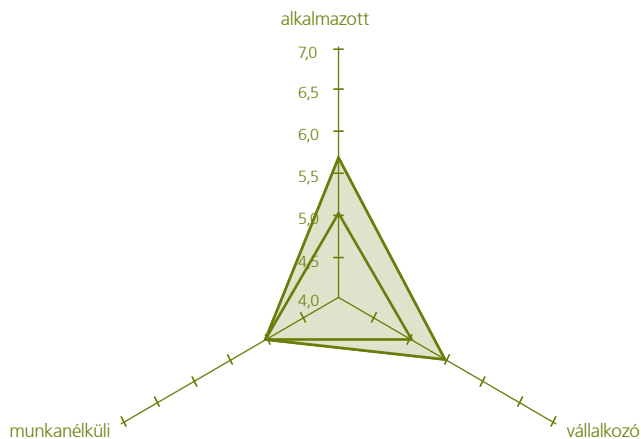
Kiegyensúlyozottabb és magasabb szintű bizalom

4.16. ábra: Az általánosított bizalom iskolázottság szerinti szintje néhány országban (átlag)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Végül várakozásainknak megfelelően úgy tűnik: a munkaerő-piaci aktivitás is befolyásolja az általánosított bizalom mértékét. A 4.17. ábrán az látható, hogy a teljes egyensúlyt csak az billenti el, hogy a munkanélküliek kevesebb bizalmat mutatnak.⁸ Ez alól kivételt képez Hollandia, ahol a vállalkozókat különösen magas szintű bizalom jellemzi (4.18. ábra).

4.17. ábra: Az általánosított bizalom szintje munkaerő-piaci aktivitás szerint (átlag)

Megjegyzések:

Lásd az 4.6. ábra megjegyzését.

Az elemzést a 25–64 éves korcsoportra és a gazdaságilag aktív népességre korlátoztuk.

Az elemzés a következő országokra terjed ki: Bulgária, Ciprus, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország és Szlovénia.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

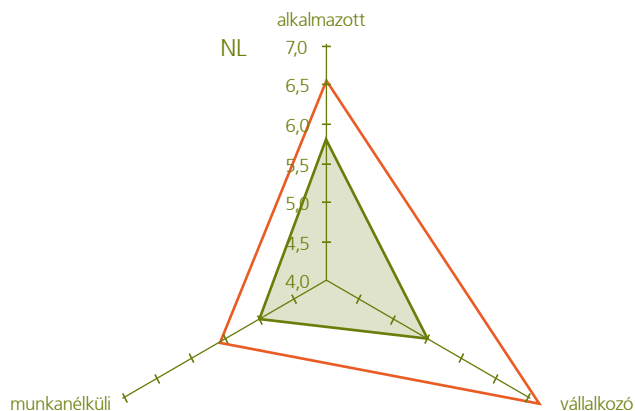
⁸ Míg az EU-27 országaiban az alkalmazottak és önfoglalkoztatók között az általános bizalom átlagos szintje 5,3 az EQLS második hullámában a munkanélküliek között ez a szint mindössze 4,5 (Second..., 2009: 55).

4.18. ábra: Az általánosított bizalom munkaerő-piaci aktivitás szerinti szintje

Megjegyzések: lásd az 4.17. ábra megjegyzéseit.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2008) adatai alapján saját számítás.

Bizalommal teli vállalkozók egy magas bizalomszintű társadalomban

4.5. Összegzés

Tanulmányunkban elsőként sorra vettük a társadalmi tőke négy különböző indikátorát, és megvizsgáltuk ezek mintázatát Európában.

Először a társadalmi tőke négy aspektusát (bizalom, hálózatok, társadalmi normák és civil aktivitás) vizsgáltuk, ezen belül különös hangsúlyt fektettünk az általánosított bizalomra.

Az általánosított bizalom legmagasabb szintjét a skandináv országokban találtuk, a legalacsonyabb értékeket pedig a kelet-közép-európai és a dél-európai országokban. A (politikai) intézmények iránti bizalom többé-kevésbé ugyanezt a logikát követi, bár néhány országban eltérő minta tapasztalható. Mindössze három olyan országot találtunk, ahol a partikuláris bizalom lényegesen erősebb az általánosított bizalomnál vagy a (politikai) intézmények iránt tanúsított bizalomnál, és ugyanakkor alacsony szinten marad (Lengyelország, Szlovénia és Hollandia).

A barátokkal való rendszeres találkozás igen jellemző szinte egész Európára, csak néhány kelet-közép- és dél-európai országban mutat alacsonyabb értékeket. A szomszédokkal való találkozás egyes kelet-közép- és dél-európai országokban, valamint Hollandiában a leggyakoribb. A kapcsolati tőke kihasználása többnyire kevésbé elterjedt a mediterrán országokban és egyes kelet-közép-európai országokban, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy vészhelyzet esetén nagyobb szerep jut a családnak és a háztartásnak.

Összességében az európaiak igen segítőkészek bizonyultak a beteg és a fogyatékkal élő társaik, illetve az idősek felé, valamivel kevésbé segítőkészek szomszédjaikkal, és kevés együttműködési hajlandóságot mutatnak a bevándorlók javára. A segítőkészség tekintetében Svédország jár az élen, és összességében a Baltikum népessége mutatja a legalacsonyabb segítségnyújtási hajlandóságot.

A civil társadalomban való részvétel a két skandináv országban a legmagasabb, és Romániában, Bulgáriában és Magyarországon a legalacsonyabb.

A társadalmi tőke különböző aspektusainak önálló elemzése után klaszteranalízist végeztünk, hogy Európa országait a társadalmi tőke különböző dimenzióinak együttes figyelembevételével csoportokba rendezhessük.

A társadalmi tőke fenti négy dimenziója alapján végzett klaszterelemzés eredménye azt mutatta, hogy a szomszédokkal való találkozás kivételével a társadalmi tőke minden eleme a skandináv klaszterben éri el a legmagasabb szintet, többnyire a központi európai klaszter mutatja a társadalmi tőke második legmagasabb értékeit, néhány apróbb kivétellel többnyire alacsonyabb társadalmi tőke-értékek jellemzik a dél- (és délkelet-) európai klasztert, és szintén néhány kivétellel a kelet-közép-európai klaszterre jellemzőek a társadalmi tőke legalacsonyabb értékei. Egészében véve a skandináv országok és Hollandia egymáshoz igen hasonló mintázatot mutat. Mindent összevetve ezek az országok a gazdag, míg a kelet- és dél-európai országok a csekély társadalmi tőkével rendelkező országok csoportjába tartoznak.

A tanulmány utolsó pontjaként a bizalom különböző formái között fennálló összefüggéseket vizsgáltuk, és bemutattuk az általánosított bizalom eloszlásának országonkénti jellemzőit.

Feltételeztük hogy egy „egészséges” társadalom az intézmények iránti bizalom három fő formájának egyensúly közeli szintjével jellemezhető, hiszen az állami szereplőkbe vetett túlzott bizalom az állami függőség jele, a politikai bizalom túlsúlya a mindennapi élet erős politizálódását jelzi, a civil társadalomba vetett aránytalan bizalom pedig utópisztikus állapotokra utal. Eredményeink alapján elmondhatjuk, hogy a mai Európában több bizalmat élveznek az állami és a civil szereplők, és kevesebbet a politikai szereplők.

A partikuláris bizalom három formáját tekintve magas szintű bizalomra számítottunk a család felé, kevesebb bizalomra a szomszédok és még kevesebbre az ismerősök felé. Az első feltételezésünk helytállónak bizonyult, míg a másik kettő nem: a szomszédokba vetett bizalom szintje nem különbözik jelentősen az ismerősök iránt tanúsított bizalom mértékétől. Bizonyos országokban azonban a családba vetett bizalom különös mértékben meghaladja a partikuláris bizalom másik két formáját (ezekben az országokban amorális familizmus uralkodik).

Az általánosított és a partikuláris bizalom között fennálló közepes pozitív korreláció arra utal, hogy a bizalom e két formája inkább kiegészíti egymást, mintsem versenyeznenek. Az általános trendtől való eltérés kiegyensúlyozatlan bizalmi szerkezetre utalhat, mint például az amorális familizmus és informalitás (Bulgária és Spanyolország), anómia (Románia) vagy a partikuláris bizalom hiánya (Hollandia).

Jellemzően pozitív korrelációt találunk az iskolázottság és az általánosított bizalom szintje között, de egyes országokban a magasabb iskolázottságúak alacsonyabb iskolázottságúakhoz viszonyított bizalomelőnye kevésbé feltűnő.

Hivatkozások

- BANFIELD, E. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, IL.
- FINAL REPORT (2007): *Social Cohesion, Trust and Participation: Social Capital, Social Policy and Social Cohesion in the European Union and Candidate Countries*. Monitoring Report prepared by the European Observatory on the Social Situation, Social Capital Network, LSE, London. http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_situation/2007_mon_rep_soc_cap.pdf
- FUKUYAMA, F. (1995): *Trust*. The Free Press, New York.
- Knacks, S. – Keefer, P. (1997): Does social capital have an economic payoff? *Quarterly Journal of Economics*, 112 (4), 1251–1288.
- PUTNAM, R. D. (1993): *Making Democracy Work*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- PUTNAM, R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- RAISER, M. – HAERPFER, C. – NOWOTNY, T. – WALLACE, C. (2001): *Social capital in transition: a first look at the evidence*. EBRD Working paper No. 61.
- Second European Quality of Life Survey – Overview (2009) EFILWC, Dublin
- USLANER, E. M. (2002): *The MORAL Foundation of TRUST*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WALLACE, C. (2008): *Trends in Social Capital in the EU, European Observatory on the Social Situation, Social Cohesion, Trust, and Participation*. Aberdeen Centre for European Social Research.

5. MUNKA, SZABADIDŐ, IDŐALLOKÁCIÓ

MONOSTORI JUDIT

5.1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban arra vállalkozunk, hogy néhány nemzetközi vizsgálat eredményeire építkezve összevegyük Európa országait abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszik az ott élők életében a munka és a szabadidő, melyiket preferálják a másikkal szemben, és milyen különbségek vannak e tekintetben az egyes társadalmi csoportok között. Az értelmezést tekintve fontos megjegyeznünk, hogy kultúra- és értékfüggő jelenségek vizsgálatáról van szó, amelyeknek pontos feltárása meghaladja e dolgozat kereteit.

A munka és a szabadidő kapcsolatát vizsgáló modellek három különböző rendező elvre épülnek.

Az ún. *spillover* (pozitív továbbgűrűző hatás) *modell* azt állítja, hogy valakinek a munkatapasztalatai, a munkakörülményei, a munkával való elégedettsége meghatározza a munka világán kívüli életét, attitűdjeit is. Ha valaki elégedett a munkájával, munkakörülményeivel, akkor a szabadidejével is jobban tud gazdálkodni, teljesebbnek érzi a munkán kívüli életét is.

A *kompensációs modell* a munka és a munkán kívüli világ között kompenzációs mechanizmusok létét feltételezi, nevezetesen azt mondja, hogy azok, akik elégedetlenek a munkakörülményeikkel, nagyobb eséllyel preferálják a munka világán kívüli életszférát, mint azok, akik a munka világában elégedettek, jól fizető állásokban vannak, kedvezőek a munkakörülményeik (Wilensky, 1960).

A *szegmentációs modell* szerint nincsen kapcsolat a munka és a munkán kívüli világ között. Az egyén ezeken a területeken egymástól függetlenül alakítja ki a preferenciáit. (Dubin, 1958, 1973).

A modellek érvényességét vizsgáló kutatások eredményei szerteágazóak. Tait és munkatársai a munkával és általában az élettel való elégedettség kutatásában a *spillover* modell érvényességét bizonyították (Tait–Padgett–Baldwin, 1989), míg mások a kompenzációs és a szegmentációs modell érvényessége mellett érvelnek (Rain–Lane–Steiner, 1991; Kelly–Kelly, 1994).

Éppen ezek az eredmények késztettek néhány szerzőt arra, hogy a munka és a munkán kívüli világ közötti kapcsolatot ne társadalmi szinten, hanem társadalmi rétegenként vizsgálják (Campoux, 1978; Kabanoff, 1980; Shaffer, 1987). Ez volt az oka annak is, hogy egyre fontosabbá váltak azok a kutatások, amelyek a vizsgált jelenségeket különböző aspektusokra bontották: instrumentális, kognitív vagy érzelmi aspektusokra (Elizur, 1991).

Több szerző foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy milyen az iránya a munka és a munkán kívüli világ kapcsolatának. Kohn, Kirchmeyer és Cohen például azt írták le, hogy a munkán kívüli világban szerzett tapasztalatok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy valaki milyen munkaerő-piaci pozíciót tud szerezni, illetve hogyan alakítja azt, milyen szintű önállóságra tud szert tenni. (Kohn, 1990; Kirchmeyer, 1992; Cohen, 1997a, 1997b).

A munka és a szabadidő kapcsolatának értelmezése mellett az is fontos kutatási kérdés, hogy a munka és a munkán kívüli világ mennyire hangsúlyos az életünkben.

E tekintetben a témára vonatkozó kutatások egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy az utóbbi évtizedekben a társadalmak és az egyének életében is egyre fontosabb lett a munkán kívüli világ, ezen belül a szabadidős tevékenységek (Eurostat, 2004).

A munka és az azon kívüli világ szerepét azonban többféle szempontból ítélnéjük meg, és a különböző dimenziókban egymással nem konvergáló eredményekre is juthatunk. Az egyik lehetséges megközelítés szerint vizsgálhatjuk, hogy a különböző országokban és az egyes társadalmi csoportokban mennyi időt fordítanak munkára, és mekkora a szabadon felhasználható idő mennyisége. Más megközelítésben arra is fókuszálhatunk, hogy mennyire tekintik fontosnak az egyik vagy a másik tevékenységi sort a társadalom tagjai. Az is lehet szempontunk, hogy mennyire intenzív tevékenységek jellemzik a munka világát, és mennyire a szabadidőét.

5.2. Időfelhasználás

A 15 európai országra kiterjedő nemzetközi időmérleg-vizsgálat adatai szerint a lakosság egy átlagos napon több mint 4 és kevesebb mint 6 óra szabadidővel rendelkezik. A kutatásba bevont országok közül a legkevesebb szabadidő (4:13 óra, perc) a litvánokat, a legtöbb (5:46 óra, perc) pedig a norvégokat jellemzi. A norvégok mellett a finnek, a belgák és a németek azok, akiknek a legtöbb a szabadidejük. A litvánokat követően pedig a lettek és a bolgárok szabadideje a legkevesebb.

A szabadidő mennyiségét meghatározza, hogy a társadalom tagjai mennyi időt fordítanak más tevékenységekre, legfőképpen munkavégzésre. A foglalkoztatottak aránya, a törvényes munkaidő hossza, a túlórák gyakorisága, a részfoglalkoztatás elterjedtsége, a háztartási munkákra fordított idő jelentős szerepet játszanak a szabadidő hosszának változatosságában. A teljes népességre vetített időfelhasználási struktúra függ a népesség korösszetételétől is. Azokban a társadalmakban, ahol nagyobb az idősebb korosztályok részaránya, hosszabb lesz a szabadidős tevékenységekre fordított idő is, hiszen az idősebb korosztályoknak csak a töredéke foglalkoztatott.

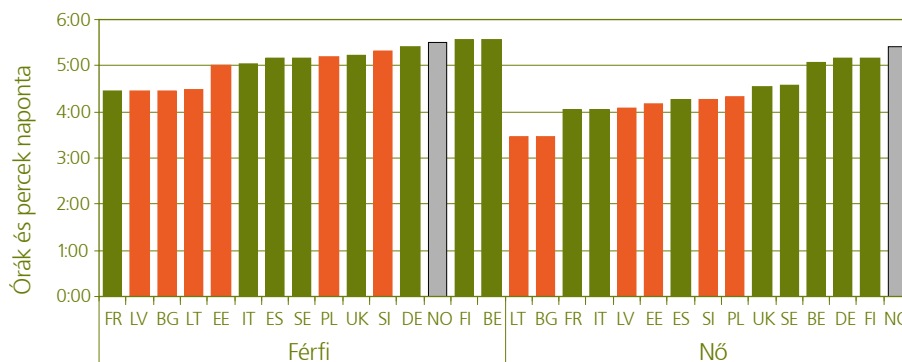
A férfiak szabadideje egy átlagos napon 4:44 és 5:58 óra, perc között mozgott, míg a nők 3:45 és 5:40 óra, perc között (5.1. ábra).

A férfiak és a nők közötti – olykor jelentős – különbségek is azzal magyarázhatók, hogy a nők foglalkoztatottsági szintje jellemzően alacsonyabb, mint a férfiaké, hogy a nők körében elterjedtebb a részmunkaidős foglalkoztatottság, ugyanakkor a legtöbb országban a nők lényegesen több időt töltenek el háztartási munkákkal, mint a férfiak. Ez utóbbinak köszönhetően a nők szabadideje minden vizsgált országban kevesebb, mint a férfiaké, noha a különbségek nem ugyanolyan mértékűek. A férfiak és a nők között a legnagyobb különbséget alapvetően a kelet-európai (Litvánia, Bulgária, Lengyelország, Észtország) és a déli (Szlovénia, Olaszország, Spanyolország) országokban mértük. Ezekben az országokban a nőknek megközelítőleg egy órával kevesebb szabadidejük van, mint a férfiaknak. A legkisebb különbség pedig Norvégiában és Németországban mérhető.

A háztartási munkára fordított idő egy társadalom, és azon belül a különböző társadalmi rétegek jóléti szintjétől, a nemi szerepek mikéntjétől függ. Azokban az országokban, ahol a háztartások anyagi helyzete megengedi, hogy a háztartási munkák egy részét szolgáltatásként vásárolják meg, ott több szabadidő marad a munkán kívüli világ egyéb területeire. A férfiak és a nők közötti különbséget pedig alapvetően a férfi és a női szerepekhez kapcsolt, sokszor évszázadokon keresztül kialakult minták határozzák meg. A déli országokban például a háztartási munkák hagyományosan a női feladatok körébe tartoznak, a férfiak kevésbé veszik ki a részüket az otthoni teendők közül, míg például az északi országokban sokkal egyenletesebb a férfiak és a nők közötti munkamegosztás.

5.1. ábra: A 20–74 éves közötti népesség szabadideje egy átlagos napon nemek szerint országonként

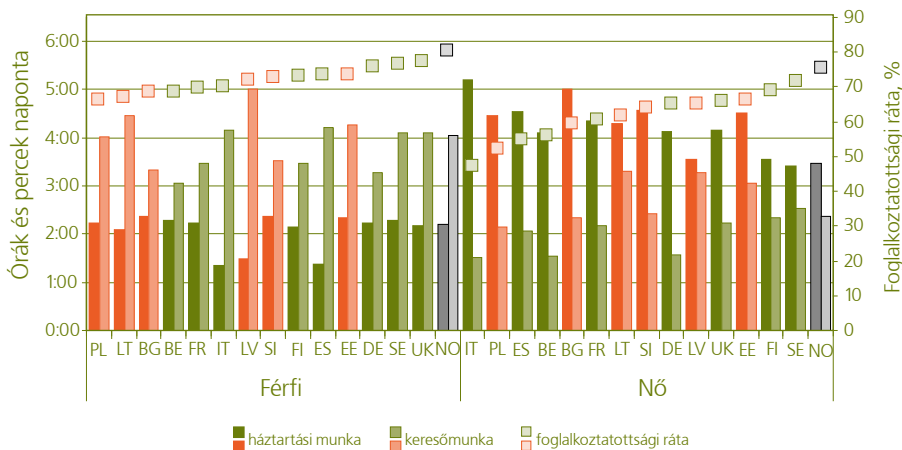
Forrás: www.testh2.scb.se/tus/tus/StatMeanMact1.html adatai alapján saját számítás.

A keresőmunkára, a háztartási munkára és a szabadidős tevékenységre fordított idő egymáshoz való viszonya, valamint a foglalkoztatottsági ráta országok szerinti különbségei rávilágítanak arra, hogy a szabadidő hosszának alakulása mögött milyen strukturális okok és milyen életmódbeli különbségek húzódnak meg. Az összefüggések nem minden esetben egy irányba mutatnak (5.2. ábra). A litván férfiak foglalkoztatottsága például az egyik legalacsonyabb a vizsgált 15 ország körében. Ugyanakkor akik dolgoznak, azok sok időt töltenek munkával, így a férfiak szabadidős tevékenységekre fordított ideje összességében alacsony. Ráadásul a balti államokban alacsony a várható élettartam, így az idősebb korosztályokra jellemző hosszabb szabadidő nem emeli meg a 20–74 éves korosztály egészére jellemző átlagot. Ezzel szemben például a belga férfiak foglalkoztatottsága szintén alacsony, de – a litvánokkal ellentétben – a leghosszabb átlagos szabadidőhossz ehhez tartozik. Ezekről eltérő típust képvisel Norvégia, ahol a magas foglalkoztatottság hosszú szabadidővel párosul.

A nők szabadidős tevékenységekre fordított idejének hosszát sokkal változatosabb kép jellemzi, mint a férfiakét. Ez a foglalkoztatottsági ráták, a keresőmunkára és háztartási munkára fordított idők differenciáltságával is magyarázható. Az olasz, a bolgár vagy a francia nőket alacsony foglalkoztatottság jellemzi, de mégsem magas a szabadidős tevékenységekre fordított idő hossza, mert nagyon sok időt töltenek a háztartási munkákkal. Különösen az olasz és a bolgár nők háztartásban végzett tevékenysége nyúlik hosszúvá. A skandináv államokban élő nők viszont sok

szabadidővel rendelkeznek, annak ellenére, hogy az ő foglalkoztatottsági rátájuk a legmagasabb Európában. Ennek a látszólagos ellentmondásnak több oka is van: egyrészt a skandináv nők körében magas a részmunkaidősök aránya (pl. a foglalkoztatott nőknek Norvégiában a 44%-a, Svédországban a 41%-a részmunkaidős), másrészt háztartási munkára kevés időt fordítanak, és a várható élettartam is magas az észak-európai országokban élők körében.

5.2. ábra: A 20–74 éves közötti népesség háztartási munkára, keresőmunkára fordított ideje egy átlagos napon nemek szerint, valamint a 15–64 éves korosztály foglalkoztatottsági rátája országonként

Forrás: www.testh2.scb.se/tus/tus/StatMeanMact1.html <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/adatái> alapján saját számítás.

5.3. Preferenciák: szabadidő vs. munka

A szabadidő hosszát nemcsak az határozza meg, hogy valaki dolgozik-e, vagy sem, hanem az is, hogy mennyi időt tölt a munkahelyén. A munkahelyen eltöltött időt a kényszerek és a preferenciák határozzák meg. Vannak, akik azért töltenek sok időt a munkahelyükön, mert ettől több anyagi forráshoz, magasabb jövedelemhez, előmeneteli lehetőségekhez jutnak, míg másoknak a túlórázás a feltétele annak, hogy megtartsák állásukat. Vannak, akik önként vállalják a részmunkaidőt, hogy több idejük maradjon a családjukra, míg másoknál a teljes állás feladása kényszeren alapul. Azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy a rendelkezésre álló szabadidő hossza nem pusztán preferenciákon alapszik, ezért érdemes külön is megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy a különböző társadalmakban, illetve az egyes társadalmi rétegekben milyen szerepe van a szabadidőnek. Amikor ezt a kérdést vizsgáljuk, akkor nem csupán a szabadidő hosszára, hanem annak tartalmára is kell gondolnunk. Gondolhatja valaki azt, hogy a kevesebb szabadidőt akarja intenzívebben kihasználni, míg másoknak a minél hosszabb szabadidő a fontos. Az erre vonatkozó kérdéseink ezeket a különbségeket nem szűrjük ki, pusztán arra adnak választ, hogy az egyének számára mennyire fontos a szabadidő.

A munka fontosságának megítélése szintén nagyon komplex módon értelmezhető. Vannak olyan országok, és ezen belül társadalmi csoportok, ahol a munka fontosságát annak hiánya határozza meg; azaz a munkahelyek szűkössége, az alacsony

foglalkoztatottság felértékeli a munkát, míg másutt a munka ethosz, kulturális vagy vallási gyökerek állnak a munka preferálása mögött.

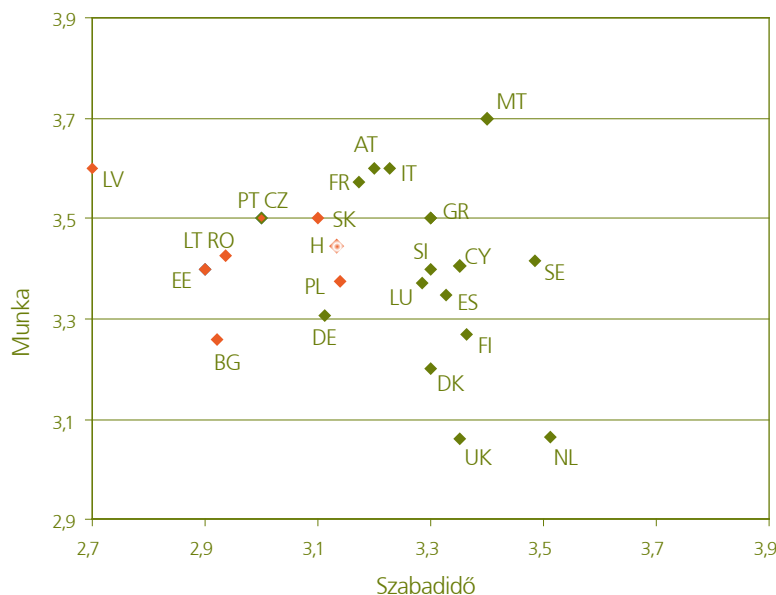
A World Values Survey (WVS) negyedik és ötödik hullámában részt vett 27 európai országból mindössze öt olyat találtunk – Hollandia, az Egyesült Királyság, Dánia, Finnország és Svédország –, ahol az általunk készített index alapján a szabadidő nagyobb értéket képviselt, mint a munka. A többi országban a munka preferálása volt fontosabb. A Máltán, Franciaországban, Olaszországban, Ausztriában és Lettországban) élők preferálták leginkább a munkát. Az Európai Unióba 2004 után belépett tagállamokban általában erős volt a munka támogatottsága, közülük Lettország mellett Csehországban és Szlovákiában a legnagyobb. Megoszlottak az országok a tekintetben is, hogy mennyire nagy a távolság a munka és a szabadidő fontossága között. E tekintetben kiemelhetjük Hollandia vagy az Egyesült Királyság példáját, ahol a szabadidő fontosságának hangsúlyozása mellett alacsony a munka fontosságának támogatottsága. A szabadidőnél viszont lényegesen nagyobb volt a munka preferálása Romániában, Csehországban, Portugáliában és a három balti államban (5.3. ábra).

5.3. ábra: A szabadidő és a munka preferálása a 18 éves és idősebb népesség körében országanként

Megjegyzések:

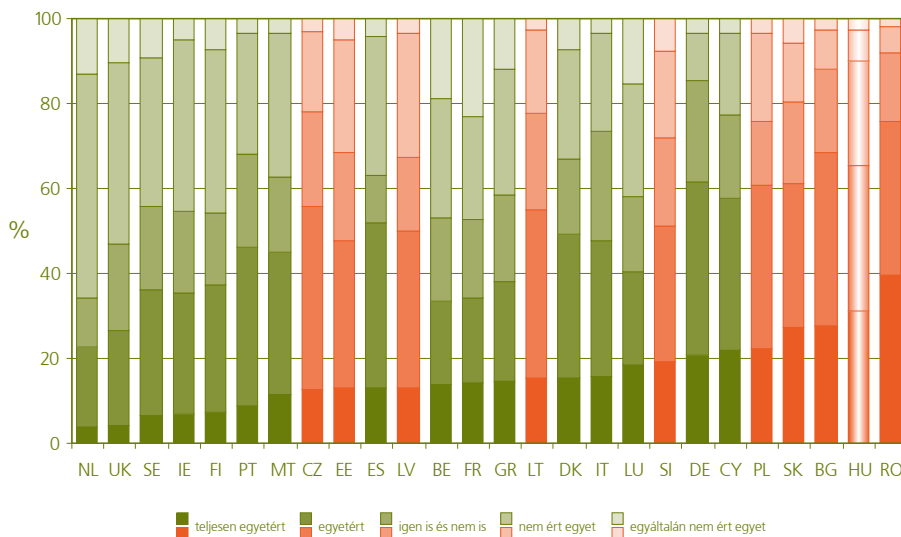
A vizsgálatban a szabadidő és a munka preferenciájára vonatkozó kérdés: „Mennyire fontos az Ön életében a...?” A válaszlehetőségek a következők voltak: 1 – egyáltalán nem fontos; 2 – kevésbé fontos; 3 – elég fontos; 4 – nagyon fontos. Az egyes országokat egy olyan mutatószámmal jellemeztük, amely a válaszokhoz rendelt pontszámok átlagából állt elő. A képzett mutatóban a pontszámok 1-től 4-ig terjedtek, az „egyáltalán nem fontos” válasz 1, a „nagyon fontos” válasz 4 pontot kapott.

Forrás: BG, CY, DE, ES, FI, FR, HU, IT, NL, PL, RO, SE, SI, UK: WVS, ötödik hullám (2005–2007); AT, BE, CZ, DK, EE, GR, IE, LT, LV, LU, MT, PT, SK: WVS, negyedik hullám (1999–2004) adatai alapján saját számítás.

Az egyének az élet különböző területeit, az adott területen való érvényesülést – ahogyan a fentebbi elemzésből is láttuk – különböző fontosságúnak tekintik. Egyéni és országos szinten is eltérő azonban az, hogy mennyire állítják szembe egymással a különböző területek fontosságát. Vannak olyanok, akik a munka és a szabadidő világát egyaránt fontosnak vélik, míg mások mindkét terület fontosságát leértékelik, megint mások az egyiket preferálják a másikkal szemben. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy ha szembeállítjuk egymással a munkát és a szabadidőt, akkor hogyan választanak az emberek. A WVS keretei között az egyes országok állampolgárainak azt a kérdést tették fel, hogy mennyire értenek egyet az állítással: „Első mindig a

munka, még akkor is, ha emiatt kevesebb szabadidő marad.” Ennek az állításnak az erőteljes támogatottsága a volt szocialista országokban a legjelentősebb. Romániában például a felnőtt népesség 40 százaléka teljesen egyetértett ezzel, míg a magyaroknak, a bolgároknak, a szlovákoknak megközelítőleg 30 százaléka. A legkevesbé a Hollandiában és Nagy-Britanniában élők értenek teljesen egyet az állítással. Mindkét országban 5 százalék alatt maradt a teljesen egyetértők aránya. Emellett a skandináv országokban (Svédországban, Finnországban), Írországban és néhány dél-európai országban (így pl. Máltán, Portugáliában, Spanyolországban) is alacsony a munka támogatottsága ha azt szembeállítjuk a szabadidővel (5.4. ábra).

5.4. ábra: A munka preferálása a szabadidő rovására a 18 éves és idősebb népesség körében országoként (%)

Megjegyzés:

A kérdés: „Mennyire ért egyet a következő állítással: Első mindig a munka, még akkor is, ha kevesebb szabadidő marad.
1 – teljesen egyetért, 2 – egyetért, 3 – igen is és nem is, 4 – nem ért egyet, 5 – egyáltalán nem ért egyet.”

Forrás: BG, CY, DE, ES, FI, FR, HU, IT, NL, PL, RO, SE, SI, UK: WVS, ötödik hullám (2005–2007); AT, BE, CZ, DK, EE, GR, IE, LT, LV, LU, MT, PT, SK: WVS, negyedik hullám (1999–2004) adatai alapján saját számítás.

Az új és a régi tagállamok közötti különbségekben jelentős szerepe lehet annak is, hogy a különböző országokban élőknek igen eltérőek a tapasztalataik a munkanélküliséggel, így a munkahelyek biztonságával kapcsolatban is. Az új tagállamok számára a munkanélküliség megtapasztalása mintegy 20 éves múltra tekint vissza, míg a régi tagállamok munkaerőpiacán sokkal régebben jelen van a munkanélküliség. Az új tagállamokban élők közül még sokan emlékeznek, még sokan megtapasztalták azt az időszakot, amikor a munkanélküliség ismeretlen jelenség volt, amikor mindenkinek volt biztos munkahelye. Ők talán nehezebben élik meg a jelenlegi bizonytalanságokat, mint a régi uniós államokban élő polgártársaik, akik már hozzászoktak ahhoz, hogy a munkanélküliség kisebb-nagyobb mértékben jelen van a munkaerőpiacon.

Azt is hozzá kell tenni, hogy a volt szocialista országokban jellemzőbb a tartós munkanélküliség, illetve a rendkívül magas inaktivitás a munkaképes lakosság körében. Bizonyos társadalmi csoportoknak (alacsony iskolai végzettségűek, „idősebb” munkavállalók) nagyon kicsi az esélye arra, hogy ha egyszer kikerültek a munkaerőpiacról, akkor visszakerüljenek oda. Számukra nyilvánvalóan nagyobb értéket képvisel a munka, mint a szabadidő, hiszen sokan közülük kényszerből vannak távol a munkaerőpiactól.

A férfiak és a nők között nincsen jelentős különbség a kérdésre adott választ illetően, noha a legtöbb országban a férfiak kissé erőteljesebben támogatták az állítást.

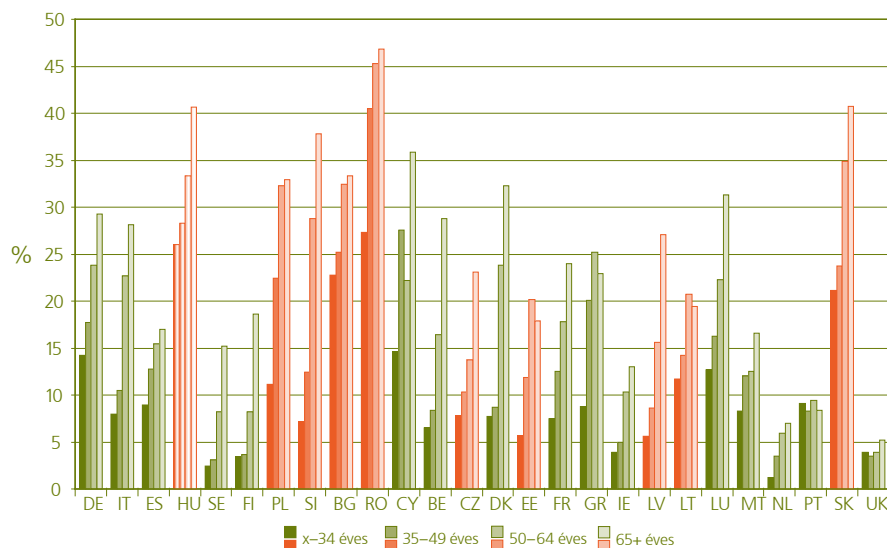
Az életkor előrehaladtával jellemzően erősödik a munka preferálása a szabadidővel szemben, noha egyetlen keresztmetszeti adat alapján nem tudjuk megmondani, hogy ez a korábbi generációk eltérő élettapasztalatain, értékválasztásán alapszik, vagy minden generációra jellemző, hogy idősebb életkorukban a munkát preferálják a szabadidővel szemben. A korcsoportok közötti különbségek Nagy-Britanniában, Hollandiában és Portugáliában a legmérsékeltőbbek. Ott minden korosztályban viszonylag alacsony azoknak az aránya, akik erősen egyetértenek azzal, hogy első helyen mindig a munka áll. Jelentősek a korosztályi különbségek például Szlovéniában, ahol a 35 év alattiak 7, a 35–49 év közöttieknek 12, az 50–64 év közöttieknek 29, a 64 éves és idősebb lakosságnak pedig 38 százaléka adott erősen támogató választ a kérdésre (5.5. ábra.)

5.5. ábra: Azoknak az aránya, akik teljesen egyetértenek azzal az állítással, hogy első helyen a munka áll (18 éves és idősebb népesség) országokként

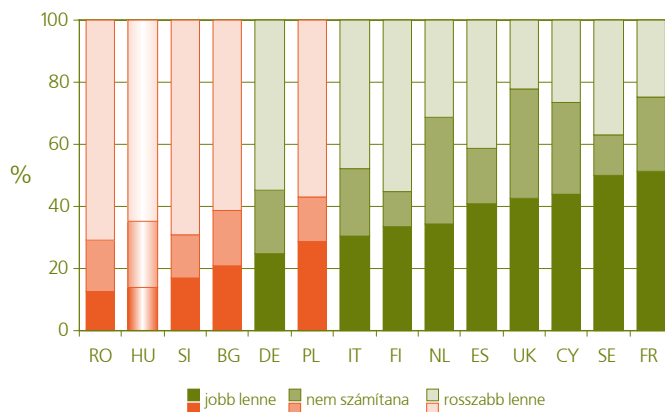
Megjegyzés:

A kérdést lásd az 5.4. ábránál.

Forrás: BG, CY, DE, ES, FI, FR, HU, IT, NL, PL, RO, SE, SI, UK: WVS, ötödik hullám (2005–2007); AT, BE, CZ, DK, EE, GR, IE, LT, LV, LU, MT, PT, SK: WVS, negyedik hullám (1999–2004) adatai alapján saját számítás.

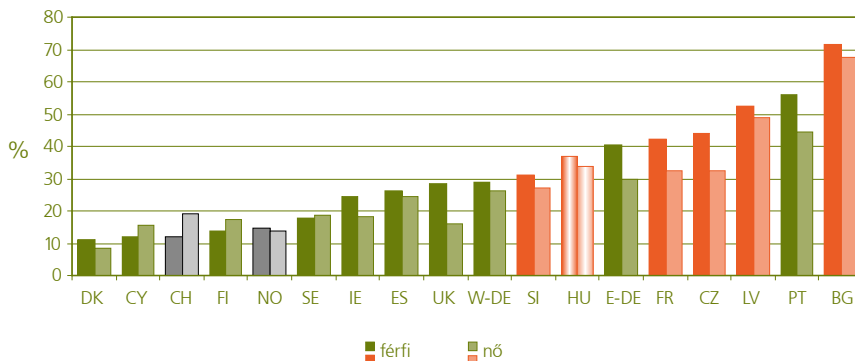
A munka megítélésének különbözősége abban is megnyilvánul, hogy hogyan reagálnak az egyének arra a kérdésre, hogyan érintené őket az a tény, hogy a munka fontossága csökkenne az életükben. A volt szocialista országokban sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik ezt negatívan ítélik meg, mint a régi tagállamok lakosai körében. A vizsgálatba bevont régi tagállamok közül a finn és a német polgárok élnék meg legnegatívabban, ha életükben a munka fontossága csökkenne (5.6. ábra).

5.6. ábra: Hogyan hatna a munka fontosságának csökkenése az egyének életére (18 éves és idősebb, dolgozó népesség) országonként (%)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005) adatai alapján saját számítás.

A munka többféle jelentéssel bír az egyének életében. Közülük kétségtelenül az egyik legfontosabb az, hogy a munkajövedelmek biztosítják az egyének és háztartásaik jólétét. A magasabb jövedelemmel járó állás, mint fontos cél, mégis különböző súllyal jelenik meg az emberek életében. Az új tagállamokban élők számára nemcsak a munka maga nagyon fontos, hanem nagyobb hajlandóságot mutatnak arra is, hogy a magasabb jövedelemért cserébe többen is dolgozzanak (5.7. ábra).

5.7. ábra: Azoknak az aránya, akik hajlandók lennének többen is dolgozni azért, hogy többet keressenek (18 éves és idősebb népesség, aktív keresők) országonként (%)

Forrás: ISSP (2005) adatai alapján saját számítás.

Hogyan függ össze a munkával való elégedettség és a szabadidő preferálása? Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a munkával való elégedettség hogyan hat arra, hogy valaki a jelenleginél több, kevesebb vagy körülbelül ugyanannyi szabadidőt tart a maga számára ideálisnak. A mutató, amelyet a foglalkoztatottak különböző csoportjainak jellemzésére használtunk, 1 és 5 közötti értéket vehetett fel. Az 1-es azok kapták, akik a jelenleginél kevesebb szabadidővel is megelégednének, az 5-öst pedig azok, akik a jelenleginél sokkal több szabadon felhasználható időre tartanának igényt. A csoportokat a csoportátlaggal jellemeztük (5.8. ábra).

Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a munkával való elégedettség és a szabadidő hosszára vonatkozó elképzelések országonként különbözőek. Ez azt is jelenti, hogy azok a modellek, amelyek a munkával való elégedettség és a szabadidő hosszára

vonatkozó preferenciák kapcsolatát vizsgálják, nem alkalmasak arra, hogy Európa összes országára érvényes tartalommal bírjanak. Ugyanakkor egyes térségekre egy-egy modell nagyon jól alkalmazhatónak tűnik.

Adataink azt mutatják, hogy például Bulgáriában, Szlovéniában, Cipruson vagy Portugáliában a szabadidő hosszával kapcsolatos elképzeléseket kevésbé befolyásolja az a tény, hogy valaki mennyire elégedett a munkájával. Míg más térségekben, például a skandináv országokban, számos nyugat-európai országban (pl. Svájc, Franciaország) vagy a volt szocialista országok közül Magyarországon nagyobb a szórás a munkával való elégedettség szerint (lásd 5.8. ábra).

A kapcsolat irányát tekintve az mondható el, hogy a több szabadidőt preferálók aránya jellemzően abban a csoportban a legnagyobb, amelyben a munkájukkal elégedetlenek vannak. Legkevesebb pedig a munkájukkal elégedettek vágnak több szabadon felhasználható időre a jelenleginél (lásd 5.8. ábra). Ez az eredmény a kompenzációs modell érvényességét támasztja alá.

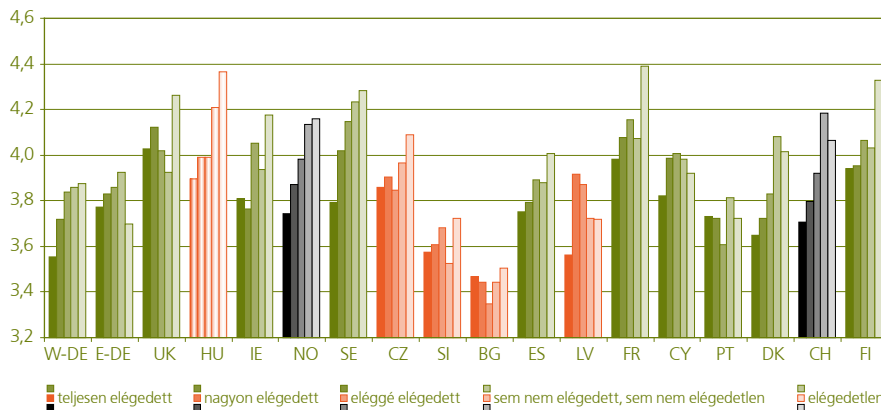
5.8. ábra: A szabadidő hosszára vonatkozó elképzelések a munkával való elégedettség szerint országonként

Megjegyzés:

A mutató értéke:

1 – a jelenleginél kevesebb szabadidővel is megelégedne;
2 – a jelenleginél sokkal több szabadidőre tartana igényt.

Forrás: ISSP (2005) adatai alapján saját számítás.

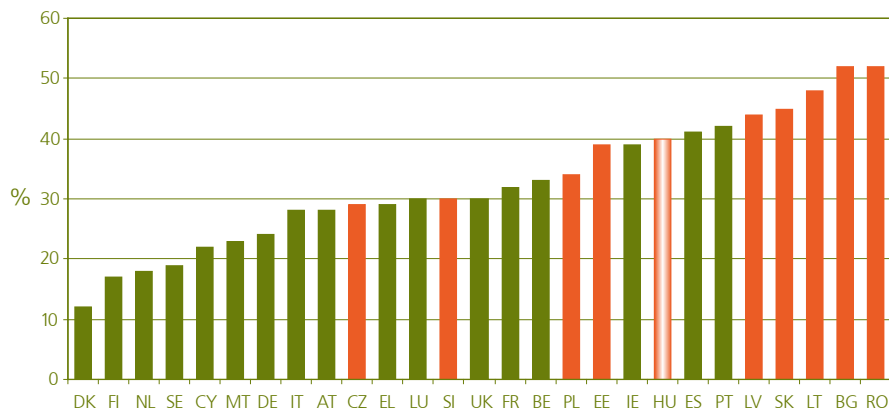

5.4. A pénz szerepe az európai polgárok életében

A munka és a szabadidő mentén kialakult preferenciák erősen függenek attól, hogy az egyének és háztartások milyen jövedelmi helyzettel jellemezhetők, hogy mit jelent számukra a pénz, hogy hogyan használják azt fel. Ezeknek a vizsgálata rendkívül komplex, ebben a tanulmányban csupán a pénzzel, a gazdagsággal kapcsolatos attitűdre szeretnénk rámutatni.

Az Eurobarometer 2008-as vizsgálata szerint a boldogsághoz szükséges jószágok közül a pénz Európa egészére vetítve az első öt legfontosabb között szerepel. Országcsoportonként azonban jelentősek a különbségek: a volt szocialista országok és a régebbi uniós tagállamok elég nyilvánvalóan különülnek el egymástól. A volt szocialista országok döntő többségében a lakosságnak nagy aránya gondolja úgy, hogy a pénz mindenképpen szükséges ahhoz, hogy boldogok legyünk. Leginkább a romá-

nok és a bolgárok gondolkodnak így, de tőlük nem sokkal maradnak el a litvánok, a szlovákok és a lettek sem. A sort a többi volt szocialista ország követi, de viszonylag magas értékekkel jellemezhetünk néhány dél-európai országot is (pl. Portugália, Spanyolország) (5.9. ábra).

5.9. ábra: Mi szükséges a boldogsághoz? Azoknak az aránya, akik a pénzt is jelölték, országoként (%)

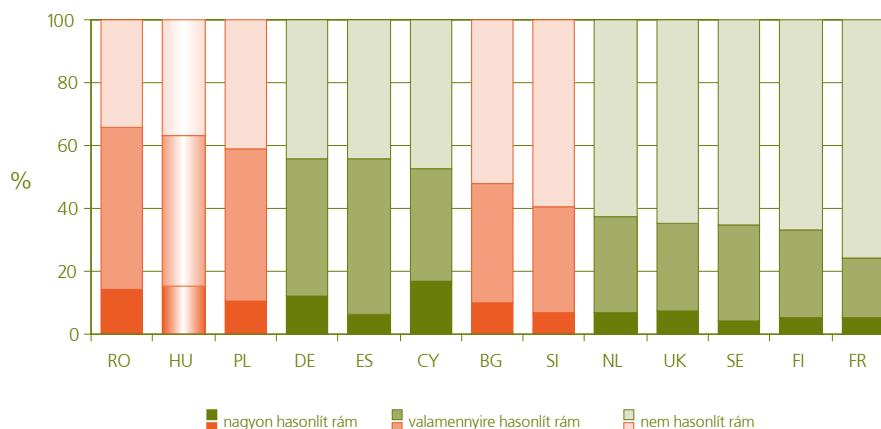
Forrás: Eurobarometer (2008) adatai alapján saját számítás.

A pénz értékelése mögött összetett érzések húzódnak meg. A szegényebb országok, társadalmi csoportok számára a pénz a minimális életkörülmények biztosításához lehet szükséges, míg mások számára a szabadidős tervek megvalósítását szolgálja, megint mások saját maguk vagy az őket követő generációk számára próbálnak biztonságos világot teremteni, amikor igyekeznek minél több pénzt szerezni. A pénz értékelésénél összességében az is szerepet játszhat, hogy akinek nincs, vagy kevés van belőle, azoknál felerősödik az értéke, míg a magasabb életszínvonalon élők körében leértékelődik.

A pénz a gazdagság, a fogyasztás megtestesítője is lehet. Hogy mennyire fontos a pénz ilyen szempontból az emberek számára, annak vizsgálatát a WVS ötödik hulláma is kutatási körébe vette. Ez alapján leginkább a románok, a magyarok és a lengyelek érzik azt, hogy ők valamilyen mértékben hasonlítanak egy olyan emberhez, akinek számára fontos, hogy gazdag legyen, hogy pénze és drága dolgai legyenek. Legkevésbé a franciákra, a finnekre és a svédekre jellemző ez az állítás (5.10. ábra).

5.10. ábra: Mennyire hasonlít Önre az az ember, aki számára fontos, hogy gazdag legyen; azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek?
A válaszok megoszlása országoként (%)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005) adatai alapján saját számítás.

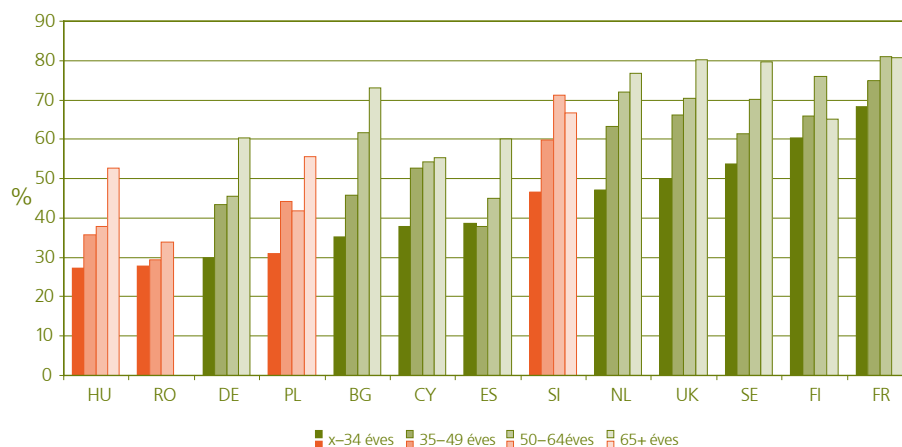

Az országok közötti különbségek szoros összefüggést mutattak az országok élet-színvonalával, az általános jóléti szinttel. Minél gazdagabb egy ország, minél magasabb azoknak az aránya, akik nem egyik napról a másikra élnek, annál kevésbé fontos számukra a pénz, annál kevésbé jellemző, hogy vágyaikat egy gazdag, drága javakkal bíró egyén személyében jelenítik meg.

Nyilvánvaló, hogy e tekintetben különbségek vannak életkori csoportonként, amely lényegében minden országban megjelenik. A korosztályok közötti különbségek a legjelentéktelenebbek a franciák körében, a legjelentősebbek pedig a bolgáro-kében. Általában az jellemző, hogy a 34 év alattiak érzik magukat leginkább hasonlatosnak a példában megjelenített típushoz, legkevésbé pedig a 65 éves és idősebb nemzedék érzi a hasonlatosságot (5.11. ábra).

5.11. ábra: Azoknak az aránya, akikre nem hasonlít az olyan ember, aki számára fontos, hogy gazdag legyen; azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek – korcsoportok szerint országoként (%)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005) adatai alapján saját számítás.

5.5. Összegzés

A tanulmány azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az Európai Unió különböző országai-ban élők mennyi szabadidővel rendelkeznek, hogyan viszonyulnak a munkához és a szabadidőhöz, melyiket preferálják a másikkal szemben, mint jelent számukra a pénz, milyen áldozatokat hoznak azért, hogy többet keressenek.

A tanulmány rávilágít arra, hogy ezeket a kérdéseket az adott ország foglalkoztatottsági szintje, a kulturális hagyományok és értékek is befolyásolják. Az is nyilvánvaló, hogy egy adott országban élők nem homogének e téren, és nemek, életkori csoportok szerint is jelentős különbségek vannak.

A vizsgált kérdések többségében jól kirajzolódott az a határ, ami a régi és az új uniós tagállamok között húzódik. Az új tagállamokban – különösen a 2007-ben csatlakozott Bulgáriában és Romániában – fontosabb szerepe van a munkának, többre értékeli azt, mint a régi tagállamokban, noha az utóbbiak sem egységesek. A déli országokban például erőteljesebb a munka fontosságának támogatottsága. Az új tagországok preferenciáját valószínűleg részben az alacsony foglalkoztatással magyarázhatjuk, de szerepet játszik az is, hogy a jólét alacsonyabb szintjén nagyobb szerepet kap az a tevékenység, ami jövedelemszerzéssel jár, nevezetesen a munkavégzés. Ezt erősíti meg az is, hogy az új tagállamokban a boldogság egy mérvadó faktoraként jelenik meg a pénz, míg a régi tagállamokban ez valamivel hátrébb sorolódik. Ez az eredmény egybevág azokkal a kutatási eredményekkel, amelyek a poszt szocialista országokat materialista beállítottságúnak tekintik a régi tagállamokkal szemben, amelyekre inkább a posztmaterialista értékbeállítottság a jellemző (Fedor, 2005).

Hivatkozások

- CHAMPOUX, J. E. (1978): Perceptions of work and non-work: A reexamination of the compensatory and spillover models. *Sociology of Work and Occupations*, 5, 402–422.
- COHEN, A. (1997a): Non-work influences on withdrawal cognitions: An empirical examination of an overlooked issue. *Human Relations*, 50 (12), 1511–1536.
- COHEN, A. (1997b): Personal and organizational responses to work-non-work interface as related to organizational commitment. *Journal of Applied Social Psychology*, 27 (12), 1085–1114.
- DUBIN, R. (1958): *The world of work: Industrial society and human relations*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- DUBIN, R. (1973): Work and non-work: Institutional perspectives. In M. D. Dunnette (ed.), *Work and non-work in the year 2001*. Calif_ Brooks/Cole, Monterey.
- ELIZUR, D. (1991): Work and non-work relations: The conical structure of work and home life relationship. *Journal of organizational Behavior*, 12, 313–322.
- EUROSTAT (2004): *How Europeans spend their time. Everyday life of women and men*.

- FEDOR, M. (2005): After Materialism or Before Postmaterialism? In Sajda, P. – Blocksome, R. – Nagypál, Sz. (eds.): *Subtle as Serpents, Gentle as Doves Equality and Independence*. Ecumenical Anthology IV. WSCF Central European Subregion. BGÖI & WSCF-CESR, Praha.
- KABANOFF, B. (1980): Work and non-work: A review of models, methods and findings. *Psychological Bulletin*, 88, 60–77.
- KELLY, J. R. – KELLY, J. R. (1994): Multiple dimensions of meaning in the domains of work, family, and leisure. *Journal of Leisure Research*, 26 (3), 251–274.
- KIRCHMEYER, C. (1992): Nonwork participation and work attitudes: A test of scarcity vs. expansion models of personal resources. *Human Relations*, 45, 775–795.
- KOHN, M. (1990): Unresolved issues in work/personality. In Erikson, K. – Vallas, S. (eds.): *The nature of work*. Yale University Press, New Haven.
- RAIN, J. S. – LANE, I. M. – STEINER, D. D. (1991): A current look at the job satisfaction/ life satisfaction relationship: Review and future considerations. *Human Relations*, 44, 287–307.
- SHAFFER, G. S. (1987): Patterns of work and non-work satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 72, 115–124.
- TAIT, M. – PADGETT, M.Y. – BALDWIN, T. T. (1989): Job and life satisfaction: A reevaluation of the strength of the relationship and gender as a function of the date of the study. *Journal of Psychology*, 74, 502–507.
- WILENSKY, H. L. (1960): Work, careers and social integration. *International Social Science Journal*, 12, 543–560.

6. TUDATOS FOGYASZTÁS

AZ ÉLELMISZER-VÁSÁRLÁS ÉS A FOGYASZTÓI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSA

GÁTI ANNAMÁRIA

6.1. Bevezetés

A fogyasztói döntések és a fogyasztói magatartás a piackutatás legfontosabb kérdései, és ezek a jelenségek az utóbbi években a társadalomtudósok figyelmét is felkeltették. Erasmus–Boshoff–Rousseau (2001) szerint a piaci szereplők körében nagy hagyománya van a fogyasztói döntések vizsgálatának, ám a fogyasztói döntéshozatal legismertebb modelljeit az 1960-as és 1970-es években dolgozták ki. Ezeknek a modelleknek a többsége a döntéshozatalt logikus problémamegoldási folyamatként írta le, és megkülönböztette azokat a fázisokat, amelyeken keresztül a fogyasztók eljutnak a végső döntéshez.

A kutatásokban a neoklasszikus közgazdaságtané volt a legbefolyásosabb elméleti megközelítés, amely azt feltételezi, hogy a fogyasztók racionális aktorokként felmérik az összes rendelkezésre álló lehetőséget, és azt választják, amelyik az ő szempontjukból a leghasznosabb. Bár a racionális megközelítés továbbra is meghatározó szerepet tölt be a fogyasztói döntések magyarázatában, az 1980-as évekre heves kritikák tárgya lett. Erasmus és szerzőtársai (2001) e kritikák három fő forrását különböztetik meg.

Az első a racionalitás feltevése. A bírálók szerint a racionális megközelítés túlhangsúlyozza a külső tényezők hatását a döntéshozatalra, és elhanyagolja a szereplők érzelmeit. Kutatások bizonyítják, hogy az értékelési folyamat nemcsak kognitív információfeldolgozást jelent, hanem az érzelmek is szerepet játszanak benne.

A kritikák másik vonala a racionális döntéshozatali folyamat általánosítását vette górcső alá. Sokan úgy érveltek, hogy a racionális megközelítés a viselkedés torz értelmezéséhez vezethet, amikor minden döntéshozatali helyzetre alkalmazzuk, tekintet nélkül az adott szituáció különös jellemzőire. A vásárlás gyakorisága és fontossága szintén módosíthatja a racionális döntéshozatal ideális folyamatát.

Végezetül, a döntéshozatal folyamata talán nem is annyira bonyolult, mint azt általában gondolnánk. A fogyasztók elraktároznak olyan, korábbi tapasztalatokból eredő információkat, amelyek felidéződnek a vásárlás előtt, és gyorsabbá teszik a döntéshozatal folyamatát.

A racionális megközelítés gyenge pontjaira adott reakciók fenti összefoglalójából is kitűnik, hogy az miként eredményezte a puha tényezők, például az érzelmek bevonását a fogyasztói kutatásokba. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a szociológiai elméletek fejlődése is hátszelet adott ezeknek a változásoknak.

Az uralkodó, osztályalapú szociológiai elméletnek megfelelően a legtöbb társadalomkutató úgy tartotta, hogy a fogyasztás az egyénnek a társadalomban és a termelésben betöltött szerepétől függ. Bourdieu (1984) részletesen leírta a fogyasztás szerepét a társadalmi osztályok megjelenítésében és újratermelésében.

A termelés és fogyasztás globalizálódására adott válaszként a kritikai szociológia gyakran veszélyesen konformista magatartásként írta le a tömegfogyasztást. Az életstílusok kutatása felé egyre nagyobb érdeklődéssel forduló tudósok azonban újra felfedezték a fogyasztást mint az identitásalakítás egyik központi elemét, és több teret adtak az értékeknek és a kulturális attribútumoknak a fogyasztási szokások és

magatartások magyarázatában. Sőt, nemcsak a fogyasztás, hanem a nem fogyasztás vagy más néven a bojkott is egyre inkább vizsgálat tárgyává vált, mint a tiltakozás egy formája.

A piackutatóknak is be kellett látniuk, hogy pusztán a demográfiai és státuszt leíró változók nem járulnak hozzá a fogyasztói választások hatékony előrejelzéséhez. Új eszközöket (pl. VALS-teszt, AIO-módszer) fejlesztettek ki a fogyasztói szegmensek személyiség- és életstílus-alapú azonosítására. A puha jellemzők bevonása a fogyasztói döntések és viselkedés kutatásába, valamint az, hogy a globalizált termelés negatív aspektusairól egyre több írás jelent meg, a kutatók figyelmét a fogyasztás etikai elemei felé fordította.

Vitell (2003) szerint a piackutatók ugyan már foglalkoztak a fogyasztás etikai aspektusaival kutatásaikban, ám figyelmük inkább az eladási oldalra irányult, és csak az elmúlt évtizedben nőtt meg érdeklődésük a fogyasztói etika iránt. Vitell és Muncy ki-fejlesztették a fogyasztói etikai skálát, hogy elemezni lehessen, mennyire tartanak a fogyasztók etikusnak vagy etikátlannak egy adott magatartást. Vitell és Hunt pedig kidolgozták az etikus fogyasztás elméletét, hogy a fogyasztóknak az alternatívák mérlegelése során alkotott etikai ítéleteit magyarázzák.

Míg a fogyasztói etika korai kutatásai a környezetvédelem kérdéseire fókuszáltak, mostanában egyre nagyobb az érdeklődés a társadalmilag felelős fogyasztás iránt. A társadalmi felelősség megjelenése a fogyasztás kontextusában főként a multinacionális vállalatok munkáltatói gyakorlatával kapcsolatban kialakult médiafigyelem következménye volt.

A társadalomtudomány nem piackutatás, ám a 2005-ös, az élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos Special Eurobarometer lehetőséget nyújt arra, hogy elemezzünk néhány, a fogyasztói választásokat befolyásoló alapvető tényezőt. A következő elemzésben először megvizsgáljuk, hogy milyen szempontokat vesznek figyelembe az európaiak, amikor élelmiszert vásárolnak, és hogyan változtatják meg fogyasztói magatartásukat, amikor élelmiszerekkel kapcsolatos egészségügyi kockázatokról szereznek tudomást. A European Social Survey (ESS) 2004-es, illetve 2006-os adatai segítségével azt is bemutatjuk, hogy mennyire hajlandóak az európaiak termékbojkottra, valamint hogyan függ össze ez a magatartás a tiltakozás egyéb formáival. Bár az adatok főként azt teszik lehetővé, hogy a demográfiai tényezők hatását elemezzük, ahol lehetséges, ott az értékfüggő tényezőket is bevonjuk a vizsgálatba.

6.2. Az élelmiszer-vásárlást meghatározó tényezők az EU-25 országokban, illetve a régi és az új tagállamokban

Az élelmiszer-választást befolyásoló tényezők legátfogóbb listáját a 2005-ös, az élelmiszer-biztonságról készült Special Eurobarometer tartalmazta. A válaszadókat arra kérték, hogy 12 tényező közül válasszák ki vásárlási döntésük két legfontosabb kritériumát. Mivel az ország- és itemspecifikus eloszlások részét képezik annak a jelentésnek, amely a felmérésről az Európai Bizottság számára készült (*Special Eurobarometer* 238), ebben az elemzésben az országokat csoportosított döntési tényezők szerint hasonlítjuk össze. Úgy döntöttünk továbbá, hogy a régi (EU-15) és az új tagállamok (EU-10) különbségeit is vizsgáljuk, valamint a tagállamokat további országcsoportokra is bontjuk.

Ahogy a 6.1. ábrán látszik, az európaiak fogyasztási döntéseinek két legbefolyásosabb tényezője a minőség és az ár. Ezeket az itemeket a válaszadók körülbelül, illetve több mint 40 százaléka választotta. A fogyasztók mintegy ötöde számára fontosnak tűnik az adott élelmiszer megjelenése, ezt követi az íz, az egészség és a családi preferenciák. Minden más tényezőt a válaszadók kevesebb, mint 10 százaléka választotta.

Az is nyilvánvaló az ábrából, hogy a régi tagállamok szinte egy az egyben követik az EU-25-ök eloszlását, míg az újonnan csatlakozottak esetében megfigyelhetünk néhány eltérést. Az új tagállamok válaszadói közül a legfontosabbnak legtöbben (46%) az árat választották. Ezzel szemben a minőséget csak 34 százalék jelölte meg, és látható, hogy a külső megjelenés is ugyanilyen népszerű volt. Az ízt a válaszadók ötöde tartotta fontosnak, és százból tizenketten az egészséget is megemlítték mint befolyásoló tényezőt.

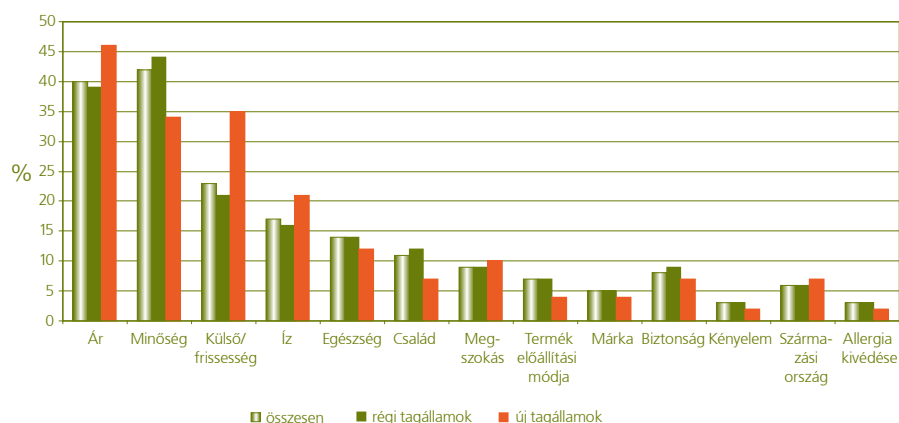
6.1. ábra: Az élelmiszer-vásárlást befolyásoló tényezők az EU-25-ben, a régi és az új tagállamokban (%)

Megjegyzések:

Az „egyik sem” (1%) és a „nem tudom” (1%) válaszokat, továbbá az „egyéb” kategóriát az ábra nem tartalmazza.

A válaszadók száma (N): EU-25: 24 643; régi tagállamok: 15 466; új tagállamok: 9 177 fő.

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

Az, hogy az új tagállamokban a külső megjelenést feltűnően sokan választották, talán annak tudható be, hogy ezekben az országokban a termékinformációk gyakran nincsenek olyan átláthatóan feltüntetve a fogyasztók számára, mint a régi tagállamokban.

Óvatosnak kell azonban lennünk, amikor értelmezzük ezeket a számokat. Mivel a feltett kérdés válaszkategóriái nem zárják ki kölcsönösen egymást, nem jelenthetjük ki, hogy az EU-lakosok mindössze 14 százaléka egészségtudatos az élelmiszer-választás során. A minőség tág kategóriáját például sok válaszadó értelmezheti az egészséget is magában foglaló kategóriaként.

Ha az egyes országokról szeretnénk közelebbi képet alkotni, megvizsgálhatjuk, hogy mennyire népszerűek a felajánlott választási lehetőségek a válaszadók között országokra lebontva. Mivel az adott itemek népszerűségéről az egyes tagállamokban a már említett Eurobarometer-jelentésben is írtak, létrehoztunk hat csoportot a vásárlási tényezőkből: (1) ár; (2) minőség; (3) íz és külső megjelenés/frissesség; (4) egészség, élelmiszer-biztonság és az allergiák elkerülése; (5) termék előállítási módja, származási ország, márka; (6) család, megszokás, kényelem.

Az ízt és a külső megjelenést egy tényezővé vontuk össze, mivel bizonyos mértékig mindkettő az élelmiszer-vásárlás esztétikai dimenzióját jeleníti meg. A negyedik csoport minden eleme összefügg az egészséggel, az ötödik klaszter itemjeit pedig azért vontuk össze, mert mindegyik arra utal, hogy honnan, milyen termelőtől érkezik a termék. Ezek az utalások jelölhetik a termelésnek egy meghatározott módját (organikus vs. nem organikus élelmiszer), megnevezhetnek egy adott országot vagy régiót, illetve márkanévet. A család, a megszokás és a kényelem alkotják a hatodik csoportot „egyéb néven”, mivel ezek meglátásunk szerint egyetlen más tényezőcsoporttal sincsenek szoros összefüggésben.

A 6.2. ábra az imént létrehozott tényezőcsoportok itemeit választók arányát mutatja országonként.

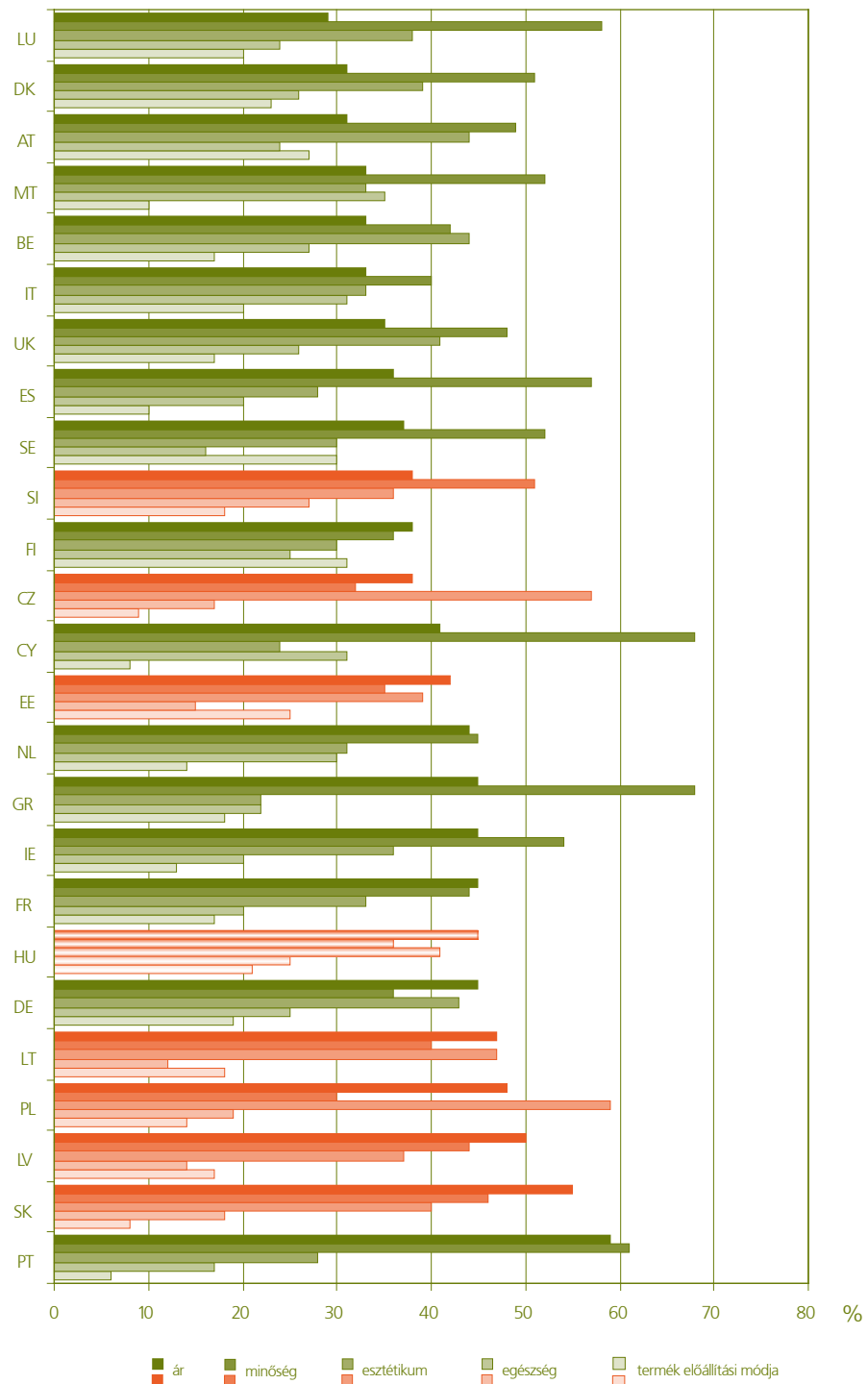
6.2. ábra: Az ár, a minőség, az esztétikum, az egészség és a termelés itemcsoportok népszerűsége országoként (%)

Megjegyzések:

Az országok az ártényező szerint vannak sorba rendezve.

Helytakarékoság miatt az „egyéb” kategória az ábrán nem szerepel.

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

a) Az ár

Az előbbi ábrán az országok az ártényező szerint vannak sorba rendezve. Első pillantásra látszik, hogy az árérzékeny válaszadók aránya nagymértékben eltér az egyes országok között. Luxemburgban mindössze 30 százalék választotta az árat a vásárlási döntését befolyásoló tényezőnek, a másik véglet pedig Portugália, ahol majdnem kétszer ennyien, a válaszadók közel 60 százaléka állította, hogy az ár befolyásolja a döntését. A kontinentális országok közül csak Ausztria és Belgium hasonlít valamelyest az árérzékenységi terén Luxemburghoz, a három másik állam mind 45 százaléknál magasabb arányt mutat. A skandináv csoport országainak árérzékenységi mutatója 30 és 40 százalék közötti. A mediterrán országok között ugyancsak megfigyelhetők eltérések. Míg Málta, Olaszország és Spanyolország a skandináv adatokhoz hasonló eredményeket mutat, Cipruson és Görögországban a válaszadók több mint 40 százaléka választotta az árat, és a csoporton belül Portugáliában találjuk a legmagasabb értékeket. Az angolszász csoporton belül az Egyesült Királyság a skandináv országokhoz hasonlít, míg Írország inkább egyes kontinentális országokhoz áll közel az árérzékenységet illetően. Végül a posztoszocialista országok csoportjában csak Szlovénia és Csehország mutat hasonlóságot a skandináv államokkal, az összes többi országban a válaszadók több mint a 40 százaléka vallja magát árérzékenynek. Szlovákiában ez az arány még az 50 százalékot is meghaladja.

b) A minőség

A minőség tényezőre legérzékenyebbek a mediterrán csoport országai tűnnek. Három országban (Cipruson, Görögországban és Portugáliában) a válaszadók több mint 60 százaléka választotta ezt az ítemet. Ennél valamivel alacsonyabb, de még mindig 50 százalék feletti az arány két skandináv államban (Svédország és Dánia), néhány mediterrán országban (Málta és Spanyolország), valamint Luxemburgban és Írországban. Az egyetlen posztoszocialista ország, amelyik eléri ezt az érzékenységi szintet, Szlovénia. A 40–50 százalékos sávban a kontinentális államok dominálnak, míg az alsó sávban főként a posztoszocialista országokat találjuk, ahol a minőségérzékeny válaszadók aránya 30 és 40 százalék között van.

c) Az esztétikai tényező

Az esztétikum egyes posztoszocialista államokban (Lengyelország, Csehország és Litvánia) a legnépszerűbb tényező, de vannak olyan kontinentális államok is, mint például Ausztria, Belgium és Németország, ahol szintén 40 százalék feletti azok aránya, akik ezt a kategóriát választották. A többi posztoszocialista országban a válaszadók több mint egyharmada szavazott az esztétikai itemekre, és hasonlóak az arányok az angolszász országokban, illetve a többi kontinentális országban, Máltán, Olaszországban és a skandináv államokban. Az eloszlás alsó szélét kizárólag mediterrán országok foglalják el, ahol a válaszadók kevesebb, mint 30 százalékát befolyásolják esztétikai megfontolások az élelmiszerek vásárlásakor.

d) Az egészséggel kapcsolatos tényezők

Az egészséggel kapcsolatos kategóriákhoz érkezve úgy tűnik, hogy ezek néhány mediterrán országban a legnépszerűbbek, 30 százalék feletti aránnyal (Málta, Olaszország és Ciprus). A legtöbb országban az erre a kategóriára szavazók hányada a 20–30 százalékos intervallumba esik. Minden kontinentális állam, az angolszász országok, Svédország kivételével a skandinávok, Görögország, Spanyolország, Magyarország és Szlovénia is ebbe a középső csoportba tartozik. A legalacsonyabb értékek a fenti felsorolásból kimaradt posztoszocialista országokban, illetve Svédországban és Portugáliában figyelhetők meg.

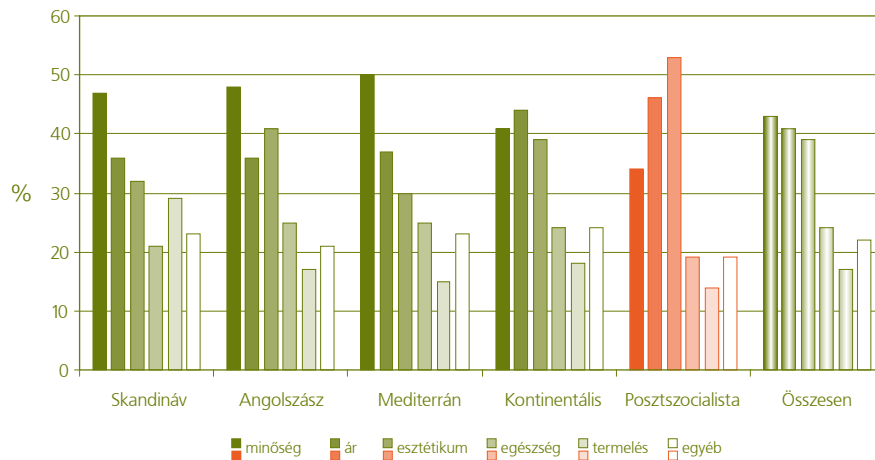
e) A termék előállítási módja

A legszélsőségesebb eloszlást a termék előállítási módja mentén mutatják az országok. Ezek a tényezők Finn- és Svédországban a legnépszerűbbek, több mint 30 százalékos aránnyal. Ezekben az államokban körülbelül hatszor annyian választották valamelyik idetartozó itemet, mint Portugáliában. A válaszadók közel vagy több mint ötöde veszi figyelembe ezeket az itemeket Ausztriában, Luxemburgban, Dániában, Észtországban, Magyarországon és Olaszországban. A legkevesebb érdeklődést pedig Portugáliában, Szlovákiában, Cipruson és Csehországban mutatták irántuk. A többi államban a válaszadók 10–20 százaléka szavazott a termeléssel összefüggő itemek valamelyikére.

Az előbbieken ismertetett kép egyszerűsítése érdekében az egyes országokat öt klaszterre bontottuk¹: (1) skandináv; (2) angolszász; (3) mediterrán; (4) kontinentális; (5) posztoszocialista országok. Ez a csoportosítás lehetőséget nyújt arra, hogy könnyebben értelmezhető képet kapjunk, mintha az egyes országokat vizsgálánk külön-külön, és azt is lehetővé teszi, hogy kissé mélyebben elemezzük az eltéréseket, mint a régi és az új tagállamok megkülönböztetés mentén.

A 6.3. ábra a korábban alkotott itemcsoportok eloszlását ábrázolja a különböző országklaszterekben. Az általános tendencia ugyanaz, mint ami a 6.1. ábrán volt látható: a legfontosabb tényezők itt is a minőség és az ár, sorrendben a harmadik az esztétikai tényező, majd ezt követi az egészséggel kapcsolatos tényezőcsoport. Míg a termeléssel összefüggő itemeket a válaszadók valamivel kevesebb, mint 20 százaléka választotta, kicsivel több, mint 20 százalék tette le a voksát a család, a kényelem, esetleg a megszokás mellett.

¹ Skandináv országok: Dánia, Finnország, Svédország; angolszász országok: Írország, Egyesült Királyság; mediterrán országok: Ciprus, Görögország, Olaszország, Málta, Portugália, Spanyolország; kontinentális országok: Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Luxemburg, Hollandia; posztoszocialista országok: Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia.

6.3. ábra: Tényezőcsoportok országklaszterek szerint (%)

Megjegyzés:

A válaszadók száma (N): skandináv: 3015, angolszász: 2334; mediterrán: 5018; kontinentális: 6101; posztszocialista: 8175 fő.

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

Ami az országklasztereket illeti, szembetűnő az ábrán, hogy a posztszocialista országok az összes többi mögé szorulnak a minőség- és az egészségtudatosság tekintetében, miközben mindenkit megelőznek árérzékenységben. Az ezekben az országokban élő válaszadók járulnak hozzá a legnagyobb mértékben ennek az itemnek az összességében tapasztalható 40 százalék körüli arányához. Az is nyilvánvaló az ábrából, hogy az esztétikum tényezőt sokkal nagyobb arányban választják ezekben az országokban, mint másutt: az ízt, illetve a külső megjelenést a válaszadók több mint 50 százaléka jelölte meg.

A másik négy klaszter, melyekben többnyire régi tagállamok találhatók, nem mutat teljesen azonos fogyasztói választásmintákat. Miközben a kontinentális grafikoncsoport hasonlít a leginkább az EU-25-ök eloszlására, a többiek legalább két tényező esetében eltérnek. A csoportok összehasonlításakor kiderül, hogy a kontinentális államok válaszadói körében a legalacsonyabb a minőségérzékenységi ráta, illetve a posztszocialista országokhoz hasonlóan magas árérzékenységet mutatnak. Úgy tűnik továbbá, hogy az esztétikumtényező általában vett fontossága nemcsak a magas posztszocialista ráta következménye, hanem részben a kontinentális és az angolszász válaszadóknak is köszönhető.

Ha az egészséggel kapcsolatos tényezőket vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy itt nem olyan látványosak az eltérések, ellentétben a termelés tényezővel, ahol a skandináv országokat jellemző közel 30 százalékos arány majdnem kétszer akkora, mint amit a többi országklaszter válaszadójánál tapasztalunk. Végül az „egyéb” kategóriacsoportot választók aránya minden országcsoportban 19 és 24 százalék között van.

6.3. A minőségtudatosság háttere

A legtöbb itemet – az ár kivételével – minőségindikátorként kezelhetjük. A válaszadók választásait alapul véve megkülönböztettük azokat, akik olyan itemet/itemeket választottak, amelyek a minőséggel függnek össze² azoktól, akik vagy csak az árat választották, vagy egy olyan kombinációt, amelyik az árat is tartalmazta. Az előbbi csoport tagjai azáltal, hogy nem nevezik meg az árat mint élelmiszerválasztásuk legfontosabb tényezőjét, mindannyian nagyobb hangsúlyt helyeznek a minőségre, ezért őket a minőségtudatos csoportként kategorizálhatjuk.

A minőségtudatosság alapvető tényezőit keresve két bináris logisztikus regressziót futtattunk. Ezeknek az elemzéseknek a függő változója egy dummy változó volt, amelynek értéke 1 volt azon válaszadók esetében, akik vagy csak egy tényezőt választottak és az minőséggel kapcsolatos volt, vagy kettő minőséggel kapcsolatos itemet választottak; és 0 azon válaszadók esetében, akik vagy csak az árat választották, vagy egy olyan kombinációt, amely az árat is tartalmazta. A regressziós elemzés tehát annak az esélyét becsüli meg, hogy valaki minőséggel kapcsolatos item(ek)et választ az ár helyett.

A fő magyarázó változók, amelyeket modellünkben szerepeltettünk, az olyan rendelkezésre álló demográfiai változók voltak, mint a nem, a kor (4 kategória), a gazdasági aktivitás (6 kategória), valamint a településtípus (város vs. falu). Egy dummy változó használatával azt is beiktattuk a modellbe, hogy a válaszadó háztartásában él-e 15 éven aluli gyermek. Ennek két ellentétes hatása is lehet a minőség preferálására. A kiskorú gyermek(ek) jelenléte egyfelől még inkább a minőség felé fordíthatja az ilyen háztartásokban élő válaszadókat, másfelől viszont olyan pénzügyi terhet is jelenthet, ami inkább az árközpontú magatartás felé tolhatja el őket.

Ahogy az a bevezetőben említettük, kutatások kimutatták, hogy a puha tényezőknek is van szerepük a fogyasztói preferenciák alakításában. A minőségtudatosságot illetően azt feltételeztük, hogy az adatbázisban szereplő értékindikátorok közül az egészség, illetve az identitás és a kultúra fontossága növelhetik a fogyasztók minőség iránti fogékonyságát. Azok, akik az identitást és a kultúrát az élet fontos területeiként nevezték meg, nagyobb valószínűséggel fejezik ezt ki a vásárlásaikban is, mint azok, akiknek ezek a területek nem fontosak. Végül beiktattunk egy olyan változót is, amely azt fejezi ki, hogy a vásárló hallott-e már valaha a médiában veszélyes élelmiszerekről.

Mivel az adatbázisban nem állt rendelkezésünkre jövedeleminformáció, az iskolai végzettségre pedig nem kérdeztek rá explicit módon,³ ezeket a változókat nem szerepeltetjük az elemzésben.

² A következő itemeket kezeltük minőséggel kapcsolatosként: minőség, íz, megjelenés, egészség, termelés, márka, származási ország, allergia elkerülése. A kényelmet, a családot és a megszokást kihagytuk ebből az elemzésből.

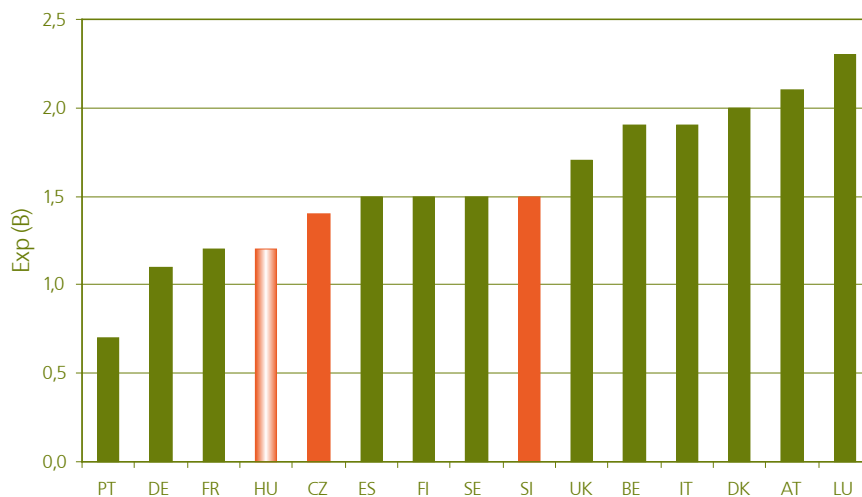
³ A válaszadókat csak arról kérdezték, hány évesen hagyták abba a tanulást.

Adatainkra két modellt alkalmaztunk. Az előbbiekben leírt magyarázó változókat mindkét modellbe beépítettük, de az elsőben további országdummy változókat iktattunk be, míg a másodikban egy régi-új tagállamok dummyt használtunk, illetve e dummy interakcióját a többi magyarázó változóval. Miközben az első modell eltéréseket mutat országonként egy hipotetikus jellemzőkkel felruházott válaszadó tekintetében, a második modell azt mutatja meg, hogyan különböznek egymástól a régi és az új tagállamok a minőség tudatosság terén.

Az exp (B) együtthatók értelmezésénél az 1-es értéket kell referenciapontnak tekinteni, ami azt jelenti, hogy az összehasonlított csoportok nem különböznek szignifikánsan egymástól. Az 1 alatti együtthatók azt jelentik, hogy az adott kategóriába tartozók kisebb eséllyel választanak egy vagy két minőséggel kapcsolatos itemet, mint a referenciacsoportba tartozók, az 1-nél nagyobb együtthatók pedig azt jelzik, hogy az adott csoport tagjai nagyobb eséllyel minőség tudatosabbak a referenciacsoport tagjainál.

a) Az országok közötti különbségek illusztrációja egy hipotetikus válaszadó példáján – 1. modell

Az első modell eredményeinek értékelésekor figyelmünket az országdummyk szignifikanciájára fordítottuk. Modellspecifikációnk értelmében a referenciakategóriát a következőképpen írhatjuk le: lengyel, nő, 20 év alatti, munkanélküli, falusi, a háztartásban nincs fiatal gyermek, sosem hallott veszélyes élelmiszerekről a médiában, sem az egészséget, sem az identitást, sem a kultúrát nem tartja az élet fontos területeinek. A szignifikáns országeltéréseket a 6.4. ábrán mutatjuk be.

6.4. ábra: A minőség tudatosság mértéke a lengyel referencia válaszadókhoz képest országonként [exp (B)]

Megjegyzések:

Az esélyhányados a lengyel referencia válaszadó esetében: 0,564.

A Magyarországra, Szlovéniára és Luxemburgra vonatkozó dummy változók 0,10 szinten szignifikánsak.

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

A regresszióink eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy egy azonos jellemzőkkel bíró személy, ha luxemburgi, osztrák, dán, olasz, belga, angol, szlovén, svéd, finn, spanyol, cseh, magyar, francia vagy német, akkor nagyobb eséllyel lesz inkább minőség tudatos, mint a lengyel válaszadó.

A fent leírt válaszadó kisebb eséllyel lesz minőségorientált, mint a lengyel válaszadó, ha az illető portugál. A meghatározott referencia válaszadó nem különbözik minőségorientáltság tekintetében az ugyanolyan jellemzőkkel rendelkező válaszadóktól, ha azok a többi ország lakói, azaz hollandok, írek, görögök, ciprusiak, észtek, lettek, litvánok, máltaiak vagy szlovákok.

b) A régi és az új tagállamok közötti különbségek – 2. modell

Második modellünkben a nem interakciós változók együtthatói a régi tagállamok összehasonlított csoportjai közötti különbségeket jelzik, míg az interakciók azokat a további hatásokat mutatják, amelyek az új tagállamokban jelen vannak. Elemzésünk szignifikáns eredményei a 6.5. ábrán láthatók.

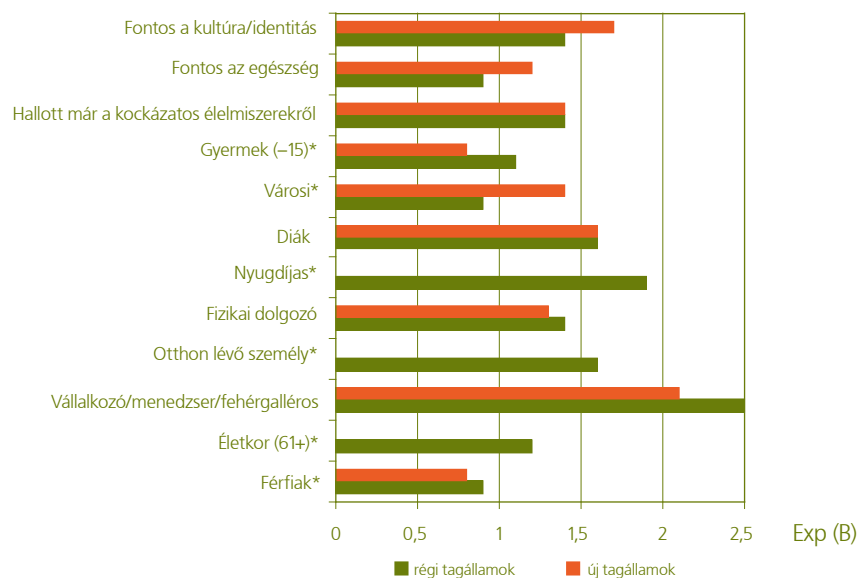
A demográfiai változók közül a nem, a kor, a gazdasági aktivitás és a település eredményeznek jelentős különbségeket a régi tagállamok válaszadói között. Ahogy az együtthatókból is látszik, a régi tagállamokban a férfiak kisebb eséllyel minőségtudatosak, mint a nők, és ugyanez igaz a városban lakókra, ha a faluban élőkkel hasonlítjuk őket össze. Az életkor változót tekintve a régi tagállamok 60 év feletti válaszadói kissé nagyobb eséllyel minőségtudatosak, mint a 20 évesnél fiatalabbak referenciacsoportja.

6.5. ábra: A minőségtudatosság tényezői [a logisztikus regresszió szignifikáns exp (B) együtthatói]

Megjegyzés:

* Az összehasonlított csoportok közötti eltérések szignifikánsan különböznek a régi és az új tagállamokban, például a városi és falusi lakosok közötti különbség szignifikánsan nagyobb az utóbbi tagállamokban.

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

Ha a gazdasági aktivitás változóit tekintjük, melyek esetében a munka nélküli válaszadók képezték a referenciakategóriát, úgy tűnik, hogy a régi tagállamokban minden más csoport nagyobb eséllyel mutat minőségtudatos magatartást az élelmiszerek kiválasztásánál, mint a referenciakategória. A vállalkozók, a menedzserek és az egyéb fehérgalléros válaszadók két és félszer, a nyugdíjas válaszadók majdnem két-

szer, a háztartásbeliek, a fizikai dolgozók és a diákok pedig körülbelül másfélszer nagyobb eséllyel minőségközpontúak, mint a munka nélküli válaszadók.

Ha 15 éven aluli gyermek(ek) van(nak) a háztartásban, a régi tagállamok válaszadói valamivel nagyobb eséllyel lesznek minőségközpontúak, mint azok, akik körében nincsen(ek) ilyen gyermek(ek) a háztartásban.

Azok, akik értesültek már veszélyes élelmiszerekről a médián keresztül, 1,3-szer nagyobb eséllyel fogják a minőségi itemeket fontosnak tartani, mint az árat, azokhoz viszonyítva, akik még sosem hallottak ilyen élelmiszerekről.

A bevont értékfüggő puha tényezőknek különböző hatásai voltak a régi tagállamok válaszadói között. Érdekes módon azok, akik az élet fontos területeként említették az egészséget, kisebb eséllyel voltak minőségcentrikusak, mint azok, akik nem tartották az egészséget fontos területnek. Másfelől viszont azok, akik azt mondták, hogy az identitás és a kultúra fontosak az életben, érzékenyebbek a minőségre, mint azok, akiknek nem fontosak ezek a területek.

A 6.5. ábrán csillag jelöli azokat a változókat, amelyek esetében az adott változó kategóriái közötti különbségek szignifikánsan eltérnek az új tagállamokban a régi tagállamokban mértékhez képest. A férfiak és nők, a 60 év feletti és a 20 év alatti válaszadók, a háztartásbeliek és a munkanélküliek, a háztartásbeliek és a nyugdíjasok, a városban, illetve a falun lakók, az egészséget értékelők és az azt nem említők, valamint a 15 évesnél fiatalabb gyermek(ek)et nevelő háztartások és a fiatal gyermeke(ke)t nem nevelő háztartások válaszadói közötti különbség az új tagállamokban szignifikánsan eltér a régi tagállamokban mért különbségektől.

A többi, nem szignifikáns interakciós változó esetében következtetésünk az, hogy az új tagállamokban a különbségek a változók különböző kategóriái között nagyságukat tekintve nem térnek el szignifikánsan a régi tagállamokban mértéktől. Egy példával szemlélítve: az új tagállamokban a különbség minőségorientáció tekintetében a munkanélküliek és a vállalkozók, menedzserek, fehérgallérosok csoportja között nem tér el jelentősen attól, amit a régi tagállamokban mértek (kb. 2,5).

Fontos megjegyezni, hogy a szignifikáns interakciós változók nem jelentik azt, hogy a változók kategóriái közötti különbségek egyben az új tagállamokon belül is szignifikánsak. A 6.5. ábrán a piros sávok jelzik azokat a különbségeket, amelyek ténylegesen szignifikánsak az új tagállamokban. Elemzésünk kimutatta, hogy az új tagállamokban a különbség a következő válaszadói csoportok között szignifikáns: férfiak és nők; a legfiatalabb és a legidősebb korcsoportok; a munkanélküliek és a vállalkozók, menedzserek és egyéb fehérgallérosok; munkanélküliek és fizikai dolgozók; munkanélküliek és diákok; városlakók és falusiak; a háztartásukban 15 évesnél fiatalabb gyermek(ek)et nevelő válaszadók és azok, akiknek háztartásában nincsen(ek) fiatal gyermek(ek); azok, akik hallottak veszélyes élelmiszerekről és azok, akik sosem hallottak erről a médiában; azok, akik számára az egészség az élet fontos területe és azok, akik szerint nem; végül azok között, akik azt mondják, hogy az identitás és a kultúra fontosak, és akik szerint nem.

A nem az új tagállamokban hasonló hatással van a minőségtudatosságra, mint a régi tagállamokban, azaz a férfiak kisebb eséllyel minőségtudatosak, mint a nők. Az

életkort illetően nem lehetett jelentős különbséget kimutatni az új tagállamokban, ami azt mutatja, hogy nincs szignifikáns különbség a különböző korcsoportok között a minőségorientált viselkedés esélyét tekintve. Az, ha valaki vállalkozó, menedzser vagy egyéb fehérgalléros, illetve fizikai dolgozó vagy diák, pozitívan függ össze a minőségtényezők figyelembevételével az új tagállamokban, csakúgy, mint a régiókban. Másfelől viszont az új tagállamokban nincs különbség minőségorientáltság tekintetében sem a nyugdíjasok és munkanélküliek, sem pedig a háztartásbeliek és a munkanélküliek között. Miközben azt találtuk, hogy a régi tagállamokban a városlakók kevésbé hajlamosak az élelmiszerválasztásnál a minőségorientált viselkedésre, az új tagállamokban ez a falusiakra igaz. A régi tagállamokban tapasztaltaktól eltérően az új tagállamokban a fiatal gyermek(ek) jelenléte a háztartásokban kisebb eséllyel jár együtt minőségorientált viselkedéssel. Az egészségtudatos válaszadók⁴ viszont az új tagállamokban nagyobb eséllyel vesznek figyelembe minőséggel kapcsolatos tényezőket a vásárlásnál.

A veszélyes élelmiszerekről való informáltság, valamint az identitás és a kultúra mint az élet fontos területeinek az említése szintén pozitív hatásúak az új tagállamokban is.

A 2. modellünk eredményeit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a demográfiai és a puha tényezőknek jelentős hatásuk van a minőségtudatosságra mind a régi, mind az új EU-tagországokban. Azt is meg kell azonban említeni, hogy ezek a különbségek nem mindig mutatnak azonos irányba.

A munka nélküli populációhoz képest a minőségorientáltság határozottan nagyobb eséllyel van jelen a vállalkozók, menedzserek és egyéb fehérgallérosok között, valamint a fizikai dolgozók és a diákok között, a tagállamok mindkét csoportjában. Míg a régi tagállamokban a nyugdíjasok és a háztartásbeliek inkább minőségorientáltak választásaikban, az új tagállamokban nincsen különbség a minőségérzékenységet illetően a háztartásbeliek, a munkanélküliek és a nyugdíjasok között.

A kiskorú gyermek(ek) jelenléte a háztartásban inkább minőségorientálttá tette a válaszadókat a régi tagállamokban, míg az új tagállamokban kevésbé hajlamosította ugyanezeket a válaszadókat a nem árral kapcsolatos tényezők preferálására, a fiatal gyermeke(ke)t nem nevelő háztartásokban élőkhöz képest.

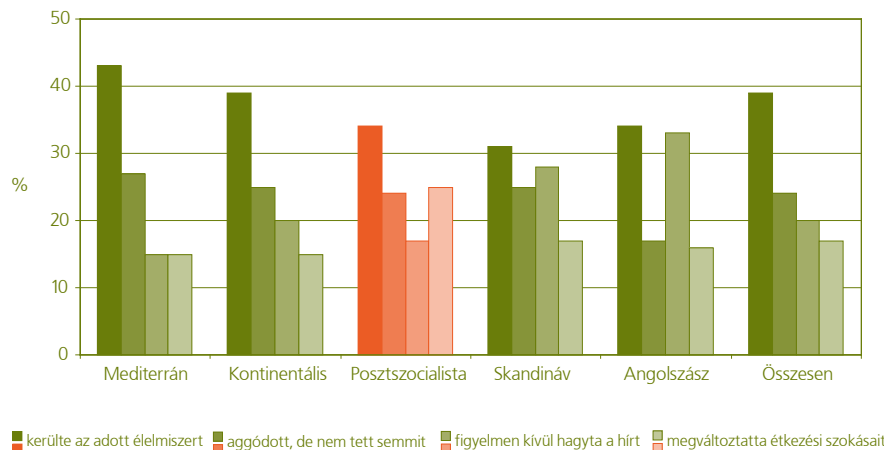
Azok a puha tényezők, melyekről azt feltételeztük, hogy elősegítik a minőségérzékenységet, a legtöbb esetben pozitív hatásúnak bizonyultak, azonban az identitás és kultúra fontossága nagyobb eséllyel vezetett a minőségorientáltsághoz, mint az egészség fontossága. Sőt, a régi tagállamokban az egészségtudatos válaszadók valamivel kisebb eséllyel bizonyultak minőségtudatosnak élelmiszer-választásaikban, mint azok, akik nem jelölték meg az egészséget az élet fontos területeként.

⁴ 0,10-es szinten szignifikáns.

6.4. A fogyasztói magatartás változása – reakció a médiainformációkra, bojkott

A második alfejezetben azokkal a tényezőkkel foglalkoztunk, amelyek befolyásolják a fogyasztói választásokat az élelmiszerek vásárlásakor. A fogyasztói magatartás azonban nemcsak a termékek kiválasztását jelenti, hanem a magatartásban végbe-menő változásokat is. Bizonyos tényezők arra indíthatják az embereket, hogy megváltoztassák a termékek fogyasztási módját, vagy akár arra, hogy egy adott terméket ne fogyasszanak a továbbiakban. Ami az élelmiszereket illeti, ezek a tényezők sokfélék lehetnek, olyan életeseményektől kezdve, mint például egy komoly betegség, a média hatásaiig. A 2005-ös Special Eurobarometer-felmérés lehetőséget biztosít arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan reagálnak a válaszadók a veszélyes élelmiszerekkel kapcsolatos információkra.

Nem meglepő módon a legtöbb európai tett valamit az ilyen hírek hallatán. A legtöbben úgy döntöttek, hogy elkerülik az adott élelmiszert, bár a skandináv és az angolszász válaszadók közül majdnem ugyanannyian döntöttek úgy, hogy nem vesznek tudomást a kockázatos élelmiszerről kapcsolatos információról, mint ahányan nem vettek illet többé. Ez csaknem kétszer annyi, az információt figyelembe nem vevő válaszadót jelent.

6.6. ábra: Reakció veszélyes élelmiszerről kapcsolatos információra (%)

Forrás: Special Eurobarometer 238 (2005) adatai alapján saját számítás.

A mediterrán, a kontinentális, a skandináv és a posztszocialista klaszterekben a válaszadók közel negyede semmilyen módon nem reagált, annak ellenére, hogy aggódtak a kockázat miatt. A posztszocialista csoport kivételével, a többi klaszterbe tartozó válaszadók kisebb arányban változtatták meg étkezési szokásaikat.

Egyes termékek vásárlásának és fogyasztásának kerülése gyakran más tényezőkre vezethető vissza, mint a biztonsági kockázat. Etikai okok is közrejátszhatnak, és ezekben az esetekben valaminek a nem fogyasztása tiltakozást fejez ki. A fogyasztók ezzel fejezhetik ki, hogy nem értenek egyet a termelés módjával (organikus/nem organikus

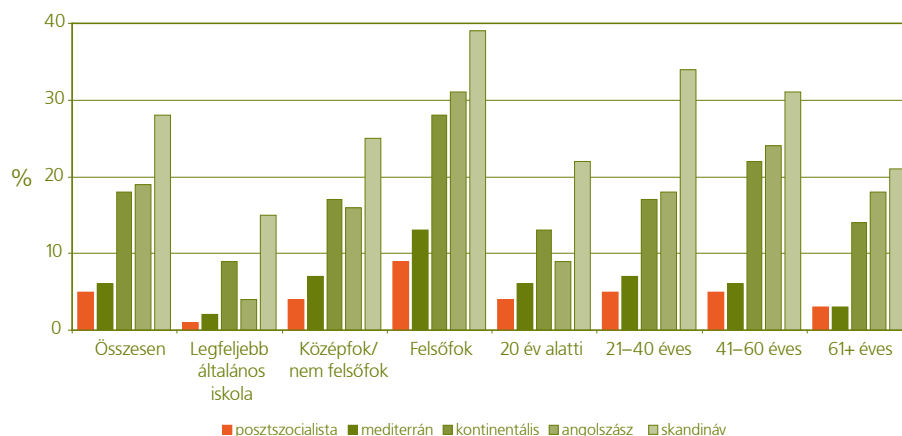
termelés; gyermekmunka alkalmazása stb.), de a környezet védelmének szándéka is eredményezhet bojkottáló magatartást.

Az ESS-adatok⁵ lehetővé teszik, hogy megvizsgáljuk az országcsoportok⁶ közötti különbségeket a fogyasztók bojkottálással kifejezett tiltakozó viselkedését illetően. Bár az ESS nem vizsgálta a bojkott pontos okait, mégis képet alkothatunk arról, hogy mennyire népszerű ez a fajta magatartás Európában, és melyek a mögötte álló alapvető tényezők.

Ahogy a 6.7. ábrából kiderül, bojkott tekintetében a skandináv válaszadók a legaktívabbak, csaknem 30 százalékuk döntött úgy, hogy nem vásárol, vagy nem használ bizonyos termékeket. Az angolszász és a kontinentális válaszadók közel ötöde bojkottált valamit a felmérést megelőző 12 hónapban, miközben a posztszocialista és a mediterrán országok a sereghajtók a legalacsonyabb, 5–6 százalékos rátával.

6.7 ábra: A bojkottmagatartást tanúsítók megoszlása iskolázottság és kor szerint (%)

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

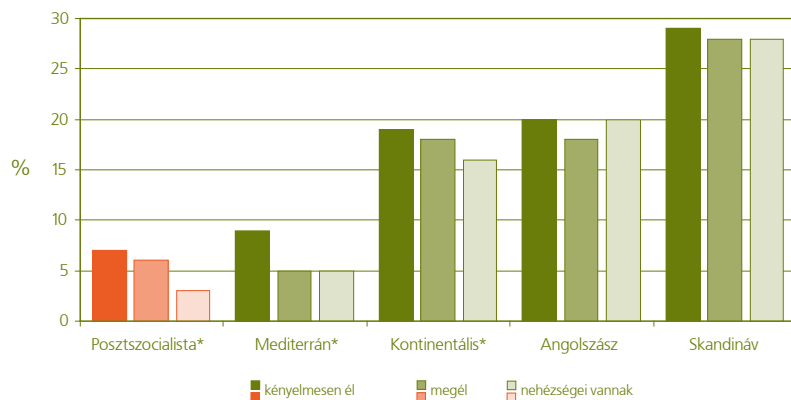

Ha a főbb demográfiai változókat nézzük, az iskolázottság tekintetében azonos mintát látunk kirajzolódni. Az alacsony iskolázottságú válaszadók a legkevésbé hajlamosak arra, hogy bojkottal tiltakozzanak, miközben észrevehetően magasabb arányokat tapasztalunk azon válaszadók között, akik közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkeznek.

⁵ A következő országok szerepelnek az ESS-elemzésben: Ausztria, Belgium, Bulgária, Ciprus, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Írország, Lettország, Hollandia, Lengyelország, Portugália, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország és az Egyesült Királyság a 3. hullámból. Annak ellenére, hogy a felsoroltak közül egyes országok csak évekkal az ESS-felmérés után lettek EU-tagállamok, úgy döntöttünk, be vesszük őket az elemzésbe, mivel ők nem szerepeltek az elemzett Eurobarometerben. Csehország, Görögország, Olaszország és Luxemburg esetében csak a 2. hullám adatai álltak rendelkezésre. Design súlyt nem tartalmazott az adatbázis Lettország és Románia esetében.

⁶ A válaszadók száma (N): angolszász: 4194; kontinentális: 12 629; mediterrán: 9028; posztszocialista: 16 523; skandináv: 5328 fő.

Ami a kort illeti, két különböző minta rajzolódik ki. Miközben a mediterrán és a posztszocialista klaszterekben a bojkottban résztvevők alacsony aránya közel ugyanaz a különböző korcsoportokban, a kontinentális, az angolszász és a skandináv országok \cap alakú mintát mutatnak. Ezekben a klaszterekben a legfiatalabb és a legidősebb válaszadók a középkorú válaszadókhoz képest kevésbé hajlamosak a bojkottra.

6.8. ábra: A bojkottmagatartást tanúsítók megoszlása a szubjektív anyagi helyzetük szerint (%)

Megjegyzés:

* Szignifikáns különbségek 0,05 szinten.

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

A 6.8. ábrán a bojkottmagatartást együtt ábrázoljuk a válaszadók szubjektív anyagi helyzetével. Miközben a posztszocialista, mediterrán és kontinentális klaszterekben azok a válaszadók, akik nehezen élnek meg jelenlegi jövedelmükből, szignifikánsan alacsonyabb arányban tanúsítanak bojkottáló magatartást, mint azok, akik kényelmesen megélnek, ilyen különbség nem mutatkozik a „jövedelmi csoportok” között az angolszász és a skandináv országok esetében.

Utolsó grafikonunk (6.9. ábra) azt mutatja, hogy a bojkottmagatartás szorosan összefügg a tiltakozás egyéb formáival is, mint például az engedélyezett tüntetésen való részvétel vagy petíció aláírása. Azok között, akik ezen tevékenységek valamelyikében rész vettek, magasabb arányú bojkottáló magatartást is találunk. A posztszocialista klaszter kivételével a bojkottmagatartás azok körében is elterjedtebb volt, akik szerint fontos a környezet. Ez azt mutatja, hogy a termékek bojkottálása nemcsak egy adott termék vásárlásától való tartózkodást jelent, hanem beágyazódik a véleménynyilvánítás demokratikus formáinak sorába.

6.9. ábra: Bojkottálók és a tiltakozás egyéb formáit választók (%)

Forrás: ESS, második és harmadik hullám (2005, 2007) alapján saját számítás.

6.5. Összegzés

Elemzésünk célja az volt, hogy a Special Eurobarometer és az ESS adatainak a felhasználásával megvizsgáljuk a fogyasztói viselkedés egyes aspektusait az EU-ban. Egyfelől összehasonlításokat végeztünk a megszokott régi és új tagállamok megkülönböztetés mentén, másfelől pedig kicsit túllépve ezen a „hagyományos” megközelítésen, a tagállamokat további klaszterekre bontva öt országcsoporthoz vizsgáltunk.

Először megvizsgáltuk a fogyasztói döntéseket befolyásoló főbb tényezőket. Nemcsak azt igazoltuk, hogy különbség van a régi és az új tagállamok között az érzékenység tekintetében, de a régi tagállamok közötti különbségekre is rávilágítottunk. A legfontosabb ezek közül, hogy a kontinentális államok hasonlóságot mutattak a poszt szocialista országokkal az érzékenységet illetően, és az esztétikai tényezőket figyelembe vevők aránya is magasabb körükben, mint a régi tagállamok más klasztereiben. A skandinávok, az angolszászok és a mediterrán válaszadók egyformán magas arányokat mutatnak a minőség tényezőt tekintve, miközben a kontinentális országok lakosai valahol középen helyezkednek el a régi tagállamok többi országcsoporthoz és a poszt szocialista klaszter között. A skandinávok ugyancsak nagyobb mértékben tanúsítanak érdeklődést a termeléssel összefüggő itemek iránt.

Olyan tényezőket is kerestünk, amelyek arra indítják a fogyasztókat, hogy minőségközpontúak legyenek a döntéseikben. Összehasonlítottuk az egyes országokat, valamint a régi és új tagállamokat is. Az első modellünkben azt mutattuk be, hogyan különbözik az egyes országokban egy adott jellemzőkkel rendelkező hipotetikus válaszadó a többiek közül, majd a második modellben összehasonlítottuk az EU régi és új tagállamait. Az eredmények azt mutatták, hogy mind a demográfiai, mind az érték vonatkozású tényezők szerepet játszanak, az irányok azonban eltérhetnek a régi és az új tagállamokban. Az előbbi változócsoporthoz a legfigyelemreméltóbb hatást a gazdasági aktivitási indikátorok okozták. Szintén hatása volt a kiskorú gyermek(ek) jelen-

létének a háztartásokban, ám míg ez a régi tagállamokban pozitív volt, az új tagállamokban enyhén negatívnak bizonyult. Az egészség és az identitás fontossága szintén pozitívan függ össze a minőségközpontú vásárlási magatartással.

Tanulmányunk utolsó részében megvizsgáltuk az európaiak bojkottáló magatartását, és bár nem állt módunkban tesztelni e viselkedés pontos okait, feltártuk összefüggését az iskolázottsággal, a korral és a válaszadók szubjektív anyagi helyzetével, valamint bemutattuk kapcsolatát a tiltakozás más formáival.

Hivatkozások

- AUGER, P. – DEVINNEY, T. M. – LOUVIERE, J. J. (2007): Measuring the Importance of Ethical Consumerism: A Multi-Country Empirical Investigation. In Hooker, J. – Hulpke, J. F. – Madsen, P. (eds.): *Controversies in International Corporate Responsibility*. International Corporate Responsibility Series, Vol. 3, Philosophy Documentation Center, Carnegie Mellon University Press, 207–221.
- BOURDIEU, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
- ERASMUS, A. C. – BOSHOFF, E. – ROUSSEAU, G. G. (2001): Consumer decision-making models within the discipline of consumer science: a critical approach. *Journal of Family Ecology and Consumer Sciences*, 29, 82–90.
- VITELL, S. J. (2003): Consumer Ethics Research: Review, Synthesis and Suggestions for the Future. *Journal of Business Ethics*, 43, 33–47.
- Special Eurobarometer 238 (Risk Issues – „Kockázati kérdések”) (2005); online elérhető: http://ec.europa.eu/food/food/resources/special-eurobarometer_riskissues20060206_en.pdf (letöltve: 2009. május 25.).

7. VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG, POTENCIÁLIS VÁLLALKOZÓK ÉS KOCKÁZATKERÜLÉS

LENGYEL GYÖRGY

7.1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban egy 2007-es adatbázis (a Flash Eurobarometer #192) adataira támaszkodva azt elemezzük, hogy miként alakult az EU 25 országában a vállalkozói hajlandóság, mekkora a vállalkozók és a potenciális vállalkozók aránya. Megvizsgáljuk azt is, hogy milyen érveket és ellenérveket sorakoztatnak fel a válaszadók a vállalkozással kapcsolatban.

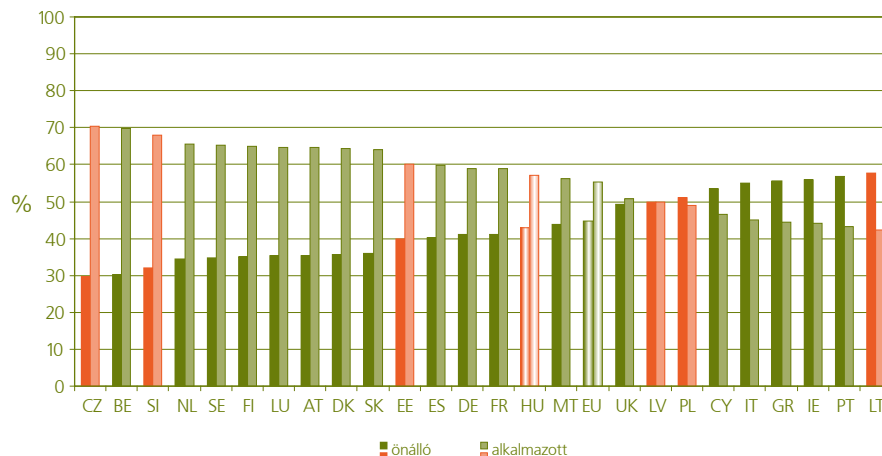
A *vállalkozói hajlandóság* és a *potenciális vállalkozók* fogalma gyakran ugyanazt a társadalmi csoportot fedi. Valóban, akik hajlandóak lennének vállalkozni, azok igen tág értelemben potenciális vállalkozók. Nem nehéz belátni azonban, hogy egy elvi lehetőség, az életfelfogások közötti szimpátiaalapú választás tágabb kört fed, másra válaszol, mint az a kérdés, amelyik az itt és most megnyíló személyes vállalkozói lehetőség vonzó voltát firtatja. Azt a korábbi vizsgálatok tisztázták, hogy különbség van a vállalkozás tekintetében inklináció (hajlandóság) és intenció (szándék) között; az utóbbi szűkebb kört fed le (Krueger–Brazeal, 1994; Ashcroft–Holden–Low, 2004; Koh, 1996; Stoyanov, 1997). Azt is láttuk, hogy a vállalkozói sikert több tényező egymástól függetlenül is befolyásolja, s mind a vállalkozói inklináció, mind pedig a vállalkozói intenció érdemi befolyással volt a későbbi vállalkozói karrierre, akkor is, ha egymás és más társadalmi tényezők hatását is kontrollálták (McClland, 1987; Etzioni, 1987; Fitzsimmons–Evans, 2005; Lengyel, 2002, 2008; Audretsch et al., 2002). Most azt látjuk, hogy érdemes tovább differenciálni a fogalmi apparátust. A vállalkozói hajlandóság és a vállalkozói tervek mellett érdemes figyelmet fordítani arra a kérdéskörre, hogy mennyire tartják vonzónak a válaszadók a vállalkozói karriert önmagukra nézve a belátható jövőben. A vállalkozói hajlandóságot azzal a kérdéssel közelítjük meg, hogy „Tegyük fel, hogy különböző foglalkozások között választhatna, melyiket választaná: alkalmazott lenne inkább, vagy önálló?” Egy elvi lehetőséget kínálunk fel, s erre mindenki válaszol hajlandósága, tapasztalata vagy benyomásai szerint. A potenciális vállalkozókat ennél pontosabban írja le az a kör, amelyik arra kérdez rá, hogy „Személy szerint Ön mennyire tartja vonzónak azt a lehetőséget, hogy önfoglalkoztatóvá váljon a következő 5 évben?” (a nagyon vonzótól az egyáltalán nem vonzóig). A vállalkozás személyes karrierbeli kíváncsisága még nem jelent konkrét terveket, de kizárja azokat, akik koruk, egészségi állapotuk vagy más okok miatt nem tudnának vállalkozásba kezdeni. Azokról van szó, akiknek elvileg nem lenne ellenére egy ilyen lehetőség, s ha tiszta lappal indulhatnának, ha nem tornyosulnának előttük leküzdhetetlen akadályok, inkább lennének vállalkozók, mint alkalmazottak. A *potenciális vállalkozókon* azonban a továbbiakban itt *azokat értjük, akik vonzónak tartanák maguk számára a vállalkozás lehetőségét a következő öt évben*.

Az elemzés során először áttekintjük az elvileg vállalkozni hajlandók, a potenciális vállalkozók és a vállalkozók arányát országok és régiók szerinti bontásban. Megnézzük azt is, hogy mennyire tartják kivitelezhetőnek a vállalkozóvá válást a válaszadók. Ezt követően megrajzoljuk a potenciális vállalkozók társadalmi profilját, választ keresve arra a kérdésre, hogy „honnan jönnek a vállalkozók”. Megvizsgáljuk azokat a motívumokat is, amelyeket a vállalkozói alternatíva mellett sorakoztatnak fel. Végül megvizs-

gáljuk azokat az érveket, amelyeket azok használnak, akik elutasítják a vállalkozói alternatívát, s azt, hogy milyen *kockázatokat* érzékelnek az emberek a vállalkozás kapcsán (Miner–Raju, 2004). A 15 éves és idősebb népességre reprezentatív, országos népességarányok szerint súlyozott minta 18 655 főt tartalmaz (Gallup, 2007).

7.2. Vállalkozói hajlandóság és potenciális vállalkozók: országok és régiók

A vállalkozói hajlandóság esetében, amikor az akarjuk megtudni, hogy az illető szívesen lenne-e vállalkozó, lényegében a vállalkozói és az alkalmazotti lét elvi lehetősége között kell választani. Ez az arány Európában kiegyensúlyozott (7.1. ábra): a válaszadók közel fele, 45 százaléka választaná a vállalkozás lehetőségét (a skandináv országokban 35%, a mediterrán országokban 50%).

7.1. ábra A vállalkozói hajlandóság országonként (%)

Megjegyzés:

A „Tegyük fel, hogy különböző foglalkozások között választhatna, melyiket választaná: alkalmazott lenne inkább, vagy önálló?” kérdésre adott válaszok aránya.

Forrás: Flash Eurobarometer #192(2007) adatai alapján saját számítás.

Az átlagnál lényegesen magasabb, a válaszadók felét meghaladó a vállalkozói hajlandóság Litvániában, Portugáliában, Írországon, Görögországban, Olaszországban és Cipruson. Ezzel szemben a Benelux és skandináv államokban, valamint a történelmi Osztrák–Magyar Monarchia területének nagyobb részén (az osztrák, szlovén, cseh és szlovák részeken) az átlagnál lényegesen alacsonyabb, kétötöd alatti volt az arány. Magyarországon a vállalkozói hajlandóság az EU-s átlag körüli (43%-os) volt, csakúgy, mint Németországban, Franciaországban, az Egyesült Királyságban és Lengyelországban.

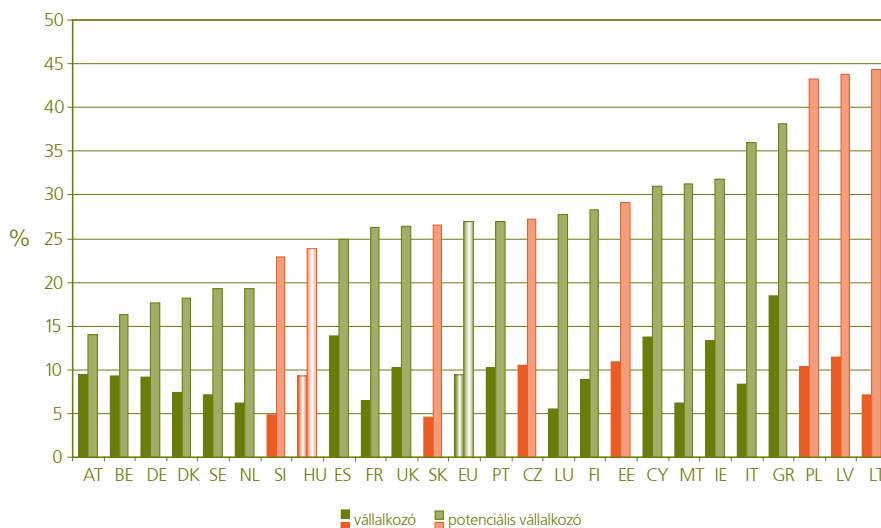
A potenciális vállalkozók aránya – tehát azoké, akik szívesen vennék a következő öt évben a vállalkozás lehetőségét – értelemszerűen alacsonyabb volt, mint a vállalkozói hajlandóság. Az EU átlagában ez az arány valamivel meghaladta az egynegyedet, 27 százalékos volt; a skandináv országokban 21, a kelet-európai országokban pedig 37 százalékot tett ki (7.2. ábra).

7.2. ábra: A tényleges és a potenciális vállalkozók arányánként (%)

Megjegyzés:

A „Személy szerint Ön mennyire tartja vonzónak azt a lehetőséget, hogy ön foglalkoztatottá váljon a következő 5 évben?” kérdésre adott válaszok aránya.

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

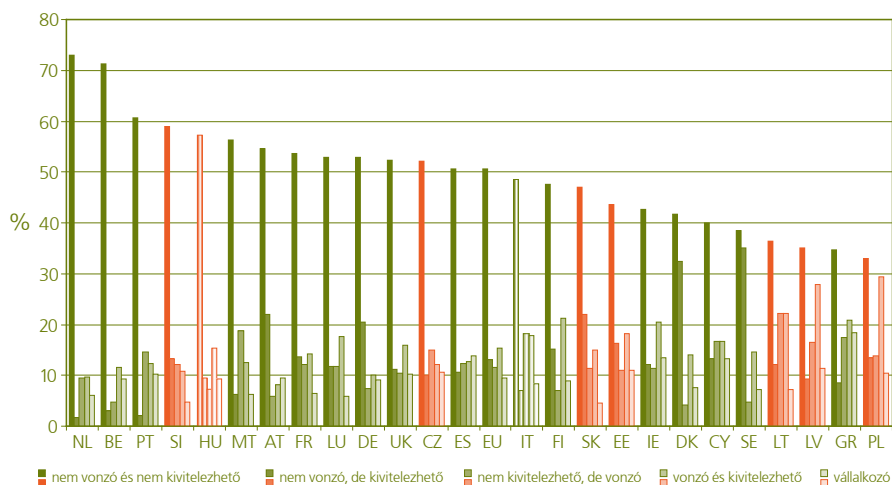

Elsőként arra gondolhatunk, hogy a vállalkozói inklináció és a potenciális vállalkozók aránya közötti eltérésnek alapvetően három oka lehet. a) Az egyik ok az, amint a bevezetőben már említettük, hogy a konkrétabb vállalkozási perspektíva nem mindenki számára áll nyitva, aki elvileg nem zárkózna el ettől. Ennek hátterében lehet a kor és számtalan más, a lehetőségeknek korlátot állító, a szubjektív adottságokban rejlő tényező. b) A másik ok, gondolhatnánk, éppenséggel az lehet, hogy ahol magasabb a tényleges vállalkozók aránya, ott a potenciális vállalkozói merítési bázis értelem szerűen kisebb. Ahol már jószerével mindenki kipróbálhatta a vállalkozás lehetőségét, ott az új kohorszok és az új élethelyzet elé kerülők, a magukat meg gondolók adhatják a potenciális vállalkozók bázisát. c) A harmadik ok az intézményi környezetben, az üzleti klímában rejlik, ami országonként lehet kedvezőbb és kedvezőtlenebb. A potenciális vállalkozók aránya az átlagosnál lényegesen magasabb a volt szovjet tagállamokban (Litvániában és Lettországon) és Lengyelországban, de Görögországban és Olaszországban is. Görögországban ráadásul a tényleges vállalkozók aránya kétszeresen meghaladja az EU átlagát. A magyarázatok tehát összetettebbek a vállalkozói potenciál tekintetében, mintsem hogy a magas vállalkozói aránnyal való inverz kapcsolat kielégítően leírja őket. A skandináv és a Benelux államokban, Ausztriában, Németországban a potenciális vállalkozói arány alatta marad az EU átlagának, vagy átlag körüli (mint Finnország és Luxemburg esetében).

A tényleges vállalkozói arány, ami az EU átlagában 9,5 százalék volt, az átlagosnál lényegesen magasabb volt a már említett Görögország mellett Cipruson, Írországon és Spanyolországban. Az átlagosnál lényegesen alacsonyabb volt ez az arány azonban Hollandiában, Luxemburgban, Szlovákiában, Szlovéniában és Máltán.

A vállalkozni hajlandóknál szűkebb kör a potenciális vállalkozóké, és náluk is szűkebb azoké, akik egyszerre kíváncsiak és reálisnak is tartják a vállalkozás lehetőségét (7.3. ábra). Ezeknek az aránya az EU átlagában végül is 15 százalék. Az átlagot lényegesen meghaladja a lengyel, görög, lett, litván és ír átlag. Lényegesen alulmúlja

azonban az osztrák, holland, szlovén és német adat. A magyar adat ismét megegyezik az EU átlagával.

7.3. ábra: Az önállóvá válás vonzó és kivihető volta a következő öt évben országonként (%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

A vállalkozói alternatíva kíváncsisága és kivihetősége szempontjából azok érdemelnek különös figyelmet, akik kíváncsiak ugyan a vállalkozást, de nem érzik megvalósíthatónak. Az EU-ban minden kilencedik válaszadó vélekedett úgy, hogy a vállalkozói alternatíva jó lenne számukra, ám az mégsem kivihető. Nem csupán a vállalkozni hajlandók és a potenciális vállalkozók között van különbség tehát, hanem a vállalkozói karrier közeljövőbeli kíváncsisága és kivitelezhetősége között is. Ez átlag fölött jellemzi a lett, a litván, az olasz, a görög, a ciprusi és a máltai népességet. A magyar adatok ebben a tekintetben átlag alattinak mondhatók.

Mint az országok felsorolásából látjuk, a vállalkozói potenciál és a vállalkozók aránya tekintetében érzékelhetünk bizonyos regionális különbségeket. A lehetséges csoportosítások közül a nagy régiók szerinti bontás – melyben a skandináv, a mediterrán, a kelet- és a nyugat-európai országok csoportját határoljuk el – erősebb kapcsolatban áll a vállalkozói potenciál mutatóival, mint akár az alapító és a csatlakozó országok különbsége, akár pedig pusztán a volt szocialista országok elkülönítése. Kisebb az átlagosnál mind a vállalkozói hajlandóság, mind pedig a potenciális vállalkozók aránya a skandináv országokban. A vállalkozói hajlandóság tekintetében a mediterrán országokban van lényegesen átlag feletti arány. A potenciális vállalkozók – az önállóvá válást személy szerint kíváncsiak tartók – tekintetében a mediterrán országok ugyancsak meghaladják az átlagot, de ezeken is túlszárnyal a kelet-európai országokban tapasztalt arány (szemben az átlagos 27%-kal, 32, illetve 36%).

A tényleges vállalkozók tekintetében, bár az eltérések szignifikánsak, már korántsem ilyen jelentős mérvűek. A vállalkozás személyes perspektíváját kíváncsiaknak és egyben kivihetőnek is ítélik aránya Kelet-Európában ugrik az átlag fölé, s Nyugat-Európában valamelyest átlag alatti. Az északi országokban az átlagosnál nagyobb azoknak az aránya, akik a vállalkozást ugyan megvalósíthatónak tartanák, de nem kíván-

nának élni ezzel a lehetőséggel. A keleti és a déli országokban éppen fordítva, azok fordulnak elő az átlagnál nagyobb arányban, akik szívesen vállalkoznának, de úgy érzik, ez valamilyen okból nem kivihető.

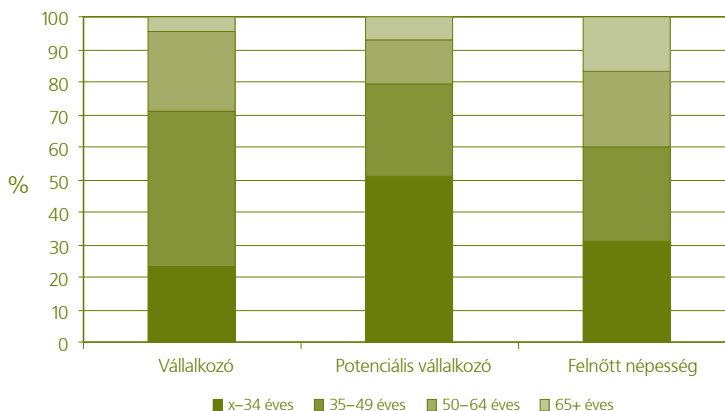
Igen erős asszociáció mutatkozik a vállalkozói hajlandóságot mutatók és a potenciális vállalkozók között: azoknak a négyötödöt meghaladó döntő többsége, akik egy elvi alternatíva esetén sem választanák a vállalkozás lehetőségét, a következő öt évben sem látna szívesen ilyen megoldást. A vállalkozni hajlandók valamivel több, mint fele gondolja úgy, hogy a következő néhány évben ez a lehetőség számára konkrétan kívánatos is. Másként: a potenciális és a tényleges vállalkozók mintegy háromnegyede gondolja úgy, hogy egy elvi alternatíva esetén az alkalmazotti léttel szemben az önállóságot választaná. Itt éppen az az elgondolkodtató, hogy átlagosan minden negyedik vállalkozó is inkább az alkalmazotti létet preferálná, s ez első közelítésben behatárolja a kényszervállalkozók körét is. A potenciális vállalkozókon belül nagyjából hasonló módon vélekednek a vállalkozás elvi lehetőségéről azok, akik kivihetőnek látják ezt a személyes lehetőséget, s azok, akik úgy érzik, hogy kívánatos lenne ugyan, de ez számukra a következő öt évben kivihetetlen. A skandináv országokban a vállalkozói hajlandóság az átlagnál gyengébb asszociációt mutat a potenciális, s az átlagnál erősebbet a tényleges vállalkozással. A vállalkozói hajlandóság és a vállalkozás konkrét mérlegelése az átlagnál gyengébb asszociációt mutat a mediterrán országokban is.

7.3. A potenciális vállalkozók társadalmi profilja

A potenciális vállalkozói kör nemek szerinti aránya kiegyensúlyozott, mintegy fele férfi, fele nő. A tényleges vállalkozók körében az EU átlagában a nők aránya 30 százalékos körüli. A potenciális vállalkozók mintegy fele a 35 év alatti fiatalok közül kerül ki. A vállalkozás gondolatát fontolgatóknak csupán 7 százaléka jön a 65 év feletti korcsoportból. Másik metszetben ez azt is jelenti, hogy a vállalkozás személyes lehetőségét kívánatosnak tartók aránya korcsoportonként jelentősen csökken (7.4. ábra).

7.4. ábra: A vállalkozók, a potenciális vállalkozók és a felnőtt népesség megoszlása korcsoportok szerint az országok átlagában(%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

A képzettségi adatokkal összevetve az derül ki, hogy a szakadás az alapfokú és az annál magasabb végzettségűek között húzódik (7.5. ábra). Míg az alapfokú végzettségűek közül minden hatodik vállalkozna a közeljövőben, addig a közép- és a felsőfokú végzettségűek 29–30 százaléka. Ez egyben azt is jelenti, hogy a potenciális vállalkozók több mint fele középfokú, s több mint harmada felsőfokú végzettségű.

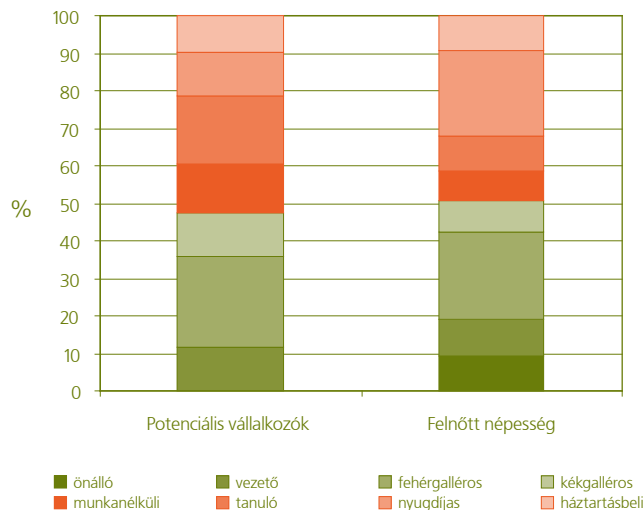
7.5. ábra: A vállalkozók, a potenciális vállalkozók és a felnőtt népesség megoszlása képzettség szerint az országok átlagában (%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

Aktivitási kategóriákban gondolkozva azt látjuk, hogy az aktívak 30 százaléka, de a tanulók több mint fele potenciális vállalkozó, s a nyugdíjasok körében az arány már elenyészően alacsony. Másként ez azt jelenti, hogy a tanulók a felnőtt népességbeli arányukhoz (9%) képest kétszeres arányban képviseltetik magukat a potenciális vállalkozók között, míg a nyugdíjasok aránya a felnőtt népességbeli arányuknak (23%) csupán fele (7.6. ábra). Részletesebb munkaerő-piaci kategóriánként elemezve pedig azt találjuk, hogy a vezetők, a kékgalléros munkások és a munkanélküliek látják átlag fölött vonzónak a vállalkozás személyes perspektíváját. Ugyanezen csoportok felülreprezentáltak azok között is, akik e lehetőséget egyben kivihetőnek is tartják. Azok között, akik a vállalkozói karriert vonzónak, de a következő néhány évben megvalósíthatatlannak érzik, a munkanélküliek és a diákok szerepelnek átlag feletti arányban. A vállalkozói hajlandóság foglalkozási csoportok szerinti megoszlása némiképp eltér ettől a képtől. Az önálló és az alkalmazotti státusz közötti elvi választás tekintetében a diákok és a munkanélküliek ugyancsak átlag felett választanák az önállóság perspektíváját, a vezetők és a kékgallérosok azonban némiképp az átlag alatti arányban. A diákok és a munkanélküliek, akik nem integrálódtak a nagy foglalkoztató szervezetekbe, azok az önállóságot elvileg is és konkrét lehetőségeiket tekintve is többre értékelik.

7.6. ábra: A potenciális vállalkozók és a felnőtt népesség megoszlása aktivitás szerint, az országok átlagában (%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

A nagy szervezetek alkalmazottai között vannak tehát azok, akik elvileg és általában inkább vonzódnak az alkalmazotti léthez, ám az elkövetkező öt évben vonzónak tartják egy vállalkozás lehetőségét is. A felvétel, amire támaszkodunk, 2007-ben készült, amikor a gazdasági válság jelei még nem mutatkoztak meg. Ám nem kell nagy szociológiai képzelőerő ahhoz, hogy e látszólag inkonzisztens vélekedés mögött a foglalkoztatási mikrokörnyezet hatásait és az előre menekülő kényszervállalkozó motívumait sejtjük. Korábbi kutatási eredmények arra utalnak, hogy ez a típus – szemben a munkanélküliből lett kényszervállalkozóval – inkább alkalmas sikerre vinni és fenntartani a vállalkozást (Amit-Muller, 1995; Czako et al., 1996; Lengyel, 2002).

A jelenség országcsoportok szerinti modalitása is figyelemre méltó. A skandináv és nyugat-európai országokban a foglalkozási csoportok közötti eltérések kisebb mérvűek, mint a posztoszocialista és a mediterrán országokban. Ezekben a munkanélküliek és a diákok az átlagnál lényegesen nagyobb arányban tartják vonzónak a vállalkozás lehetőségét. A kettejük közötti éles különbség abban ragadható meg, hogy míg a háztartásbeliek a déli országokban átlag alatt, addig a kelet-európai országokban lényegesen átlag fölött érdekeltek a vállalkozás lehetőségében. Ez utóbbi arra utal, hogy a háztartásbeli, inaktív státusz itt gyakran a munkanélküliséggel rokonítható kényszer szülte állapot. Egy további sajátossága a posztoszocialista országok vállalkozói potenciáljának a vállalkozás lehetőségét vonzónak, de ugyanakkor kivihe-tetlennek tartó, tehát aspirációiban vélhetőleg gátolt csoport tekintetében van. Ebben, a kivitelezhetőség előtti gátakat érzékelő csoportban általában a diákok és a munkanélküliek a legjelentősebben felülreprezentáltak, Kelet-Európában azonban a munkások, a kékgalléros alkalmazottak köre az, amelyik a leginkább érzékeli a vállalkozás kivitelezhetőségi problémáit.

A származási adatok viszonylag gyenge asszociációban állnak a tényleges és a potenciális vállalkozással. Az állapítható meg, hogy míg a tényleges vállalkozók felülreprezentáltak azok körében, akiknek szülei is vállalkozók voltak, addig a potenciális

vállalkozók azok közt fordulnak elő az átlagosnál nagyobb arányban, akinek apja szak-képzetlen munkás, anyja pedig közalkalmazott volt.

Az összefüggéseket regressziós modellekkel is teszteltük. Három modellcsaládot vizsgáltunk: az elsőben a vállalkozói hajlandóság, a másodikban a potenciális vállalkozás, a harmadikban pedig a vonzónak és kivihetőnek ítélt vállalkozói alternatíva esélyeit becsültük a kor, a nem, a lakóhely jellege, a képzettség, a szülők vállalkozói múltja, az aktivitás és a posztszocialista országok kontrollváltozóival (7.1. táblázat). Minél konkrétabb volt a kérdés, annál pontosabb volt a becslés, ez az általános első tapasztalat. A vállalkozói hajlandóság esetében a képzettség, az anya vállalkozói foglalkozása és a posztszocialista múlt nem játszott szerepet, egyébként a nem, a munkaerő-piaci aktivitás, az életkor a várt irányban befolyásolják a vállalkozói hajlandóságot. A rurális területeken élők némiképp az urbánus lakosságnál nagyobb elvi érdeklődést mutatnak a vállalkozás lehetősége iránt, minden más tényezőt egyenlőnek véve.

Amikor nem az elvi lehetőségek közti választásra, hanem arra irányult a kérdés, hogy mennyire vonzó a vállalkozói alternatíva a következő öt éven belül, tehát kik a potenciális vállalkozók, a becslések pontosabbá váltak, a modellek magyarázó ereje növekedett, s az esetek több mint 70 százalékát helyesen sorolta be a modell. A potenciális vállalkozásra a fiatal életkor és a munkaerő-piaci aktivitás volt jelentős hatással – amelyek külön-külön több mint megkétszerezték a potenciális vállalkozás esélyét –, valamint a posztszocialista múlt, ami ugyancsak jelentősen növelte a vállalkozói kedvet, más tényezőket adottnak véve. Ez azért is figyelemre méltó, mert ebben a dichotom változóban a kelet-európaiak egy olyan tömbbel vannak szembeállítva, ami nem csupán az átlagosnál kisebb vállalkozói érdeklődést mutató skandináv, s az átlagos nyugati lakosságot foglalja magában, hanem a legnagyobb vállalkozói kedvet mutató mediterrán lakosságot is. Megjegyzendő még, hogy a nem és a szülők vállalkozói tapasztalata a várt irányban, szignifikánsan hat, míg a lakóhely településjellegének a korábbiól eltérő jellege van. Míg a vállalkozói hajlandóság elvi kérdésében a rurális, addig a potenciális vállalkozás konkrétabb kérdésében az urbánus lakosságnak vannak szignifikánsan pozitívabb elképzelései.

Amikor a vállalkozás lehetőségét vonzónak és kivihetőnek tartó csoportba tartozás esélyeit becsüljük, tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy a potenciális vállalkozók a realitásokkal mennyire vetnek számot a modell még pontosabb becslést ad, és az esetek több mint négyötödét helyesen sorolja be. Minden bevont magyarázó változó szignifikáns és hasonló irányban hat, mint a potenciális vállalkozás esetében, azonban a változók egymáshoz viszonyított magyarázó ereje némiképp módosul: csökken a fiatal életkor, s növekszik a képzettség, a munkaerő-piaci aktivitás és a szülők vállalkozói tapasztalatának jelentősége.

7.1. táblázat: Bináris logisztikus regressziós modellek: vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók, a vállalkozás vonzó és kivitelezhető volta

Megjegyzések:

Kerekített adatok.

Szignifikanciaszintek: *: 0,05; **: 0,01; ***: 0,001; ****: 0,0001

Potenciális vállalkozók: akik úgy gondolják, hogy az önállósodás számukra a következő 5 évben.

A vállalkozás vonzó és kivitelezhető volta: akik úgy gondolják, hogy az önállósodás vonzó és kivitelezhető számukra a következő 5 évben.

Forrás: Flash Eurobarometer #192(2007) adatai alapján saját számítás.

Változók	Vállalkozói hajlandóság, Exp (B)	Potenciális vállalkozók, Exp (B)	A vállalkozás vonzó és kivitelezhető volta, Exp (B)	Potenciális vállalkozók, Exp (B)	A vállalkozás vonzó és kivitelezhető volta, Exp (B)
Nem (férfi = 1)	1,54****	1,39****	1,71****	1,26****	1,60****
Kor (15–39 éves = 1)	1,29****	2,40****	2,03****	2,46****	1,87****
Település (város = 1)	0,93*	1,13****	1,15***	1,08	1,10*
Képzettség (közép- és felsőfokú= 1)	0,93	1,23****	1,51****	1,53****	1,69****
Az apa foglalkozása (önálló volt = 1)	1,37****	1,20****	1,39****	0,98	1,22****
Az anya foglalkozása (önálló volt = 1)	1,07	1,20***	1,29****	1,15	1,23**
Az ország jellege (posztszocialista = 1)	1,09*	1,80****	1,91****		
Aktivitás (nem nyugdíjas=1)	1,15****	2,18****	2,69****	2,47****	3,02****
Vállalkozói hajlandóság (=1)				7,61****	5,39****
Országok (UK = 0)					
Belgium				0,70*	0,92
Csehország				1,52**	0,91
Dánia				0,63*	0,92
Németország				0,64****	0,67****
Észtország				1,34	1,26
Görögország				2,20****	1,37*
Spanyolország				1,12	0,85
Franciaország				1,03	0,86*
Írország				1,16	1,17
Olaszország				1,49****	0,97
Cípus				1,18	0,83
Lettország				3,32****	2,47***
Litvánia				2,11****	1,20
Luxenburg				1,25	1,37
Magyarország				0,90	1,00
Málta				1,20	0,56
Hollandia				0,76*	0,61***
Ausztria				0,54****	0,58*
Lengyelország				2,70****	2,49****
Portugália				0,89	0,64****
Szlovénia				1,03	0,78
Szlovákia				1,06	1,00
Finnország				1,75**	2,12****
Svédország				0,74*	1,05
Kontans	0,53	0,09	0,03	0,03	0,01
Cox & Snell R^2	0,02	0,10	0,07	0,26	0,16
Nagelkerke R^2	0,03	0,14	0,13	0,36	0,26
Helyesen becsült arány, %	57,7	71,5	83,2	79,3	84,1

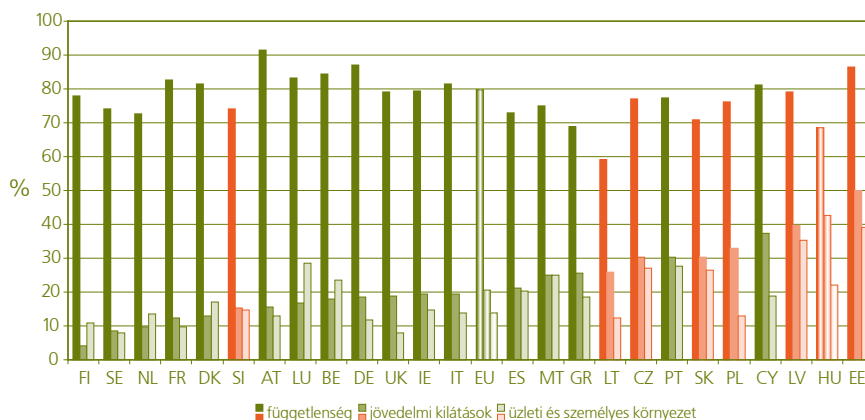
Amennyiben a potenciális vállalkozói arány magyarázatába bevonjuk a vállalkozói hajlandóság tényezőjét s az országokat, ez értelemszerűen jelentősen növeli a modell magyarázó erejét. Az alkalmazotti léttel szemben a vállalkozás elvi lehetőségét preferálók mintegy hétszer nagyobb eséllyel tartják vonzónak a vállalkozás közeljövőbeli személyes alternatíváját is. A posztoszocialista országokat a többi országgal szembeállító dichotómia helyett az összes országgal számolva a modell megerősíti a táblákból és ábrákból nyert képet mind a potenciális vállalkozókra, mind pedig a vállalkozást nem csupán vonzónak, de egyben lehetségesnek is tartókra vonatkozóan. Az EU-átlag közeli potenciális vállalkozói arányt képviselő Nagy-Britanniához viszonyítva kétháromszoros arányt mutat a ciprusi, a lengyel, a litván és a görög adat, de az átlagosnál lényegesen kisebbet az osztrák, a holland vagy a svéd mutató. A vállalkozást vonzónak és kivitelezhetőnek tartó szűkebb réteg arányainak becslésében hasonló szerepet játszanak az országok, de néhány ország hatása megfordult. A mediterrán országok legtöbbszörében a vállalkozást nagyobb arányban tartották vonzónak, mint a britek, de kisebb arányban tartották egyszersmind lehetségesnek is.

7.4. Pró: miért lennének inkább vállalkozók, mint alkalmazottak?

A vállalkozói hajlandóság spontán magyarázatára számos különböző érvet említettek a válaszadók, köztük a függetlenséget, a kedvező kilátásokat és gazdasági környezetet, a családi-baráti kör hatását, illetve az alkalmazotti lét bizonytalanságát és kedvező kilátásainak hiányát. A legnagyobb említési arány két változót jellemzett. Az egyik a függetlenség, az önmegvalósítás, a feladat érdekességének motívumait tartalmazta; a másik azt, hogy a vállalkozó szabadon választhatja meg a munkavégzés helyét és idejét. E két érv tartalmilag kapcsolódik egymáshoz, úgyhogy az alábbiakban együtt kezeljük őket. A vállalkozói hajlandóságot mutatók négyötödös döntő többsége említett ilyen érvet. A következő – egyötödös arányban – említett érv a kedvezőbb jövedelmi kilátásoké volt. A többi tényezőt egyenként 1–2 százalék említette, s közülük azok álltak össze – összességében egyhetedes említési gyakoriságú – csoporttá, amelyek valamely külső feltételre, az üzleti vagy a családi-baráti környezet hatására utaltak. (Mivel több válaszmotívumot is kiszűrhettek a kérdés során az interjúalanyok spontán válaszaiból, az egyes válaszlehetőségek összege természetesen meghaladja a százat.) Lényegében három motívumcsoportot jelölhetünk tehát meg a válaszadók spontán érveiben: a *függetlenség belső törekvése*, a *jövedelmi kilátások és a külső környezeti hatások* motívumait. A *döntő többség a függetlenség, szabadság, önmegvalósítás belső motívumaival érvelt*, amikor a vállalkozói és az alkalmazotti lét elvi alternatíváját mérlegelve a vállalkozói opció mellett döntött (7.7. ábra).

7.7. ábra: A vállalkozói hajlandóság főbb indokai országonként (%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

Először országcsoportonként vizsgálódva azt látjuk, hogy a posztoszocialista országok körében az átlagosnál kisebb arányban választották a függetlenség motívumát, és az átlagosnál nagyobb arányban érveltek a kedvező jövedelmi kilátások vagy a kedvező üzleti, illetve családi-baráti környezet hatásai mellett. Részletesebb bontásban azt találjuk, hogy mindenütt a legnépszerűbbek a függetlenség érvei, ám valójában ezeket az északi, a déli és a kelet-európai országok lakói az átlagosnál valamivel kevésbé hangoztatják, és egyedül a szűkebb értelemben vett nyugat-európai területen gyakoribb az egyébként igen magas átlagnál.

A környezeti hatások érvrendszerét egyaránt átlag fölötti arányban alkalmazták a mediterrán és a posztoszocialista országokban. A két országcsoport közötti különbség abban rejlett, hogy az utóbbiakban lényegesen gyakoribb volt a jövedelmi esélyek motívuma.

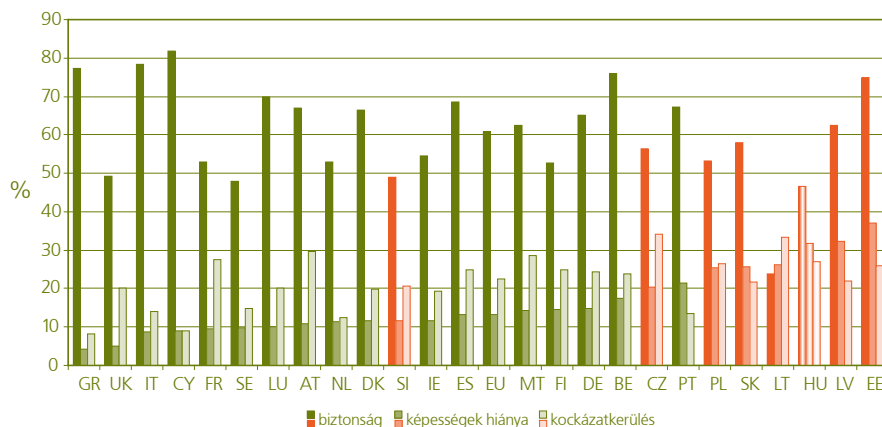
Részletesebb országbontásokat szemügyre véve kitűnik, hogy a függetlenség érvét átlag felett hangoztatták döntésük igazolásaként a Benelux államok lakói, a britek, a németek és a franciák is. Ugyancsak átlag fölötti arány jellemezte ebben a tekintetben az észti válaszadókat, akik emellett a jövedelmi kilátások lehetőségét is átlag fölött hangsúlyozták. Általában, az országok szerinti bontás kisebb-nagyobb eltérésekkel megerősíti a régiók szerint impressziót. A kelet-európai országok jóval átlag fölött hangsúlyozták a jövedelmi és a környezeti érvet, míg a skandináv országokban – ahol egyébként is legkisebb volt a vállalkozói hajlandóság – átlag alatt.

7.5. Kontra: kockázatok és aggodalmak

Ebben az utolsó részben először azt vizsgáljuk meg, hogy milyen érveket használtak azok, akik a vállalkozással szemben az alkalmazotti lét elvi alternatíváját részesítették előnyben. Ezt követően sorra vesszük azokat a kockázatokat, amelyeket a válaszadók említettek az interjú során a vállalkozással kapcsolatban.

Akik inkább lennének alkalmazottak, mint vállalkozók, azok leggyakrabban arra utaltak, hogy az alkalmazotti státusz stabilitást, *biztonságot*, rendszeres jövedelmet és

munkabeosztást jelent. Az esetek mintegy háromötödében említettek ilyen motívumot. Egy másik motívumcsoport a *hiányzó vállalkozói képességekre* utalt, arra, hogy a válaszadó híján van az üzleti készségeknél, az ötleteknél vagy az anyagi erőforrásoknak. Minden nyolcadik válaszadó fogalmazott meg ilyen érveket. S egy ehhez erősen kapcsolódó harmadik motívumcsoportot: a döntések véglegességétől, illetve a bürokráciától való félelmet; azt emelve ki, hogy nehezen viselnék a bukás társadalmi és jogi konzekvenciáit. A válaszok több mint ötöde tartalmazott ilyen, a *kockázatokkal* kapcsolatos motívumot. (Mivel a spontán válaszok több motívumot is tartalmaztak, és az „egyéb válasz” kategóriájától eltekintünk, a válaszok nem adják ki a 100%-ot.)

7.8. ábra: Az önállóvá válás elutasításának főbb indokai országoként (%)

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

Országcsoportok szerint megállapítható, hogy a posztszocialista országok lakói az átlagosnál ritkábban utaltak a biztonságra az alkalmazotti lét választásakor (bár a leggyakoribb válaszkategória esetükben is ez volt), s az átlagosnál lényegesen gyakrabban a vállalkozói készségek hiányára és a kockázatkerülésre (7.8. ábra).

A kép tovább árnyalódik, ha a nem posztszocialista országok csoportját ismét a szokásos módon a skandináv, a mediterrán és a nyugati országok csoportjára bontjuk. Kiderül ugyanis, hogy a vállalkozás elvi alternatíváját elutasítók közt az alkalmazotti lét biztonságára hivatkozók a mediterrán országokban voltak felülreprezentáltak. Ebben a vonatkozásban tehát nem posztszocialista sajátosságról van szó, mivel ebben a tekintetben Európában mindenütt ez a vezérmotívum, és a dél-európai országokban az átlagosnál is inkább. A készségek hiánya és a kockázatkerülés motívumai azonban valóban kelet-európai sajátosságok: a többi országcsoportban az ilyen válaszok aránya átlag alatti vagy átlagos, Kelet-Európában átlag feletti.

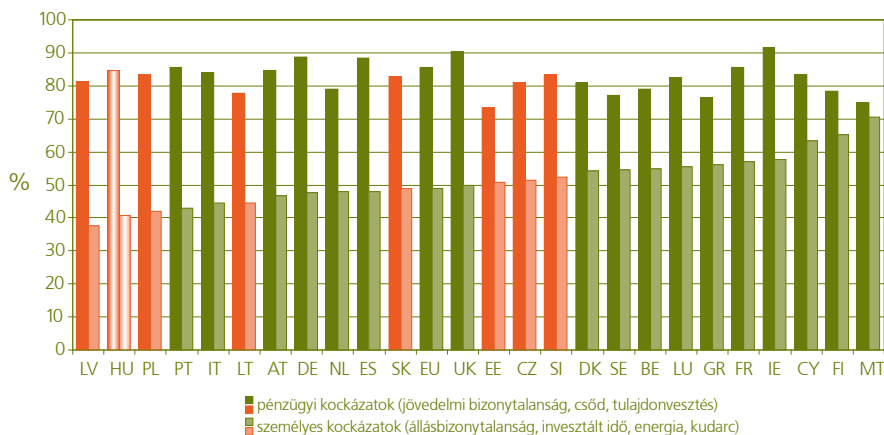
A magyar adatok két vonatkozásban is érdekesek: egyrészt a biztonsági motívumot az átlagosnál jóval kevésbé hangoztatják a válaszadók, másrészt viszont a készségek hiányát az átlagosnál jóval inkább. Az ábrából kiderül, a magyar adatok az utóbbi esetben a kelet-európai sajátosságokhoz igazodnak. A biztonsági törekvésre való hivatkozás Litvániában olyan alacsony, hogy alatta marad a kockázatkerülés és a készségek hiánya által megszabott arányoknak. Az észtek, a lettek és a magyarok körében a képességek, adottságok hiányára való utalás meghaladja a kockázatkerülés motí-

vumcsoportját, ami ritkán – ezeken kívül csak a portugál és a szlovák válaszadók körében – fordul elő. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a képességek hiánya válaszcsoport olyan elemeket sűrít, mint az üzleti ötletek, lehetőségek hiánya, az anyagi eszközök hiánya és a készségek hiánya. Részletesebb bontásban vizsgálva kiderül az is, hogy ezekben az utóbb említett országokban – s azokon belül különösen Észtországban és Magyarországon a pénzügyi eszközök hiányát említették az átlagosnál gyakrabban.

Egy további elemzési lehetőséget kínál annak mérlegelése, hogy miként vélekednek a vállalkozással kapcsolatos leggyakoribb kockázatokról a válaszadók (7.9. ábra). A hat válaszlehetőségen belül két tematikus csoport körvonalaódott: az egyik csoport a *pénzügyi kockázatokra* utalt (a csőd, a vagyon elvesztése, illetve a bizonytalan jövedelem tartozott ide). A válaszok másik csoportja a *személyes kockázatokra* utalt (ideértve a munka bizonytalanságát, a fölöslegesen befektetett túl sok időt és energiát, valamint a személyes kudarc esélyét). Minden hét válaszadóból hat említette a pénzügyi kockázatok valamelyikét, és a válaszadók fele utalt a személyes kockázatokra is.

7.9. ábra: Kockázattípusok az üzletalapítás során országonként

Forrás: Flash Eurobarometer #192 (2007) adatai alapján saját számítás.

A kockázatoktól való félelemnek vannak társadalmi sajátosságai. Ilyen társadalmi sajátosság, hogy a nők a férfiaknál gyakrabban aggódnak a pénzügyi kockázatok miatt, a személyes kockázatok tekintetében azonban nincs a nemek között különbség. Megfigyelhető társadalmi sajátosság továbbá, hogy a pénzügyi és a személyes kockázatoktól való félelem a kor előrehaladtával csökken. A legfiatalabb korosztály említi leggyakrabban a pénzügyi és a személyes kockázatok veszélyét; megjegyzendő: ez elsősorban a csőd fogalmával kapcsolatos aggodalmak magas arányából adódik, mivel a vagyonvesztés és a jövedelmi bizonytalanság kevésbé mutat ilyen generációs sajátosságokat. A munkamegosztásban elfoglalt pozíció szerint a pénzügyi kockázatokot a diákok, a munkanélküliek és a kékgallérosok említik átlag fölött. A személyes kockázatokat ezzel szemben a diákok és a munkanélküliek mellett a vezetők és általában a felsőfokú végzettségűek érzékelik inkább.

Mint említettük, ezt a kérdésblokkot mindenkitől megkérdezték, így érdemes ellenőrizni, hogy voltak-e különbségek a vállalkozói hajlandóságot mutatók és az alkalmazotti lét elvi alternatívája mellett döntők között. Azt találjuk, hogy a két csoport között a finansziális kockázatok említési gyakorisága tekintetében nincs különbség, a személyes kockázatokat illetően pedig gyenge szignifikáns különbség mutatkozik: az alkalmazotti létet preferálók az átlagosnál némiképp nagyobb személyes kockázatokot látnak a vállalkozás lehetőségében. A potenciális vállalkozók – akik vonzónak tartják a vállalkozás személyes perspektíváját a belátható jövőben – mind a vállalkozni nem akaróknál, mind pedig a tényleges vállalkozóknál nagyobb aggodalommal tekintenek a jövőbeli vállalkozásra a pénzügyi és a személyes kockázatok tekintetében egyaránt. Szorosabban szemügyre véve egy érdekes belső különbségre is bukkanunk a vállalkozás lehetőségét vonzónak találók körében: a pénzügyi gondokat azok hangsúlyozzák inkább, akik a vállalkozást vonzónak gondolják ugyan, de nem tartják megvalósíthatónak. A személyes gondokat viszont azok említik átlag fölött, akik vonzónak és kivihetőnek is gondolják a vállalkozást a maguk számára a következő öt évben.

Akik éppen konkrét lépéseket tettek a vállalkozás irányába, az átlagosnál gyakrabban említették a személyes kockázatokot. Azok, akiknek korábban volt vállalkozása, de feladták, nem mutattak az átlagostól számottevően eltérő magatartást. A tényleges vállalkozók a pénzügyi kockázatokot az átlagosnál alacsonyabbnak, a személyes kockázatokot pedig átlagosnak találták.

A vállalkozással kapcsolatos kockázatok regionális tagoltsága tekintetében azt mondhatjuk, hogy posztszocialista országok lakói az átlagosnál némileg kevésbé érzékelik a pénzügyi és a személyes kockázatokot. Közelebbről szemügyre véve ez abból adódik, hogy a pénzügyi gondokat a Baltikumban, a személyes kockázatokot pedig a visegrádi országokban említették az átlagosnál kisebb arányban. Tágabb összehasonlító keretbe állítva pedig azt látjuk, hogy a pénzügyi gondokat a skandináv országokban említik az átlagosnál jóval kevésbé, a személyes kockázatokot azonban az átlagosnál jóval inkább. Ez utóbbi aggodalmak alacsonyabb volta valóban inkább kelet-európai sajátosság: az átlagos közel ötven százalékkal szemben a személyes gondok említési gyakorisága kétötöd körüli Magyarországon, Lengyelországban, Lettországon, bár átlag körüli a csehek, a szlovákok és az észtek körében. Az országcsoportok átlagai tehát gyakran igen jelentős belső különbségeket takarnak.

7.6. Összegzés

Egy, a vállalkozói vs. alkalmazotti lét közti elvi választás esetében 2007-ben az *EU lakosságának közel fele* (45%-a) mutatott *vállalkozói hajlandóságot*. Ennél alacsonyabb, de *egynegyedet meghaladó* (27%) volt a *potenciális vállalkozók*, vagyis azok aránya, akik vonzónak látták a következő öt évben a vállalkozás személyes perspektíváját. Nagyjából *minden hetedik* válaszadó (15%) számára *vonzó, s egyben kivihető* is a vállalkozás személyes lehetősége. A *tényleges vállalkozókat* a felmérés tanúsága szerint a felnőtt népességen belül *egytizedük* képviseli. A vállalko-

zói hajlandóság, és a potenciális vállalkozók aránya az átlagosnál alacsonyabb volt a skandináv, és az átlagosnál magasabb a mediterrán és a kelet-európai országokban. A vállalkozói hajlandóság különösen felülreprezentált a fiatalok, a diákok, a közép- és felsőfokú végzettségűek, valamint a munkanélküliek körében. Kelet-Európában átlag feletti érdeklődést mutatnak a vállalkozás lehetősége iránt a háztartásbeliek is. A vállalkozói aspirációkban gátoltak – akik szívesen vállalkoznának, de ezt nem tartják kivitelezhetőnek – általában a diákok és a munkanélküliek, Kelet-Európában azonban inkább a munkások köréből kerülnek ki átlag fölött.

Arra a kérdésre, hogy miért lennének vállalkozók, az emberek leggyakrabban a *függetlenség* motívumát jelölték meg, és az átlagosnál is gyakrabban érveltek így Nyugat-Európában. Az üzleti és a családi-baráti *környezeti hatások* érvrendszerét átlag fölötti arányban használták a mediterrán és a posztszocialista országokban, s az utóbbiakban jóval átlag fölött a *jövedelmi kilátások* motívumát is.

Akik nem lennének vállalkozók, azok leggyakrabban az alkalmazotti lét nagyobb biztonságára hivatkoztak, de a posztszocialista országokban, s így Magyarországon is, az átlagosnál gyakrabban érveltek az üzleti készségek és anyagi eszközök hiányával, valamint a kockázatkerüléssel.

A vállalkozással járó *pénzügyi és személyes kockázatokat* a potenciális vállalkozók az átlagnépességnél és a tényleges vállalkozóknál nagyobbak érzékelik. Azok, akik szeretnének vállalkozni, de úgy érzik, hogy ebben akadályozva vannak, a pénzügyi kockázatokat látják túlzottnak. Akik pedig szeretnének és tudnak is vállalkozni, a személyes kudarcától tartanak inkább. A pénzügyi és a személyes kockázatokat a posztszocialista országok lakói az átlagosnál kevésbé hangoztatják, bár itt a vállalkozni nem hajlandók körében az átlagosnál gyakoribb a kockázatkerülés motívuma.

Hivatkozások

- ASHCROFT, B. – HOLDEN, D. – LOW, K. (2004): *Potential entrepreneurs and the self-employment choice decision*. Strathclyde Discussion Paper in Economics. University of Strathclyde, Glasgow.
- AUDRETSCH, D. B. – THURIK, R. – VERHEUL, I. – WENNEKERS, S. (eds.) (2002): *Entrepreneurship: Determinants and Policy in a European-U.S. Comparison*. Kluwer Academic Publishers, Boston.
- ETZIONI, A. (1987): Entrepreneurship, adaptation and legitimation. A macro-behavioural perspective. *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 8, 175–189.
- FITZSIMMONS, J. – EVANS, D. J. (2005): *Entrepreneurial attitudes and entrepreneurial intentions: A cross-cultural study of potential entrepreneurs in India, China, Thailand and Australia*. Babson-Kauffman Conference paper. Wellesley, MA.
- GALLUP (2007): *Entrepreneurship Survey of the EU (25 Member States), United States, Iceland and Norway. Analytical Report*. The Gallup Organization, Bruxelles.
- KOH, H. C. (1996): Testing hypotheses of entrepreneurial characteristics. *Journal of Managerial Psychology*, 11, 12–25.

- KRUEGER N. J. – BRAZEAL, D. V. (1994): Entrepreneurial potential and potential entrepreneurs. *Entrepreneurship, Theory and Practice*, 18 (3, Spring), 91–104.
- LENGYEL, GY. (2002): Social capital and entrepreneurial success. Hungarian small enterprises between 1993 and 1996. In Bonell, V. E. – Gold, T. B. (eds.): *The new entrepreneurs of Europe and Asia. Patterns of business development in Russia, Eastern Europe and China*. M.E. Sharpe, Armonk, London, 256–277.
- LENGYEL, GY. (2008): A vállalkozói hajlandóság hatása a vállalkozásra és a jólétre. A Magyar Háztartás Panel néhány tanulsága (1992–2007). In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport, 2008*. TÁRKI, Budapest, 429–450.
- MCCELLAND, D. C. (1987): Characteristics of successful entrepreneurs. *Journal of Creative Behaviour*, 21 (3), 219–233.
- MINER, J. – N. S. RAJU (2004): Risk propensity differences between managers and entrepreneurs and between low and high growth entrepreneurs: a reply in a more conservative vein. *Journal of Applied Psychology*, 89, 3–13.
- STOYANOV, A. (1997): Private business and entrepreneurial inclinations in Bulgaria. In Lengyel, Gy. – Róna-Tas, Á. (eds.): *Entrepreneurship in Eastern Europe. International Journal of Sociology*, 27 (3), 51–79.

8. A TUDÁS ÉRTÉKE: KÉSZSÉGEK, KOMPETENCIÁK, VÉLEMÉNYEK

LANNERT JUDIT

8.1. Bevezetés

Az oktatás- és szakképzéspolitikák központi szerepet játszanak a tudás létrehozásában és közvetítésében, alapvetően meghatározzák a társadalmak innovációs potenciálját. Éppen ezért kerül manapság az Európai Unió fókuszába – és lesz vezérelvévé az úgynevezett lisszaboni folyamatnak is – az életen át tartó tanulás, valamint a kulcskompetenciák¹. Az életen át tartó tanulásban pedig nemcsak a fiataloknak, hanem a felnőtteknek is részt kellene venniük. Kulcsfontosságú tehát, hogy felmérjük Európa emberi erőforrás-potenciálját. Ismertek olyan Eurobarometer-felmérések, amelyek rákérdeztek egyes kulcskompetenciákra, és mérték is azokat. Ezek adatai alapján próbáltunk meg képet alkotni egyes kulcskompetenciákról az unió lakosai körében a természettudomány, az idegen nyelvek és a gazdaság területén.

8.2. Kulcskompetenciák a természettudomány, az idegen nyelvek és a gazdasági indikátorok területén

a) Az országok többségében kielégítőek a tudományos ismeretek

2005. január–februárban egy tematikus Eurobarometer-felmérés készült az európaiak természettudományos ismereteiről. A tudományos kompetenciákat 13 tesztkérdéssel mérték (8.1. táblázat). Az adatok elemzése azt mutatta, hogy a nemek közötti megoszlást tekintve sokkal több férfi állítja azt, hogy érdeklődik az új felfedezések és technológiák iránt, mint nő: a férfiak között 40 százalék, míg a nők körében csak 21 százalék a „nagyon érdeklődők” aránya. Az életkor-kategóriát tekintve azt látjuk, hogy a fiatalabbak szignifikánsan nagyobb érdeklődést tanúsítanak a fenti kérdések iránt, mint az idősebbek, és ez különösen az 55 évesnél idősebbekre igaz (itt 14 százalékpont választja el a két kategóriát). Az iskolázottság fokát illetően kiderült a felmérésből, hogy azok, akik legalább 20 éves korukig tanultak, és azok, akik jelenleg is tanulnak, jóval nagyobb érdeklődést mutatnak a téma iránt, mint az alacsonyabb iskolázottságú populációk (lásd *Európaiak, tudomány és technológia*).

¹ A kulcskompetenciák azok a kompetenciák, amelyekre minden egyénnek szüksége van a személyes fejlődéshez és az önmegvalósításhoz, a tevékeny állampolgári léthez, a társadalomba való beilleszkedéshez, valamint a munkavállaláshoz. Nyolc kulcskompetenciát különböztetünk meg, melyek fontosak Európa versenyképessé tételéhez: (1) az anyanyelven történő kommunikáció, (2) az idegen nyelveken történő kommunikáció, (3) a matematikai kompetencia, illetve a természettudományos és technológiai alapkompentenciák, (4) a digitális kompetencia, (5) a tanulni tudás vagy a tanulás tanulása, (6) a személyközi és állampolgári kompetenciák, (7) a vállalkozói és (8) a kulturális kompetencia.

A teszt állításai	Igaz	Hamis	Nem tudja / nincs válasz
A Nap a Föld körül kering	29	66	4
A Föld középpontja nagyon forró	86	7	7
A belélegzett oxigént a növények állítják elő	82	14	4
A radioaktív tej veszélytelen lesz, ha felforraljuk	10	75	15
Az elektron kisebb, mint az atom	46	29	25
Azok a kontinensek, amelyeken élünk, évmilliók óta mozgásban vannak, és a jövőben is mozogni fognak	87	6	8
Az anya génjei határozzák meg a születendő gyermek nemét	20	64	16
A legkorábbi emberek a dinoszauruszokkal egy időben éltek	23	66	11
Az antibiotikumok a vírusokat és a baktériumokat egyaránt megölik	43	46	11
A lézer működési elve a hanghullámok összegyűjtése	26	47	28
Minden radioaktivitás emberi tevékenység eredménye	27	59	14
Az ember, ahogyan ma ismerjük, korábbi állatfajokból alakult ki	70	20	10
A Föld egy hónap alatt kerül meg a Napot	17	66	16

8.1. táblázat: A tudományos tesztkérdésekre adott helyes és helytelen válaszok aránya (%)

Megjegyzés: a jó válaszok félkövér betűsek.

Forrás: Európaiak, tudomány és technológia. Special Eurobarometer (2005) adatai alapján saját számítás.

Minél iskolázottabb valaki, annál több kérdésre válaszol helyesen, és ez minden országra igaz. Ám vannak országok, amelyek jobban teljesítenek. Az észak-európaiak elég jól teljesítettek ezen a tudományos teszten, a skandinávok, a csehek és a keletnémetek nagyon jól (8.1. ábra). Érdekes, hogy a Németország nyugati részén élők teljesítménye elmarad keleti honfitársaiké mögött.² Ami ennél is meglepőbb, hogy az alapfokon képzett svédok helyesebb válaszokat adtak, mint a magasan képzett portugálok, litvánok és lettek. Van, ahol nagy, van, ahol kicsi a különbség a teljesítmények között az iskolázottság fokát tekintve. Svédországban vagy Németország keleti felén a különböző mértékben iskolázott emberek tudományos ismeretei között kicsi az eltérés, és Finnországban, Belgiumban, Hollandiában és Ausztriában sem nagy. Ezzel

² Kelet-Németország, Nyugat-Németország és Észak-Írország néven külön szerepelt az adatfelvételekben Németország keleti és nyugati fele, valamint az északír terület, ezért mi is külön szerepeltetjük őket ilyen elnevezésekkel. A külön szerepeltetést az indokolhatta, hogy habár nem különálló országok, de olyan országrészek, amelyeknek az ország egészéhez képest sajátos történelme és kultúrája van, ami egy értékre fókuszáló kutatás esetében releváns különbségeket okoz.

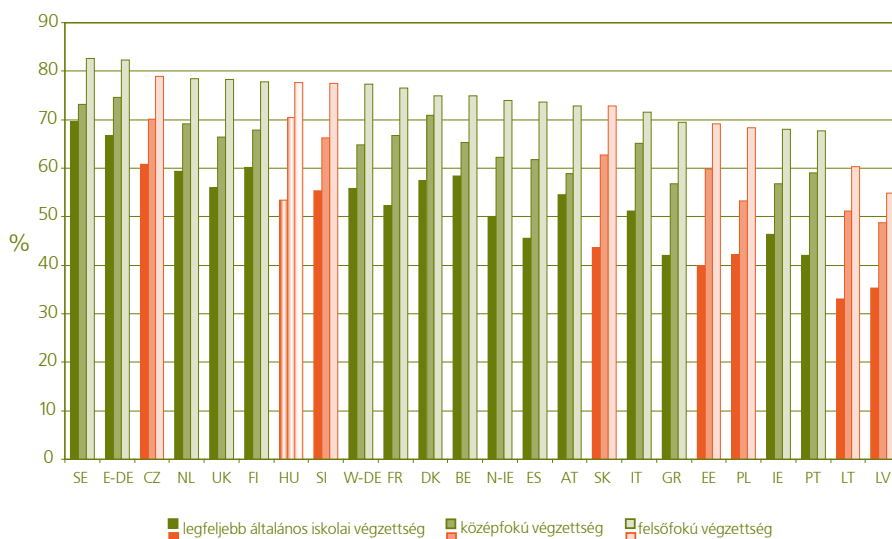
szemben meglehetősen nagy az eltérés a balti államokban (Észtország, Litvánia) és Észak-Írországban. Az eredmények világosan megmutatják, hogy az azonos fokú iskolázottság erőteljesen eltérő minőségeket takar, ami a készségeket és kompetenciákat illeti, így a különböző nemzeti diplomák összehasonlíthatóságát problematikussá teszi.

8.1. ábra: A tudományos ismeretek szintje iskolázottság szerint országonként (%)

Megjegyzés:

A tesztkérdésekre adott helyes válaszok aránya (nem számítva a még tanulókat).

Forrás: Európaiak, tudomány és technológia. Special Eurobarometer 63.1 (2005) adatai alapján saját számítás.

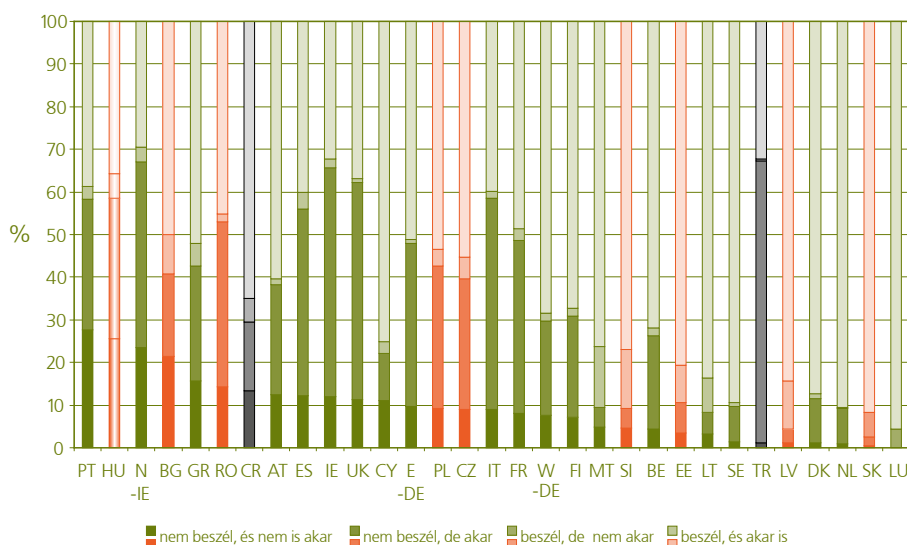
b) Az idegennyelvi kompetenciák nagy eltéréseket mutatnak Európában

Az európai nyelvi készségeket felmérő 2005-ös Special Eurobarometer eredményeiről készült jelentés rámutat, hogy azoknak az aránya, akik legalább egy idegen nyelvet beszélnek, 9 százalékponttal nőtt (2001: 47%; 2005: 56%) (lásd *Az európaiak és a nyelveik*). Ám azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy hat tagállamban a lakosság többsége egyetlen idegen nyelvet sem beszél. Ez a helyzet Írországban (66%), az Egyesült Királyságban (62%), Olaszországban (59%), Portugáliában (58%), Magyarországon (58%) és Spanyolországban (56%). Ugyanez igaz az unióba való belépés előtt álló Romániára (53%) és a tagjelölt Törökországra (67%).

Ám ezt a képet árnyalja, ha figyelembe vesszük az idegen nyelvek tanulása mögötti motivációt.³ Bár a törökök többsége nem beszél idegen nyelvet, nagyon nyitottak és motiváltak arra, hogy megtanuljanak egyet. Ezzel szemben Portugáliában, Magyarországon, Észak-Írországban és Bulgáriában a lakosság egyötöde vagy annál

³ A felmérésben rákérdeztek az emberek nyelvtanulási motivációjára, és az európaiak 10 százaléka azt a spontán választ adta, hogy nem akarnak új nyelvet megtanulni. Ezekből a számadatokból négy vizsgálандó csoportot hoztunk létre: (1) azokét, akik beszélnek más nyelvet is az anyanyelvük mellett, és készek arra, hogy megtanuljanak egyet; (2) azokét, akik beszélnek idegen nyelven, de nem akarnak megtanulni egy újat; (3) azokét, akik nem beszélnek idegen nyelven, de meg akarnak tanulni egyet; és (4) azokét, akik nem beszélnek idegen nyelven, és nem is akarnak megtanulni egyet sem.

többen nem beszélnek idegen nyelvet, és nem is akarnak megtanulni egyet sem (8.2. ábra). Ha az emberekre mint fejlesztendő, potenciállal rendelkező humán tőkére tekintünk, egyesek kizárják magukat a fejlődésből, és ez jellemzőbb a fent felsorolt országokban. Érdeemes megjegyezni, hogy azokban az országokban, ahol az anyanyelv egy világnyelv, a két vagy több nyelven beszélő emberek aránya alacsony (Olaszország, Spanyolország, Franciaország, Észak-Írország, Nagy-Britannia). A balti államok különleges helyzetben vannak, mivel a lakosok többsége beszél oroszul. Mindezek fényében elszomorító, hogy azokban az országokban, ahol az anyanyelv korlátozott lehetőséget kínál a kommunikációra Európában, azoknak a többsége, akik egy idegen nyelvet sem beszélnek, nem is akarnak nyelvet tanulni. Mindez párosul a felnőtt emberek mérsékelt tanulási tevékenységével. Bár Portugáliában és Magyarországon már bevezettek reformokat az idegen nyelvek oktatásában,⁴ ezen országok felnőtt lakossága a legkevésbé aktív az élethosszig tartó tanulást illetően. Azokban az országokban azonban, ahol a természettudományos ismeretek nem annyira mélyek, gyakran jól teljesít a lakosság az idegen nyelvek területén. A ciprusiak és a máltaiak jó része az élénk turizmusnak és a kétnyelvű iskoláknak köszönhetően beszél idegen nyelven; ugyanakkor a többi dél-európai ország gyenge teljesítménye az iskolai nyelvtanulás (legalábbis ennek az évtizednek az elejéig jellemző) alacsony szintjének tudható be.

8.2. ábra: Az idegen nyelvi kompetenciák szintje országoként (%)

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik beszélnek, illetve nem beszélnek, valamint azoké, akik akarnak, illetve nem akarnak megtanulni idegen nyelvet.

Forrás: Az európaiak és nyelveik. Special Eurobarometer, 63 (2005) adatai alapján saját számítás.

⁴ Portugáliában a közelmúltban megreformálták az alapfokú oktatás kezdeti ciklusát, átalakítva azt egész napossá, ahol különfoglalkozásokat vezettek be, többek között idegennyelv-oktatást. Magyarországon a középfokú oktatásban kezdeményezték egy kiegészítő év bevezetését egy második idegen nyelv tanulására.

c) A gazdasági ismeretek gyengék Európa-szerte

Az egyik 2007-es Eurobarometer megpróbálta felmérni, mennyire vannak tisztában az európaiak a gazdasági kérdésekkel. Nem annyira a kérdésekre adott válaszok voltak a legmegdöbbentőbbek, hanem az, hogy a válaszadók igen magas százaléka azt a spontán választ adta, hogy nem tudja, mi a helyes válasz. Ez általában igaz volt minden tudást firtató kérdésre, amit szem előtt kell tartani az eredmények elemzésénél. Durván a válaszadók fele mondta azt, hogy „nem tudom”, ahelyett hogy hajlandók lettek volna megbecsülni a gazdasági növekedés, az infláció mértékét vagy a munkanélküliségi rátát. A jelentés a következőképpen magyarázza ezt a jelenséget: „A »nem tudom« válaszok magas aránya valószínűleg a téma természetével magyarázható – a népesség jelentős hányadának távoli és idegen” (lásd *Az európaiak ismeretei a gazdasági indikátorokról*).

A tematikus felmérés azt vizsgálta, mennyire járatosak az európaiak három fő gazdasági mutatót – növekedési ráta, inflációs és munkanélküliségi ráta – illetően. A megkérdezettek majdnem fele nem merete megbecsülni az infláció mértékét, ennél többen szedték össze a bátorságukat, és mondtak valamit a növekedési rátáról, de érdekes módon éppen itt kaptuk a legtöbb helytelen választ. Az európaiak a munkanélküliségi rátáról rendelkeznek a legpontosabb ismeretekkel (8.3. ábra).

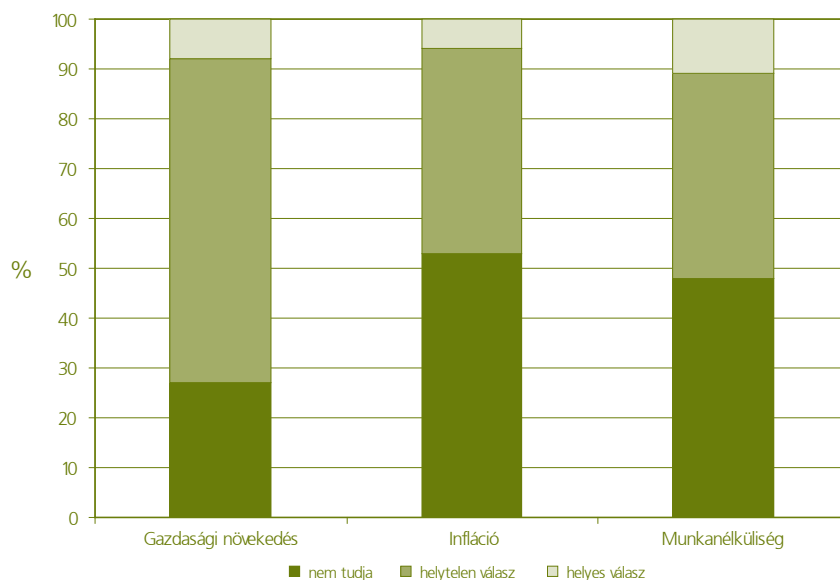
8.3. ábra: A gazdasági ismeretek szintje (%)

Megjegyzések:

Az egyes gazdasági mutatókról adott helyes és helytelen válaszok aránya.

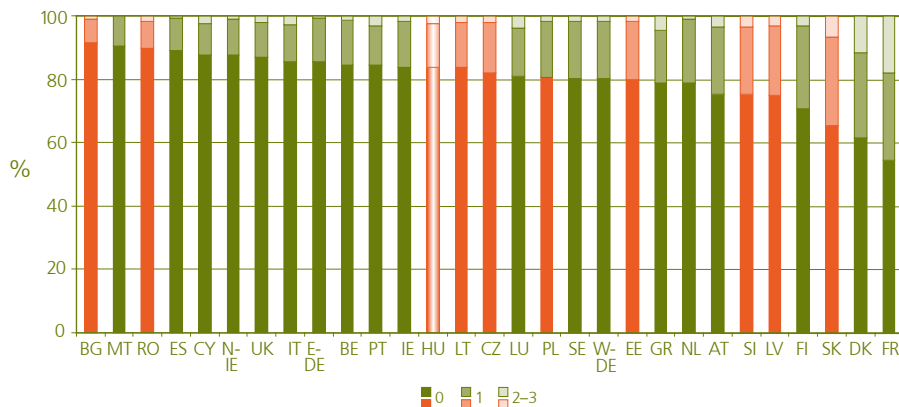
A választ akkor tekintették helyesnek, ha a $\pm 20\%$ -os sávban volt a hivatalos adatokhoz képest.

Forrás: Special Barometer 67.2 (2007) adatai alapján saját számítás.

Ha az egyes országok szintjén vizsgáljuk az eredményeket, nagy eltéréseket találunk a különböző országok között. Míg a szlovákoknak (60%) és a franciáknak (52%) több mint a fele, és a németek 49 százaléka legalább az egyik hivatalos adatot ismeri a gazdasági növekedés, az infláció és a munkanélküliség tekintetében, addig a románoknak csak 11, a ciprusiaknak 16, a bolgároknak és a máltaiaknak pedig a 17 százaléka becsülte meg helyesen legalább az egyik mutatót (lásd *Az európaiak ismeretei*

a gazdasági indikátorokról). A három kérdésre adott válaszokat együttesen vizsgálva azt találjuk, hogy az európaiak egyötöde tudott legalább az egyik kérdésre helyesen válaszolni (8.4. ábra).

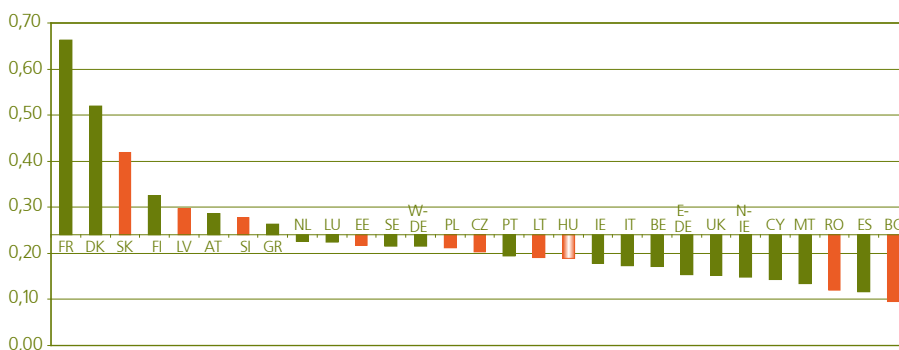
8.4. ábra: A gazdasági mutatók ismerete országoként (%)

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik nem válaszoltak, vagy nem tudták a helyes választ, illetve azoké, akik egy vagy több (2–3) helyes választ adtak a gazdasági mutatókról.

Forrás: Special Eurobarometer 67.2 (2007) adatai alapján saját számítás.

A gazdasági indikátorokra vonatkozó kérdésekre adott válaszokból indexet szerkesztettünk, amelyben a helytelen vagy a nem tudom válaszokra 0-t adtunk, és 1-et, 2-et vagy 3-ast a helyes válaszok számától függően. Ezt az indexet sztenderdizáltuk, hogy megfelelő képet kapjunk az európaiak gazdasági ismereteiről. A dél-európai országok és az angolul beszélő országok (Észak-Írország és Nagy-Britannia) nem jól teljesítettek, míg a franciák, a dánok és a szlovákok jól tájékozottnak mutatkoztak (8.5. ábra). Külön ki kell emelni Szlovákia jó teljesítményét, és azt, hogy Franciaországgal együtt két olyan ország került itt előre, akik egyébként nem nyújtottak kiemelkedő teljesítményt a másik két vizsgált (természettudományos és idegennyelv-tudás) kompetenciaterületen.

8.5. ábra: Az általános gazdasági indikátorok ismeretét mutató komplex index értéke országoként

Forrás: Special Eurobarometer 67.2 (2007) adatai alapján saját számítás.

d) A kompetenciák együttesen

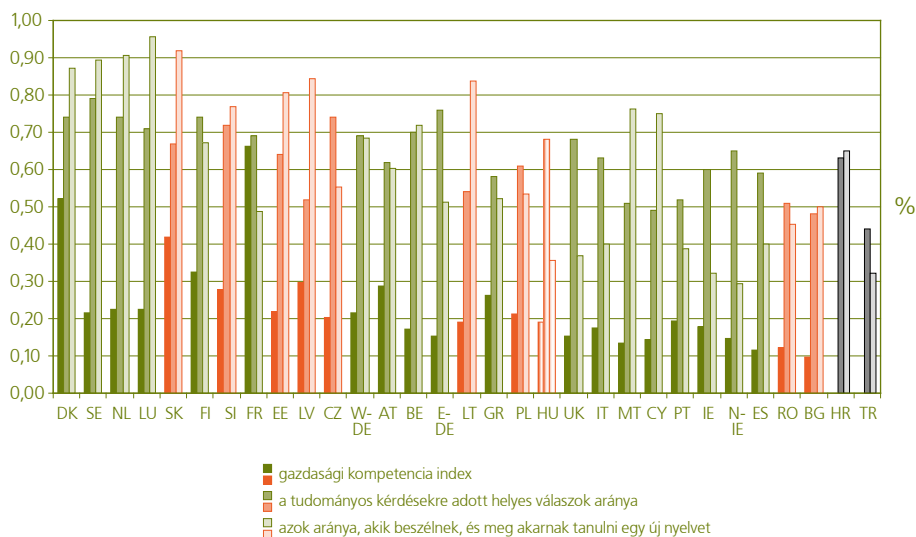
Megpróbáltuk megbecsülni az európaiak kompetenciáit az összes területen együttesen. Egy grafikonba helyeztük a sztenderdizált gazdasági kompetencia indexet, a természettudományos kérdésekre adott helyes válaszok arányát, valamint azoknak az arányát, akik beszélnek idegen nyelven, és szeretnék megtanulni még egyet. Sorrendet állítottunk fel az országok között a három skála alapján, majd létrehoztunk egy komplex sorrendet. A dél-európaiak, Írország és Észak-Írország mindhárom területen gyengén teljesítenek (8.6. ábra). Középen találjuk a kontinentális országokat és a balti államokat. A vizsgált területeken a legmagasabb szintű kompetenciát az északnyugati és a skandináv államok mutatják. A pozitív kivétel Szlovákia, hála az újabb nyelvet is megtanulni szándékozó idegen nyelvet beszélők magasabb arányának és a gazdasági kérdésekben való nagyobb jártasságnak köszönhetően (lásd 8.6. ábra).

8.6. ábra: A gazdasági, a tudományos és az idegen nyelvi kompetenciák országonként

Megjegyzés:

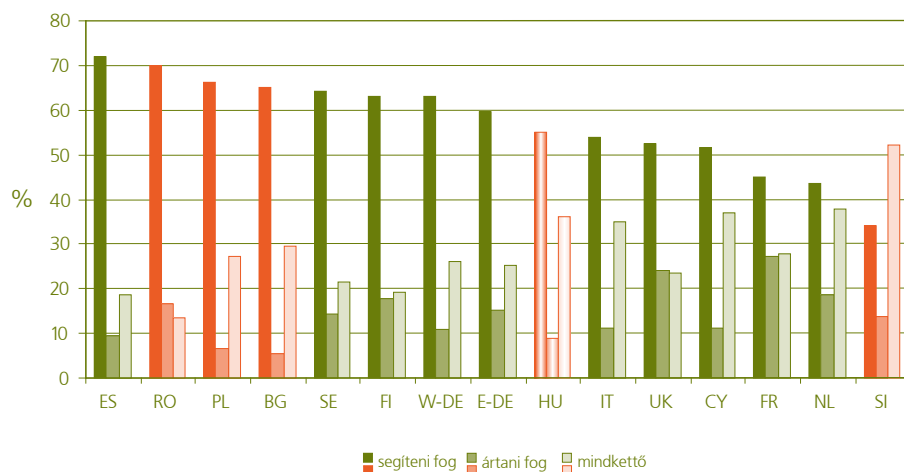
A bal oldali Y tengely a gazdasági kompetencia index értékét mutatja, a jobb oldali pedig a tudományos kérdésekre adott helyes válaszok arányát (%), valamint azoknak az arányát (%), akik beszélnek idegen nyelven, és szeretnék megtanulni még egyet.

Forrás: Special Eurobarometer 67.2 (2007), 63 (2005) a nyelvekről, 63.1 a tudományról és a technológiákról (2005) adatai alapján saját számítás.

8.3. Attitűdök és elképzelések a tudományos fejlődésről

Nemcsak a 2005-ös Eurobarometer-felmérés, hanem a World Value Survey (WVS) ötödik hulláma is foglalkozott az embereknek a tudományos fejlődéssel kapcsolatos attitűdjeivel. A WVS ötödik hullámában megkérdezett európaiak több mint a fele (57,7%) gondolja azt, hogy a tudományos haladás a javunkra válik. 14 százalék válaszolta azt, hogy ártani fog, 28 százalék pedig ambivalens volt a tudomány szerepét illetően. A legoptimistább nemzetek a spanyol és a román, a legambivalensebbek Szlovénia, Hollandia, Ciprus, Olaszország és Magyarország lakosai, pesszimista választokat pedig a franciák és a britek adtak a legnagyobb arányban (8.7. ábra).

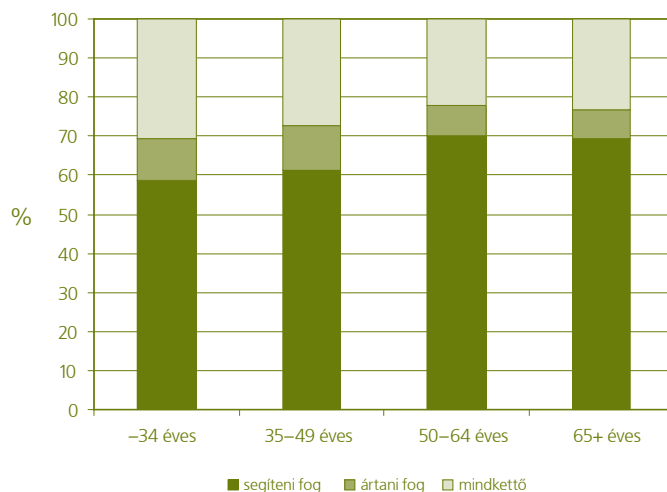

8.7. ábra: A tudományos haladásról alkotott vélemény országoként (%)

Megjegyzés: N = 15 383 fő.

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2007) adatai alapján saját számítás.

A férfiak nyilvánvalóan optimistábbak (61%) a tudomány szerepét illetően, mint a nők (55%), és ez igaz még az iskolázottsággal összevetve is, azaz mind az iskolázott, mind a kevésbé iskolázott nők pesszimistábbak, mint férfi társaik. A várakozásoknak megfelelően: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál optimistább a tudomány szerepét tekintve, ám furcsa módon mindez nincs összefüggésben a korrallal. Ha a kort összevetjük az iskolai végzettséggel, azt találjuk, hogy az idősebb iskolázott emberek optimistábbak a tudományos fejlődést illetően, a fiatalabbak pedig inkább szkeptikusak (8.8. ábra). Ez talán a fiatalabb emberek reflektívabb és „zöldebb” hozzáállásának tudható be, miközben az idősebb generáció egy olyan időszakban szocializálódott, amikor a modernizációt és a technológiai fejlődést kritikátlanul progresszívnek tartották.

8.8. ábra: A tudományos fejlődésről alkotott vélemény az iskolázottak körében korcsoport szerint (%)

Forrás: WVS, ötödik hullám (2005–2007) adatai alapján saját számítás.

Az idősebb emberek, úgy tűnik, szívesebben válaszolnak igennel a kérdésekre, ezért értenek egyet szinte minden állítással. Ezzel szemben a fiatalabbaknak konzisztensebb az álláspontjuk. Ez igaz az egyes országokra lebontva is. Négy itemből⁵ készítettünk egy indexet, és ebből az látható, hogy a tudománnyal kapcsolatban a legoptimistább Németország és Svédország, a volt szocialista, a közép-európai országok és Finnország az átlagot képviselik, míg a dél-európaiak szkeptikusak, vagy – jobban mondva – kevésbé konzisztensek a nézeteik (8.2. táblázat). Annak ellenére, hogy a spanyolok túlnyomó többsége azt gondolja, hogy a tudomány és a technológia egészségesebbé és könnyebbé teszik az életünket, sokan azt is gondolják, hogy több hitre van szükségünk, és a tudomány túlságosan gyorsan változtatja meg az életünket. A svédek és a németek következetesebbnek tűnnek, a tudománnyal kapcsolatos optimizmusuk együtt jár a szkeptikus itemekre adott alacsonyabb értékekkel.

8.2. táblázat: Optimisták és szkeptikusok országonként

Megjegyzés:

Az állítások megítélésének
számtani középértékei a tízfokozatú skálán (N = 11076).

Forrás: WVS, ötödik hullám
(2005–2007) adatai alapján saját
számítás.

Országok	A tudomány és a technológia egészségesebbé, könnyebbé teszi az életünket	A tudomány-nak és a technológiának köszönhetően több lesz a lehetőség	A tudomány és a technológia túl gyorsan változtatják meg az életmódunkat	Túlságosan a tudományra támaszkodunk, és nem eléggé a hitre	Sztenderdizált index
Kelet-Németország	7,3	7,9	6,8	4,7	0,4
Svédország	6,7	7,4	6,8	3,8	0,4
Nyugat-Németország	7,2	7,7	6,8	5,2	0,3
Szlovénia	6,7	7,1	7,2	4,7	0,1
Románia	7,7	8,2	7,3	6,7	0,1
Finnország	6,6	7,2	6,6	5,8	0,0
Magyarország	7,1	7,2	7,2	5,7	0,0
Lengyelország	6,9	8,0	7,7	6,2	−0,1
Spanyolország	7,2	7,0	7,4	6,2	−0,1
Ciprus	3,4	3,2	2,3	3,9	−0,2
Olaszország	6,3	6,4	6,8	6,1	−0,3
Bulgária	6,9	7,6	7,9	7,1	−0,3
Összesen	6,7	7,0	6,7	5,6	0,0

A PISA-felmérések lehetővé teszik, hogy hozzávetőlegesen összevegyük a felnőttek és az iskolába járó tanulók természettudományos kompetenciáját. Az erről alko-

⁵ Összeadtuk a két optimista item értékét (a tudomány egészségesebbé teszi az életünket, és a tudomány több lehetőséget teremt), és levontuk a két szkeptikus item (a változások túl gyorsak, és több hitre van szükség) értékét, majd sztenderdizáltuk az indexet.

tott képet pontosabbá tehetjük akkor, ha együttesen értékeljük a tudományos fejlődéssel kapcsolatos attitűdöket a tudományos kompetenciát mérő indikátorokkal. Azt mondhatjuk, hogy a nagyobb szkepticizmus (az attitűdindex alacsonyabb értéke) általában együtt jár az alacsonyabb teljesítményszinttel (mind a tesztkérdéseket, mind a PISA-felmérést illetően), és fordítva, ám a korreláció gyenge. Ha Finnország, Hollandia és Szlovénia esetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy mindhárom ország jól teljesít mind a felnőttek, mind a tanulók tudományos kompetenciáját illetően, ám a tudományos fejlődéssel kapcsolatos attitűdök drámai módon eltérnek a három ország között. A hollandok optimisták, a finnek középen helyezkednek el, míg a szlovénok szkeptikusak a tudományos haladással szemben (8.3. táblázat). Általában véve a volt szocialista országokban élők az átlagon felüli mértékben gondolják azt, hogy a tudomány túlságosan gyorsan változtatja meg az életünket. Másfelől a dél-európaiak azt gondolják, hogy túlságosan függünk a tudománytól, és nem „hiszünk” eléggé. Az Európa két különböző részén jelentkező szkepticizmusnak eltérőek a gyökerei. Itt is megfigyelhető az, hogy miközben az északnyugat-európai országokban konzisztensebbek a tudományról vallott nézetek, az ismeretek összhangban állnak a tudományos haladás hatását illető optimizmussal. Délen az emberek szkeptikusabbak, ám ez koherensnek tűnik gyengébb tudományos ismereteikkel. Közép-Európában, különösen a volt szocialista országokban az emberek megfelelő tudományos ismeretekkel rendelkeznek, ám ezt sokkal több szkepticizmus kíséri a tudományos fejlődés hatását illetően. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy vannak olyan országok (Svédország, Dánia, Luxemburg), ahol a felnőttek eredményei jobbak, mint a 15 éves tanulóké a PISA-teszten (bár nehéz az összehasonlítás, mivel az utóbbi egy tényleges kompetenciateszt, míg az előbbi egyszerű tesztkérdésekből áll). A leginkább optimista országok Hollandia, Dánia és a volt szocialista országok közül egyedülként Kelet-Németország. Finnország teljesítménye lélegzetelállító: itt a legmagasabb a PISA-teszt átlaga, a 15 éves finn diákok egyötöde a legmagasabb, az 5. és 6. szinten teljesített.

8.3. táblázat: A tudománnyal kapcsolatos attitűdök és a természettudományos kompetenciák országoként

Megjegyzések:

* A válaszok számtani középértéke a négyfokozatú skálán (1 – egyáltalán nem ért egyet, 4 – nagyon egyetért). Special Eurobarometer, 63.1 (2005).

** PISA 5–6%: a PISA természettudományos skálán 5-ös vagy 6-os legmagasabb szintet elérő 15 éves diákok aránya (2006).

*** PISA számtani közép: a PISA természettudományos skálán elért diákteljesítmény számtani középértéke (2006).

A tudományos fejlődéssel kapcsolatos attitűdök indexe két almintából tevődik össze. Mind a két almintán rákérdeztek a tudományra vonatkozó egy-egy pozitív és negatív állításra. A pozitív válaszokat pozitív, a negatív válaszokat negatív előjellel láttuk el, kivontuk egymásból, majd szenderdizáltuk, és a két almintán kapott indexszámot összeadva kaptunk egy attitűdindexet a teljes populációt illetően.

Forrás: Special Eurobarometer, 63.1 (2005) a tudományról és a technológiákról és PISA (2006) adatai alapján saját számítás.

Ország	A tudomány egészségesebbé teszi az életünket (számtani közép*)	A tudománynak köszönhetően több lehetőségünk lesz a jövőben (számtani közép*)	A tudomány túl gyorsan változtatja meg az életmódunkat (számtani közép*)
Svédország	4,0	4,3	3,6
Kelet-Németország	4,4	4,3	3,3
Csehország	3,9	4,1	3,9
Dánia	4,0	4,3	3,1
Finnország	3,9	4,0	3,1
Hollandia	3,9	4,3	3,2
Szlovénia	3,8	3,7	4,0
Luxemburg	4,0	4,1	3,7
Belgium	4,1	3,9	3,5
Franciaország	3,9	3,8	3,4
Nyugat-Németország	4,2	4,0	3,3
Egyesült Királyság	4,1	4,1	3,2
Magyarország	4,2	4,2	3,5
Szlovákia	3,9	4,0	4,0
Észak-Írország	4,0	3,9	3,1
Észtország	4,3	4,6	3,7
Horvátország	4,0	4,1	4,0
Olaszország	3,9	3,9	3,6
Ausztria	3,9	3,9	3,6
Lengyelország	4,1	4,4	4,1
Írország	4,0	4,0	3,2
Spanyolország	4,0	3,9	3,9
Görögország	3,8	4,0	4,5
Litvánia	4,3	4,5	3,5
Lettország	3,9	4,4	3,7
Portugália	4,1	4,1	3,8
Málta	4,3	4,2	4,2
Románia	4,3	4,3	3,8
Ciprus	4,2	4,2	4,5
Bulgária	4,0	4,4	4,1
Törökország	4,3	4,1	4,1
Összesen/OECD	4,1	4,1	3,6

Nem támaszkodunk eléggő a hitre (számtani közép*)	A tesztkérdésekre adott helyes válaszok aránya (%)	A PISA 2006-os tudományos tesztjén a legjobb (5–6**) eredményt elérők aránya (%)	A 2006-os PISA-n mért tudományos kompetencia számtani középérté- ke (pontok)	A tudományos attitűd indexe (számtani közép***)
3,0	79	8	503	0,2
2,6	76	12	516	0,5
3,3	74	12	513	-0,2
2,8	74	7	496	0,4
3,1	74	21	563	0,1
2,6	74	13	525	0,4
2,8	72	13	519	-0,2
3,1	71	6	486	0,0
2,8	70	10	510	0,1
2,8	69	8	495	0,0
3,2	69	12	516	0,1
3,0	68	14	515	0,2
3,3	68	7	504	0,1
3,4	67	6	488	-0,3
3,3	65			0,1
3,2	64	12	531	0,2
3,3	63			-0,2
3,3	63	5	475	-0,1
3,4	62	10	511	-0,1
3,2	61	7	498	0,0
3,2	60	9	508	0,1
3,3	59	5	488	-0,2
3,2	58	3	473	-0,4
3,4	54			0,2
3,6	52			-0,1
3,4	52	3	474	-0,1
3,7	51			-0,2
3,8	51			-0,1
3,4	49			-0,3
3,6	48			-0,2
3,6	44	1	424	-0,2
3,2	63	9	491	

8.4. A boldogulás tényezői

Az Európai Unió polgárai a jó képzettséget és a kemény munkát tartják a legfontosabbaknak az életben való boldoguláshoz (62%, illetve 45%). Ezt a meggyőződést a felmérés során kialakított minden egyes szociodemográfiai csoport osztja, de vannak eltérések a meggyőződés erősségében, illetve a boldogulást befolyásoló egyéb tényező megítélésében. A férfiak és nők összehasonlításából kiderül, hogy a nők fontosabbnak tartják a megfelelő végzettséget (65% vs. 60%), míg a férfiak inkább a kemény munkát tartják fontosnak (47% vs. 43%) (lásd *Európai Társadalmi Valóság*, 2007. február).

Ha közelebbről szemügyre vesszük az adatokat, ismét azt tapasztaljuk, hogy a kép aránytalabb. Az iskolázottságot nagyon fontos sikertényezőnek tekintik a nyugat-európai országokban, míg a volt szocialista országokban sokkal alacsonyabbak ezek az arányok. A kemény munka nagyon fontos tényezőnek számít az angolszász országokban, míg Csehországban, Németországban vagy a balti államokban kisebb jelentőséget tulajdonítanak neki. A megfelelő ismeretségek nagyon fontosnak számítanak a keletnémetek szemében, míg a magyarok főként azt tartják fontosnak a karrier szempontjából, hogy az ember tehetős családból származik-e.

A PISA-adatbázis tartalmaz számításokat a diákok háttere és teljesítménye közötti összefüggésről (8.4. táblázat). A korreláció jellemzően nagyon magas Közép-Európában, különösen Magyarországon és Németországban. Az ember azt gondolhatja, hogy a „tehetős családból származás” tényezőnek tulajdonított jelentőség korrelációt mutat ezzel az indikátorral. Ha megvizsgáljuk a számokat, akkor azt mondhatjuk, hogy részben igen, mivel egyes volt szocialista és közép-európai országok (Ausztria, Bulgária, Magyarország) esetén a diákok tudományos teljesítménye és szocioökonómiai státuszuk közötti magas korreláció együtt jár a tehetős családnak tulajdonított nagyobb fontossággal. De vannak olyan országok, ahol viszonylag magas korreláció figyelhető meg az ESCS-index⁶ és a diákok teljesítménye között, ám mégsem gondolják az emberek, hogy a tehetős család meglete fontos a boldoguláshoz. Ezek tipikusan hagyományos nyugat-európai országok, mint Franciaország, Belgium és Hollandia, de ebbe a csoportba tartozik Szlovénia és Szlovákia is. Érdekes, hogy a balti államokban mind a diákok családi háttere és tudományos teljesítményük, mind a tehetős család mint a boldoguláshoz fontos tényező közötti korreláció alacsony.

⁶ A gazdasági, társadalmi és kulturális státusz PISA-indexét azért alkották meg, hogy a diákok családjának és otthoni környezetének – a szülők foglalkozási státuszán túlmenően – tágabb aspektusát lehessen megragadni. Az index a következő változókból tevődik össze: az apa és az anyja legmagasabb, a foglalkozási státuszra vonatkozó nemzetközi szocioökonómiai indexe (HISCEI), a szülők legmagasabb végzettsége (HISCED), átalakítva tanulással töltött évekké (a képzettségi szintek tanulásban töltött évekké való átalakítása érdekében); és a háztartási oktatási és kulturális javak indexe (lásd *Pisa 2006. Tudományos kompetenciák a holnap világáért*).

Ország	Képzettség	Kemény munka	Megfelelő ismeretek	Tehetős családi háttér	A természet-tudományos műveltség (PISA 2006) és az ESCS* közötti kapcsolat erőssége
Ausztria	58	44	31	16	15,4
Belgium	63	49	20	5	19,4
Bulgária	48	39	21	14	24,1
Ciprus	73	46	22	10	
Csehország	47	29	31	11	15,6
Dánia	83	43	29	2	14,1
Észtország	67	41	28	3	9,3
Finnország	68	54	26	5	8,3
Franciaország	59	54	20	5	21,2
Kelet-Németország	73	31	39	8	
Nyugat-Németország	82	27	26	8	19,0
Egyesült Királyság	77	70	21	4	13,9
Görögország	54	57	29	10	15,0
Magyarország	33	40	29	31	21,4
Írország	74	60	19	5	12,7
Olaszország	47	44	33	18	10,0
Lettország	69	15	36	5	9,7
Litvánia	67	23	28	8	15,2
Luxemburg	76	36	23	4	21,7
Málta	76	27	18	5	
Hollandia	61	36	22	2	16,7
Észak-Írország	81	76	17	6	
Lengyelország	57	36	32	12	14,5
Portugália	67	37	20	14	16,6
Románia	50	40	22	18	16,6
Szlovákia	49	35	35	7	19,2
Szlovénia	61	42	34	4	16,7
Spanyolország	50	50	18	9	13,9
Svédország	67	41	54	3	10,6
Összesen	61	45	26	10	

8.4. táblázat: Az életben való boldogulás tényezői fontosságának megítélése országonként (%)

Megjegyzések:

Azok aránya, akik úgy vélik, hogy a képzettség, a kemény munka, a megfelelő emberek ismeretsége és a tehetős családi háttér fontosak a boldoguláshoz.

* A diákteljesítményben mutatkozó megmagyarázott variancia aránya.

Forrás: Eurobarometer 66.3 (2007) és PISA (2006) adatai alapján saját számítás.

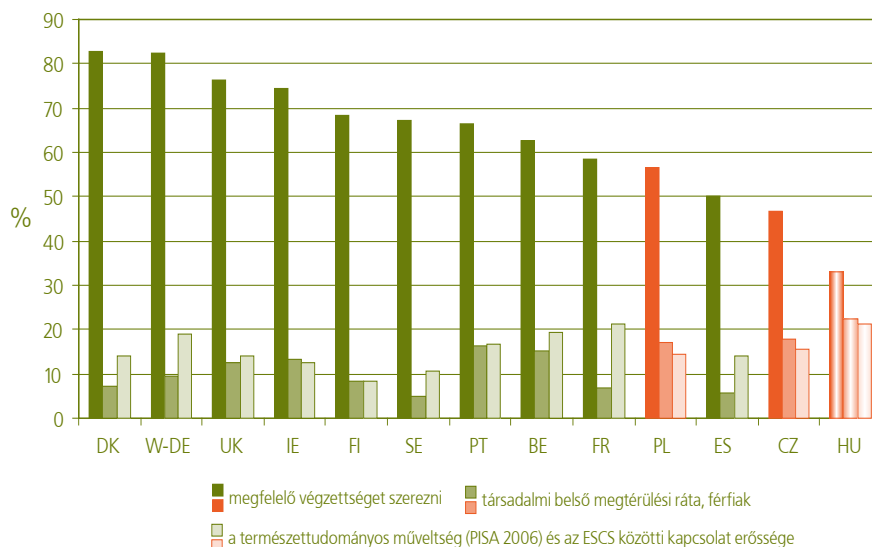
Az OECD-országok körében az oktatásról végzett rendszeres felmérések (*Oktatási pillanatkép*) közölnek bizonyos számításokat a különböző iskolai végzettségek megtérülési rátájáról. Érdekes megfigyelni, hogy a magas végzettségnek azokban az országokban tulajdonítanak kisebb jelentőséget, ahol a felsőfokú végzettség megtérülési rátája nagyon magas (8.9. ábra). Minél nagyobb a tanulmányok megtérülési rátája, és a korreláció a családi háttér és a diákok teljesítménye között, annál kisebb fontosságot tulajdonítanak a magas végzettségnek az életben való boldoguláshoz. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben az országokban viszonylag kevés a tanult ember, mivel az emberek (különösen az idősebbek és a kevésbé iskolázottak) kisebb jelentőséget tulajdonítottak és tulajdonítanak ma is a tanulásnak, és kevésbé is motiváltak arra, hogy tanuljanak (lásd az idegen nyelvek tanulásának motivációját). A magasabb korreláció a szocioökonómiai státusz és a kompetenciaterületeken elért eredmények között az iskolarendszer szelektivitásának is a jelzője. Tehát minél szelektívebb az iskolarendszer, annál ritkább a képzett humán erőforrás, és ezért értékeli olyan nagyra a magas megtérülési rátával. Furcsa módon minél nyitottabb az oktatási rendszer, annál több ember gondolja azt, hogy a tanulás fontos az életben (bár ez az összefüggés akár fordítva is igaz lehet), és annál kisebb lesz a hiány a képzett munkaerőben.

8.9. ábra: A boldogulás tényezői közötti összefüggés országonként (%)

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a tanulás fontos a boldoguláshoz; továbbá a felsőfokú képzettség belső megtérülési rátája a férfiak körében; a tanulók természettudományos kompetenciája és családi háttérük közötti kapcsolat erőssége.

Forrás: Eurobarometer 66.3 (2007); PISA (2006); Oktatási pillanatkép, OECD (2008) adatai alapján saját számítás.

8.5. Összegzés

A kulcskompetenciák térképe nagyon színes Európában. A *természettudományos ismeretek* szintje meglehetősen jó és demokratizált Észak-Európában. Közép-Európában is biztos alapokon állnak ezek az ismeretek, ám a különböző iskolázottságú emberek közötti különbség tetemes. Dél-Európa teljesítménye gyengébb ezen a területen. A tudományos ismeretek és a tudományról alkotott nézetek azonban nagyon eltérőek, és úgy tűnik, inkább az országok kultúrájával és hagyományaival korrelálnak, mint az effektív tudásszinttel. Az észak-európai országok lakói (Németország és Skandinávia) koherens álláspontot képviselnek a tudományos haladásról, koherens nézőpontjuk összhangban áll kompetenciáikkal. A dél-európaiak tudományról alkotott nézetei valamelyest inkohereusak és ellentmondásosak. A közép-európai, különösen a posztoszocialista országok szkeptikusak a tudományos fejlődés hatását illetően annak ellenére, hogy ezen a területen kielégítő kompetenciaszinttel rendelkeznek.

Ami a legalább egy *idegen nyelv* ismeretét illeti, az ehhez kapcsolódó kompetenciák térképe változatos és nagyobb szórást mutat Európában, mint a tudományos kompetenciáké. Egyes dél-európai országok, mint Ciprus vagy Málta, meglehetősen jól teljesítenek ezen a területen. Másfelől a nagy országok, ahol világnyelvet beszélnek anyanyelvként, nem teljesítenek olyan jól. Megdöbbentő szembesülni az idegen nyelvet beszélők alacsony arányával az angolszász országokban. Vannak azonban olyan országok, amelyekben a helyzet egyenesen katasztrofálisnak tűnik. Portugáliában, Magyarországon és Bulgáriában a felnőttek több mint egy ötöde egyetlen idegen nyelvet sem beszél, és ami még elszomorítóbb, nem is akar egyet sem megtanulni. Ha Európa tudásalapú társadalom és gazdaság szeretne lenni, akkor kulcsfontosságú, hogy lakosai között nyitott és hatékony legyen a kommunikáció. Ennek a legnagyobb gátja az idegen nyelvek ismerete. Bár vannak reformkezdemények az iskolai oktatáspolitikai területén, sokkal kevesebb történik az élethosszig tartó tanulás területén, a felnőttek világában.

Miközben a természettudományos kompetencia viszonylag megfelelő, és a nyelvi kompetenciák nem nagyon jók, ám egyes országok jól teljesítenek, aggasztó, hogy a *gazdasági kérdésekben való jártasság* nagyon alacsony szintű Európában. Szlovákia és Franciaország üdítő kivételek, de ha Európa a világ legversenyképesebb régiója szándékozik lenni, ez pusztán álm maradhat, ha lakosai a legelemibb gazdasági kérdésekkel sincsenek tisztában. Ezen a területen sokkal szélesebb, mélyebb és intenzívebb közösségi tevékenységre van szükség.

A *tanulást a boldogulás nagyon fontos tényezőjének tekintik* Európában, a másik legfontosabbnak pedig a *kemény munkát*. Minél keletebbre megyünk azonban Európában, annál nagyobb eltéréseket találunk ezek között a tényezők között. Miközben az angolszász világban a képzettség és a kemény munka általában együtt jár, Közép-Európában ezek a tényezők eltérően vagy egymás helyettesítőjeként működnek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy minél szelektívebb az iskolarendszer, minél poroszosabban működik (frontális pedagógiai kultúrával), annál gyengébb a piac szerepe, az állam dominanciája pedig szétválasztja az emberek fejében a kemény munkát és az

iskolázottságot. Az emberek hajlamosak azt gondolni, hogy a tanulás nem jár együtt a kemény munkával, vagy azt, hogy a diploma az egyfajta útleveél, belépő a jó munkahelyekre, amelyeken azután nincs valódi visszajelzés a teljesítmény minőségéről. A volt szocialista országokban élők általában nem értenek egyet azzal az állítással, hogy az embereket az erőfeszítéseikért vagy a tudásukért fizetik. Ezeknek az országoknak a székszis és a fatalizmus az igazi ellensége. Szerencsére akadnak jó példák is arra, hogy a rossz köröket meg lehet szakítani. Szlovénia és – ami még figyelemre méltóbb – Szlovákia elég jól teljesítenek a kulcskompetenciák területén, a lakosság tanulás iránti motivációi és attitűdjei pozitívak.

Hivatkozások

Európaiak, tudomány és technológia (Europeans, science and technology). Special Eurobarometer, June 2005.

Európai Társadalmi Valóság (European Social Reality), Fieldwork November–December 2006, Publication February 2007, Special Eurobarometer, European Commission-TNS.

Az európaiak és a nyelveik (Europeans and their Languages). Special Eurobarometer, February 2006.

Az európaiak ismeretei a gazdasági indikátorokról (Europeans knowledge of economic indicators). April 2008.

Oktatási pillanatkép (Education at a Glance). OECD, Paris, 2008.

PISA 2006. Tudományos kompetenciák a holnap világáért (Science Competencies for Tomorrow's World). OECD, 2007.

9. A GAZDASÁGI ERKÖLCSÖSSÉGET SZABÁLYOZÓ TÁRSADALMI NORMÁKRÓL – NORMAKÖVETÉS ÉS NORMASZEGÉS

KELLER TAMÁS

9.1. Bevezetés

A társadalmi normák ösztönözhetnek vagy megtilthatnak bizonyos típusú cselekvéseket. A legegyszerűbb típusaik például a „*Tedd X-et!*” vagy: „*Ne tedd X-et!*”, míg bonyolultabb variánsaik a „*Ha Y-t teszed, akkor tedd X-et!*” vagy „*Ha mások Y-t teszik, akkor te tedd X-et!*” módon formalizálhatók (Elster, 1995: 117). Akkor nevezünk egy cselekvést normakövetőnek, ha az olyan motivációk alapján történik, amely figyelmen kívül hagyja a cselekvés eredményét vagy hasznosságát (uo.: 117). Tartalmukat tekintve a társadalmi normák nagyon változatosak. Vannak társadalmi normák, amelyek konvenciókon (öltözködés), mások pedig az illemen (etikett) alapulnak. Az általunk vizsgált társadalmi normák a gazdasági értelemben vett erkölcsösségre ösztönöznek. Olyan normákat vizsgálunk, amelyek esetében az egyén szempontjából jobban kifizetődő potyautasnak lenni, feltéve, ha ez a magatartása nem lepleződik le. Elemzésünkben először a munkánk során használandó fogalmakat definiáljuk, majd a gazdasági erkölcsösségre ösztönző normák és a társadalmi előrejutás kapcsolatát vizsgáljuk, végül az önérdékből elkövetett normaszegést magyarázzuk a munkaerőpiaci jellemzőkkel.

9.2. A normakövetés definiálása és mérése

Tanulmányunkban normakövetésen értjük azt, ha valaki egy bizonyos törvénysértő vagy tisztességtelen cselekvést elfogadhatatlannak vagy igazolhatatlannak tart. Definíciónkkal a vélemények, és nem a cselekvés vagy a percepció szintjén vizsgáljuk a normakövetést. Az empirikus vizsgálatok többségében a normák megszegését egy olyan skálán mérik, amelynek egyik végpontjára az adott szabálysértés *elfogadása*, másik végpontjára pedig annak *elutasítása* kerül. A normakövetők arányán minden esetben az adott cselekvést legszélsőségesebben elutasítókat értjük.¹

Az általunk vizsgált társadalmi normák a gazdasági értelemben vett erkölcsösségre ösztönöznek, és az adók befizetésével, valamint az állami támogatások csak jogos módon tett igénylésével kapcsolatosak. Ezekkel a viselkedési szabályokkal a társadalom nagy része egyetért. A 1–10 fokozatú skálákon az elvileg lehetséges középérték felett, a normaszegés irányába megengedők kumulált aránya mindkét esetben 10 százalék alatti. Ebből következően minden társadalomban léteznek olyan normák, amelyek előírják az adók tisztességes befizetését és az állami támogatások törvényes igénybevételét.

Az 9.1. ábrán az említett két norma (adófizetés és állami támogatások törvényes igénybevétele) alapján vizsgáltuk az Európai Unió 27 tagországát. Az adófizetésre vonatkozó norma esetében egy olyan kérdéssel dolgoztunk, amely nemcsak általánosságban, hanem konkrétan a jövedelemszerzésre vonatkoztatva vizsgálta a normakö-

¹ Mindez a gyakorlatban a tízfokozatú skálákon – annak irányától függően – az 1-es vagy a 10-es válaszkódok társadalmi arányát jelentette.

vetést (önérdekkel ellentétes cselekvés). Megállapítható, hogy a közvélemény szigorúbban ítéli meg az állami támogatásokkal való visszaélést, mint az adócsalást. Ez az állítás kivétel nélkül minden uniós országra igaz: minden adatpont az ábra jobb alsó tételében található. A lakosság véleménye ugyanakkor abból a szempontból konzekvensnek mondható, hogy azokban az országokban, ahol magas az adófizetésre vonatkozó norma támogatottsága, ott egyúttal az állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó normát is nagymértékben elfogadja a lakosság. Az általános érvényű összefüggés irányától eltérően elsősorban a franciák, a máltaiak és a ciprusiak körében az állami támogatások törvényes igénylését szabályozó norma szintjéhez képest magasabb az adófizetésre ösztönző norma elterjedtsége. Ezekben az országokban tehát az állami támogatásokkal való visszaélést szabályozó norma-hoz képest az adófizetésre *szigorúbb* társadalmi normák vonatkoznak. Ennek a kijelentésnek az ellenkezője állítható különösen Belgiumról és Hollandiáról, ahol az adófizetésre (az állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó norma szintjéhez viszonyítva) *enyhébb* társadalmi normák vonatkoznak.

A 9.1. ábrán bemutatott két kérdés átlagából létrehoztunk egy olyan *normakövetési indexet*, amely a gazdasági értelemben vett erkölcsös viselkedésre ösztönző normát méri. Ennek magas értékei azokra az országokra jellemzőek, ahol a lakosság nagymértékben vallja az adófizetésre és az állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó társadalmi normákat, míg az alacsony értékek az említett két norma alacsony mértékű elfogadottságát jelenti. Az index eloszlását a 9.2. ábra mutatja. A mutató elméletileg lehetséges középvértékénél (50 pont) az európai országok átlaga nem sokkal magasabb (56 pont). A középvértékhez képest Cipruson, Svédországban, Máltán és Luxemburgban magas a normakövetés (70 pont feletti), míg Ausztriában, Portugáliában, Litvániában és Magyarországon mondhatók alacsonynak az index értékei (40 pont körüli). Az országgrangsorok értelmezése során azonban figyelembe kell venni: nem lehet biztosan tudni, hogy minden országban ugyanolyan érzékenységgel értelmezték-e a normaszegést (Sik, 2002), illetve azt sem, hogy az emberek vágyaik vagy a tapasztalatuk alapján foglaltak-e állást a kérdésben (Phelps, 2008: 28). Valószínűleg ilyen – nem vizsgált szempontok miatt – lehetséges az, hogy az osztrákok és az írek körében a gyenge a gazdasági erkölcsösség normája.

9.1. ábra: Az adófizetésre és az állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó normák közötti összefüggés országonként (%)

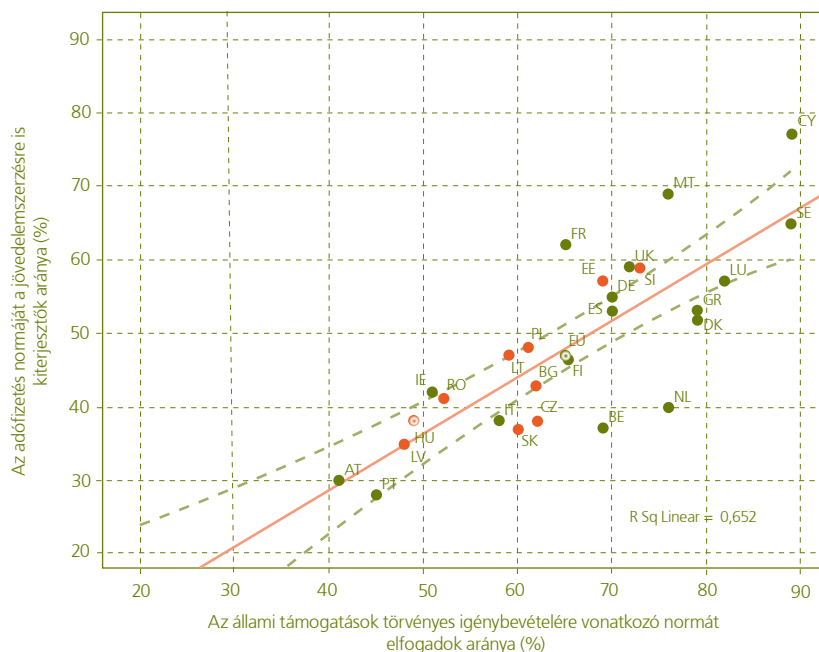
Megjegyzések:

Y tengely: „Kérem, mondja meg, mennyire tartja elfogadhatónak azt, ha valaki részben vagy teljes mértékben nem jelenti be a jövedelmét azért, hogy elkerülje az adófizetést?” A „teljesen elfogadhatatlannak” tartók aránya a tízfokozatú skálán.

X tengely: „Kérem, mondja meg, mennyire tartja elfogadhatónak azt, ha valaki jogosulatlanul kap állami támogatásokat?” A „teljesen elfogadhatatlannak” tartók aránya a tízfokozatú skálán.

Az ábrán (és a további hasonló típusú ábrákon is) egyenes vonal jelöli a lineáris regressziós egyenest. Az ábrákon ennek illeszkedését is feltüntetjük (R Sq Linear).

Forrás: Special Eurobarometer 284 / 67.3. hullám (2007) adatai alapján saját számítás. Az adatfelvétel további eredményeiről lásd Riedmann–Fischer, 2007.

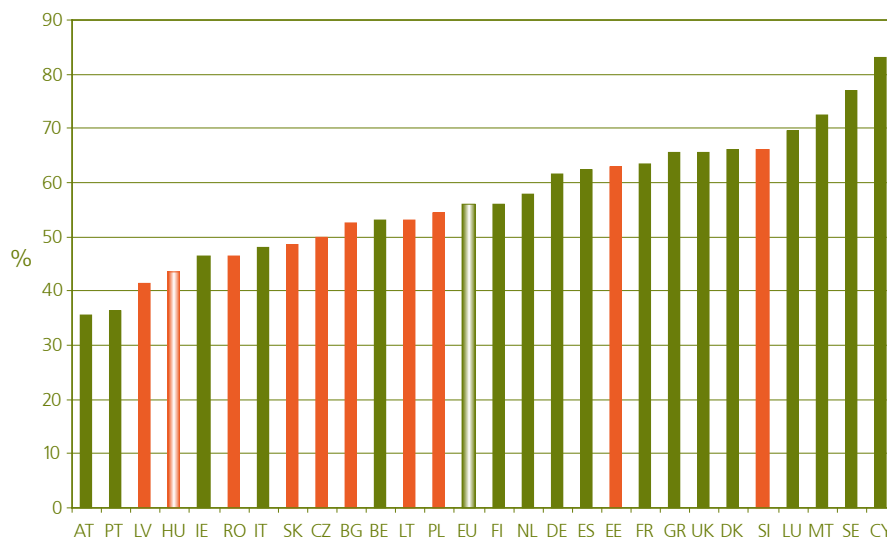
Az ábrán (és a további hasonló típusú ábrákon is) két szaggatott vonallal jelölt ív mutatja azt a konfidenciaintervallumot, amely között 95% valószínűséggel berajzolható a regressziós egyenes, vagyis a két kérdés közötti általános (átlagos) összefüggés. Ezen ívek felett vagy alatt található országok valamilyen szempontból eltérnek az adatokban megmutatkozó általános trendtől (www.curvefit.com/linear_regression.htm).

9.2. ábra: A gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma – a normakövetési index országonként (%)

Megjegyzés:

Az index a be nem jelentett jövedelemmel elkövetett adóelkerülést elfogadhatatlannak tartók arányának (adófizetés normája) és az állami támogatások jogosulatlan igénylését elfogadhatatlannak tartók arányának átlaga (állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó norma) 100-zal megszorozva.

Forrás: Special Eurobarometer 284 / 67.3. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

9.3. Normakövetés és társadalmi előrejutás

Érdemes megfigyelni (9.3. ábra), hogy az európai közvélemény az adó tisztességes befizetésére vonatkozó normát másként ítéli meg akkor, ha arra általánosságban kérdezünk rá, és másként akkor, ha a kérdés szövege sejteti, hogy az adók elkerülésével közvetlenül haszon realizálható (feketemunka). Azokban az országokban, ahol a közvélemény egyáltalán nem tartja igazolhatónak azt, ha valaki csal az adóval (elfogadják az adófizetésre vonatkozó általános normát), meglepő módon *alacsony* azoknak az aránya, akik a be nem jelentett jövedelemmel elkövetett adóelkerülést elfogadhatatlannak tartják (vagyis nem fogadják el az adófizetés jövedelemszerzésre is kiterjesztett normáját). Bulgária, Magyarország² és valamennyire Olaszország és Hollandia esetében az adófizetésre vonatkozó általános értelemben vett norma szintjéhez képest alacsonyabb ugyanennek a normának a feketemunkára is kiterjesztett változata. Ezekben az országokban tehát az adófizetésre vonatkozó általános „előírásokhoz” képest jobban elfogadják, ha valaki jövedelemszerzés miatt „szegi meg” a szabályokat. A másik oldalról a ciprusiak nagyon szigorúak a feketemunkával elkövetett adócsalást illetően.

A 9.4. ábrán azt vizsgáltuk, hogy ott, ahol a közvélemény a gazdag családba születést tartja az érvényesülés egyik legfontosabb feltételének, miként gondolkoznak a normakövetésről (a normakövetést a 9.2. ábrán bemutatott gazdasági erkölcsösséget kifejező normakövetési indexszel definiáltuk). Általánosságban kijelenthető, hogy minél jelentősebbnek tartja egy ország közvéleménye a gazdag családba születés szerepét a boldogulás szempontjából, annál kisebb a gazdasági erkölcsösségre ösztönző társadalmi norma „ereje”. A társadalmi előrejutás szempontjából a gazdag családba születés az életben való boldogulás „passzív”, egyéni igyekezettel nem alakítható komponensének tartható. Ebből a szempontból nem meglepő, hogy azokban az országban, ahol az előrejutás „aktív” – az iskolai végzettség megszerzéséhez kapcsolódó – formája a jelentős, ott egyúttal a gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma szintje is magas (9.5. ábra).

² A gazdasági erkölcsösséget vizsgáló más tanulmányok (pl. Böhm, 2008) megállapítják, hogy a magyarok kifejezetten érzékenyek a morális kérdések iránt, és ez annak ellenére van így, hogy Európa-szerte a magyarok váltak a legnagyobb mértékben a korrupció áldozataivá. Tehát a magyarok értékítélete nem idomult tapasztalataikhoz (uo.: 144). Véleményünk szerint a magyarok európai viszonylatban átlagos vagy éppen nagyon erkölcsös véleménye eltűnik akkor, ha az erkölcsös magatartásra vonatkozó állítás az egyéni haszonszerzéssel, boldogulással vagy előrejutással kerül kapcsolatba. Ebben a kötetben például Keller és Sik tanulmánya (lásd 10. fejezet) a kenőpénzfizetés (ami szintén kapcsolatba hozható a boldogulással, mert gyorsíthatja például az ügyintézés) megítélésében szintén azt állapítja meg, hogy a magyarok az európai átlaghoz képest toleránsabbak.

9.3. ábra: Az adófizetésre vonatkozó norma általános és speciális (jövedelemszerzésre vonatkozó) értelmezése közötti összefüggés (%)

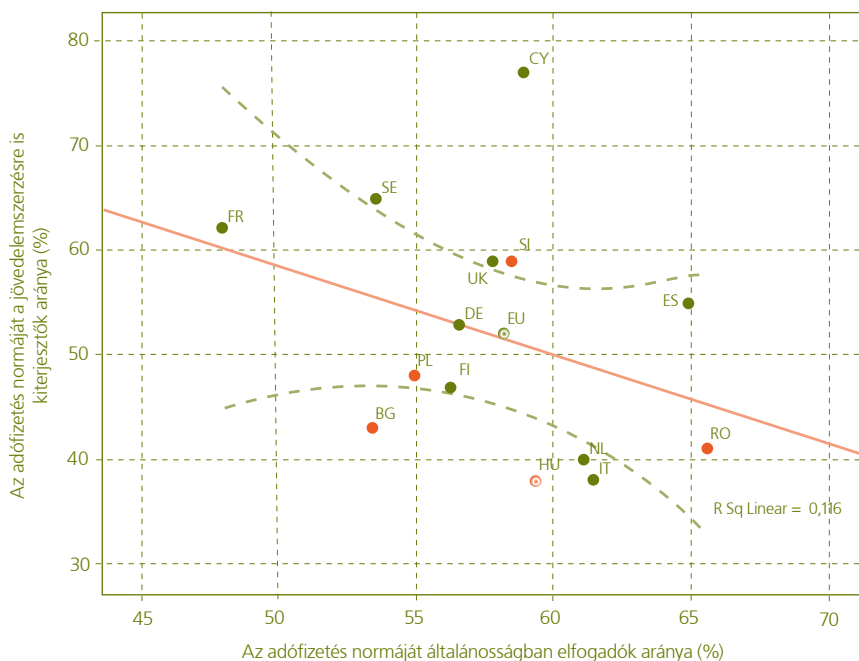
Megjegyzések:

Y tengely: „Kérem, mondja meg, mennyire tartja elfogadhatónak azt, ha valaki részben vagy teljes mértékben nem jelenti be a jövedelmét azért, hogy elkerülje az adófizetést?” A „teljesen elfogadhatatlannak” tartók aránya a tízfokozatú skálán. Az adatok forrása: Special Eurobarometer, 284 / 67.3. hullám (2007).

X tengely: „Kérem, mondja meg, mennyire tartja igazolhatónak az adócsalást?” Azok aránya, akik semmilyen körülmények között nem tartják igazolhatónak az adócsalást egy tízfokozatú skálán. Az adatok forrása: WVS, ötödik hullám (2004/2005, Spanyolország: 2007, Magyarország: 2009).

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt nem szerepel: Ausztria, Belgium, Csehország, Dánia, Észtország, Görögország, Írország, Litvánia, Lettország, Luxemburg, Málta, Portugália, Szlovákia.

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás.

Feltételezhető, hogy azokban a társadalmakban, ahol az előrejutásban az egyéni teljesítmény szerepét elfojtja a származás („passzív” előrejutás),³ a közvélemény elnézőbb a normaszegéssel szemben, mert csak a normák átlépésével lehet „feloldani” az előrejutás „akadályoztatásából” származó feszültséget.⁴ Ugyanakkor ennek az érvelésnek a fordítottja is elképzelhető. Azokban a társadalmakban, ahol sokan szegik meg a normákat, az érvényesülésnek „elsorvad” az egyéni igyekezettel összefüggő módja („aktív” előrejutás), hiszen úgylis mindenki csal. Nem marad tehát más lehetőség, mint a származás alapú érvényesülés („passzív” előrejutás).⁵ A társadalmi boldogulás szempontjából ki kell emelni, hogy Magyarországon rendhagyóan magas az előrejutást „passzív” módon lehetségesnek tartók aránya, és ezzel párhuzamosan európai viszonylatban is alacsony az „aktív” előrejutást képviselők aránya.⁶

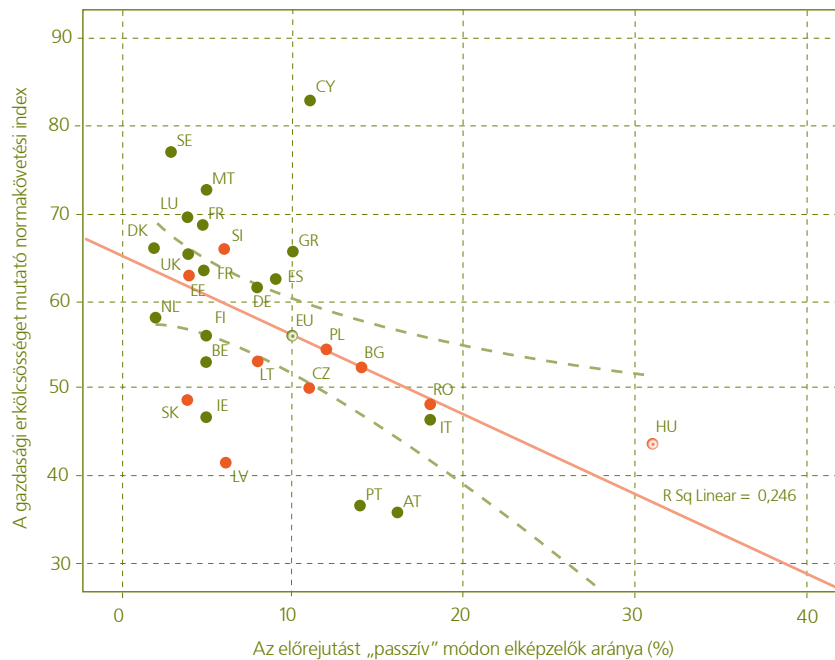
³ Az előrejutás szempontjából a gazdag családba születés szerepét hangsúlyozó országok a boldogulás szempontjából egyúttal elutasítják a magas képzettség szerepét. Országok közötti szinten erős negatív korreláció van (–0,7) a két mutató között.

⁴ Ezt a nézőpontot különösen Magyarország esetében Csepeli és munkatársai (2004) kutatása erősíti meg. A szerzők megállapítják, hogy azokban az országokban, ahol az előrejutás szempontjából az egyéni érdemek és a külső tényezők szemben állnak egymással, a társadalmat áthatja a tisztességtelenség és a becstelenség (Csepeli et al., 2004: 32).

⁵ Az adatok nem alkalmasak egy konkrét, az okság irányára vonatkozó állítás megfogalmazására (Taagepera, 2008: 50–51).

⁶ Ez Magyarország szempontjából szomorú tény, ugyanakkor állandónak mondható, mivel egy évtizeddel korábbi kutatások (Tóth, 1999) is felhívják rá a figyelmet.

Akár az előrejutás „passzív” (9.4. ábra), akár annak „aktív” (9.5. ábra) módjával vetjük össze a normakövetést, Szlovákiában, Litvániában, Portugáliában, Ausztriában és Írországban a boldogulás mindkét szempontjához képest *alacsonyabb* a gazdasági erkölcsösséget mutató normakövetési index értéke, míg különösen a ciprusiak, svéddek, máltaiak, görögök körében az előrejutásról vallott vélemények szintjéhez viszonyítva *nagyobb* a gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma ereje.

9.4. ábra: A gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma és az előrejutás „passzív” módja közötti összefüggés országokként (%)

Megjegyzések:

Y tengely: A gazdasági erkölcsösséget mutató normakövetési index: a be nem jelentett jövedelemmel elkövetett adóelkerülést elfogadhatatlannak tartók arányának (adófizetés normája) és az állami támogatások jogosulatlan igénylését elfogadhatatlannak tartók arányának átlaga (állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó norma) 100-zal megszorozva. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 284 / 67.3. hullám (2007).

X tengely: Azoknak az aránya, akik szerint a gazdag családba születés az előrejutás két legfontosabb tényezőjének egyike. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 273 / 66.3. hullám (2006).

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt nem szerepel: Ausztria, Belgium, Csehország, Dánia, Észtország, Görögország, Írország, Litvánia, Lettország, Luxemburg, Málta, Portugália, Szlovákia.

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás. Az adatfelvétel további eredményeiről lásd European Commission, 2007.

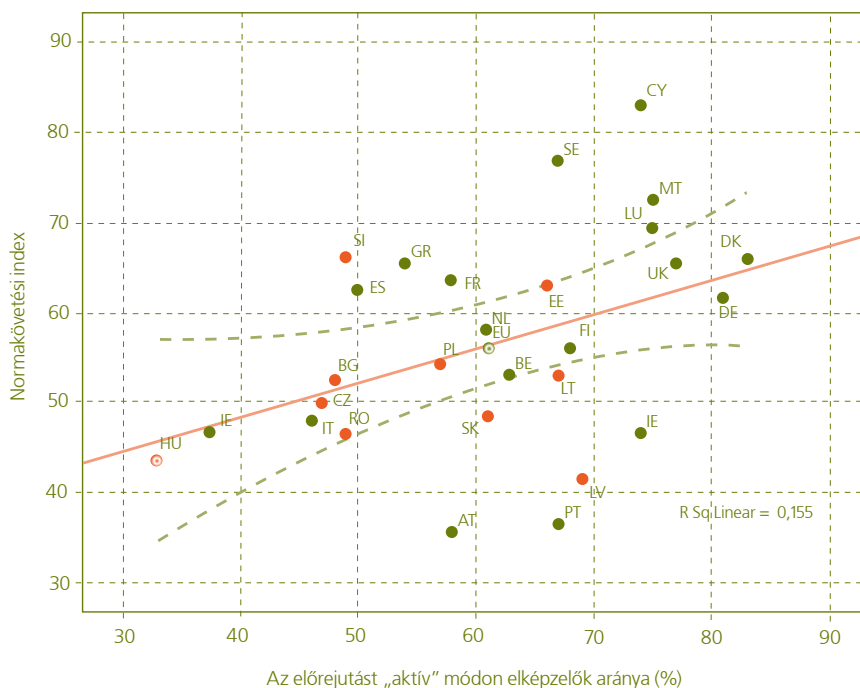
9.5. ábra: A gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma és az előrejutás „aktív” módja közötti összefüggés országonként (%)

Megjegyzések:

Y tengely: A gazdasági erkölcsös-séget mutató normakövetési index: a be nem jelentett adóelkerülést elfogadhatatlannak tartók arányának (adófizetés normája) és az állami támogatások jogosulatlan igénylését elfogadhatatlannak tartók arányának átlaga (állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó norma) 100-zal megszorozva. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 284 / 67.3. hullám (2007).

X tengely: Azoknak az aránya, akik szerint a megfelelő képzettség az előrejutás két legfontosabb tényezőjének egyike. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 273 / 66.3. hullám (2006).

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás.

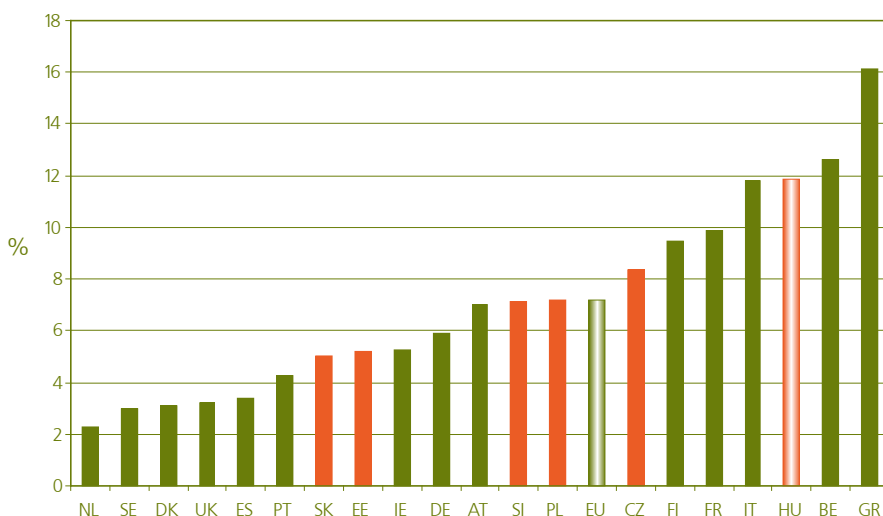

9.4. Az önérték által vezérelt normaszegés magyarázata

Az eddigiekben arról írtunk, hogy a gazdasági értelemben vett erkölcsösség normájának elismerése összefügg a társadalmi előrejutásról való gondolkodással. Az önérték tehát adott esetben gyengítheti a gazdasági erkölcsösségre ösztönző normák erejét. Ebben az alfejezetben arra kérdezzük rá, hogy miért korrodálhatja az önérték a gazdasági értelemben vett „tisztaságot” előíró normákat. Figyelmünket tehát az önérték által vezérelt normaszegés magyarázatára kell irányítanunk.

A 9.6. ábrán az önérték által vezérelt normaszegést elfogadók aránya szerint rendeztük sorba az Európai Unió 20 tagországát. Az ábrán azoknak az aránya látszik, akik szerint pénzkeresés érdekében *teljesen elfogadható*, ha az ember letér a tisztességes útról.⁷ A vizsgált mutató az átlagos szint (7%) kétszerese közelében áll Magyarországon, Olaszországban, Belgiumban és Görögországban, és nagyon alacsony (3% alatt) érték figyelhető meg Hollandiában, Dániában, Spanyolországban, Svédországban és az Egyesült Királyságban.

⁷ Fontos megjegyezni, hogy a *tisztességtelen magatartások* érvényességi köre nem szükségszerűen azonos azokkal a *törvénytörő cselekedetekkel*, amelyeket az előző alfejezetben tárgyaltunk.

9.6. ábra: Az önérdek által vezérelt normaszegést elfogadók aránya (%)

Megjegyzések:

A kérdés: „Ha az ember pénzt akar keresni, nem mindig járhat a tisztességes úton”. A teljesen egyetértők aránya az ötfokozatú skálán.

Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta és Románia adathiány miatt nem szerepelnek.

Forrás: ESS, második hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

A továbbiakban az önérdek által vezérelt normaszegés okait vizsgáljuk. A 9.7. ábráról leolvasható, hogy minél kevésbé érzi magát biztonságban a lakosság a munkaerőpiacon, annál megértőbb a pénzkérés szempontjából elkövetett normaszegéssel szemben. Egyébként Európában a németek, a magyarok és a görögök tartják a legvalószínűtlenebbnek, hogy munkájuk elvesztése esetében fél éven belül képzettségüknek és tapasztalatuknak megfelelő munkahelyet találnának. Németországban, Portugáliában, Hollandiában ugyanakkor a munkaerő-piaci biztonságérzethez képest a közvélemény *szigorúbban* ítéli meg az önérdek által vezérelt normaszegést. A görögök és a belgák pedig az átlagos munkaerő-piaci biztonságérzethez képest nagyobb mértékben értenek egyet a pénzszerzés érdekében elkövetett normaszegéssel. Ezekben az országokban tehát az önérdek által vezérelt normaszegés a munkaerő-piaci biztonságérzethez képest *enyhébb* megítélés alá esik.

9.7. ábra: Az önérték által vezérelt normaszegés és a munkaerő-piaci biztonságérzet közötti összefüggés (%)

Megjegyzések:

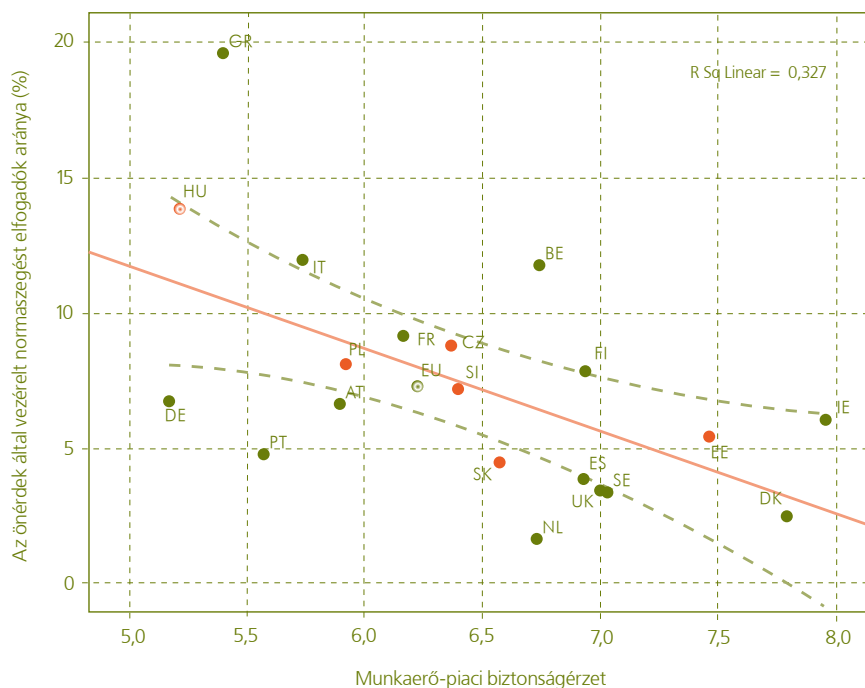
Mindkét kérdés esetében csak a jelenleg munkában lévők adatai szerepeltek a számításokban!

Y tengely: „Ha az ember pénzt akar keresni, nem mindig járhat a tisztességes úton!” A teljesen egyetértők aránya az ötfokozatú skálán. Az adatok forrása: ESS, második hullám (2004/2005).

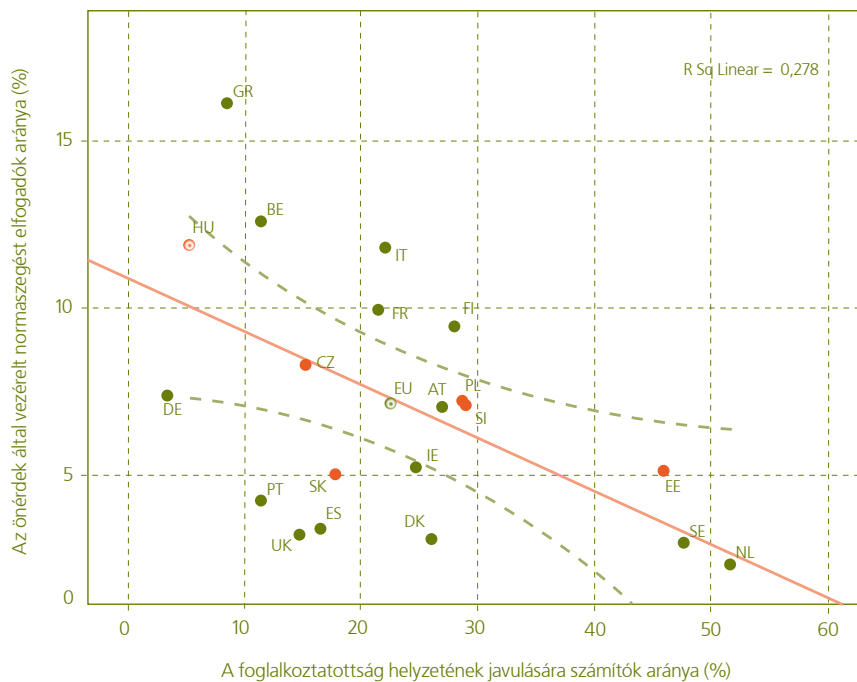
X tengely: „Ha elbocsátanák a munkahelyéről, mekkora valószínűsége lenne annak, hogy az elkövetkező hat hónapban hasonló képzettséget és tapasztalatot igénylő munkát talál?” Átlagok a tízfokozatú skálán. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 273 / 66.3. hullám (2006).

Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta és Románia adathiány miatt nem szerepelnek.

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás.

A 9.8. ábrán bemutatott összefüggés megerősíti azt a feltételezést, hogy az önérték által vezérelt normaszegést a munkaerő-piaci helyzet függvényében értelmezi az európai közvélemény. Azokban az európai országokban, ahol a foglalkoztatottság területén kevesen számítanak javulásra, egyúttal magas az önérték által vezérelt normaszegést tolerálók aránya is (különösen Görögország, Magyarország és Belgium). A másik oldalról Észtországban, Svédországban és Hollandiában a közvélemény javulást vár a foglalkoztatottságban, és ezzel összefüggésben szigorúan ítélik meg, ha valaki pénzkeresés érdekében letér a törvényes lehetőségek által kijelölt útról. Bizonyos országokban (Portugália, Spanyolország, az Egyesült Királyság, Dánia és Szlovákia) ugyanakkor a foglalkoztatási helyzetről megfogalmazott várakozásokhoz képest alacsony az önérték által vezérelt normaszegést elfogadók aránya, ezekben az országokban tehát *szigorúbban* ítélik meg ezt a típusú normaszegést. A görögök, a belgák, az olaszok, a franciák és a finnek várakozásaikhoz képest *megengedőbbek* a normák hasznoszerzés érdekében tett megszegésével.

9.8. ábra: Az önérték által vezérelt normaszegés és a munkaerő-piaci kilátások közötti összefüggés országoként (%)

Megjegyzések:

Y tengely: „Ha az ember pénzt akar keresni, nem mindig járhat a tisztességes úton”. A teljesen egyetértők aránya az ötfokozatú skálán. Az adatok forrása: ESS, második hullám (2004/2005).

X tengely: „Hogyan ítéli meg a foglalkoztatottság helyzetét az elkövetkező 12 hónapban?” A javulásra számítók aránya. Az adatok forrása: Special Eurobarometer 273 / 66.3. hullám (2006).

Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta és Románia adathiány miatt nem szerepelnek.

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás.

9.5. Összegzés

Elemzésünk első részében a gazdasági erkölcsösségre ösztönző normák és a társadalmi boldogulásról vallott vélemények közötti kapcsolatot mutattuk be. Megállapítottuk, hogy azokban a társadalmakban, amelyekben relatíve magas a gazdasági erkölcsösségre vonatkozó normák elfogadottsága, a közvélemény egyúttal meg van győződve arról is, hogy a társadalmi boldogulásra hatással van az egyéni teljesítmény. Eredményeinkből azt a következtetést vontuk le, hogy az önérték bizonyos szempontból felülírhatja a gazdasági erkölcsösségre ösztönző normákat. Mindezek után figyelmünket az önérték által vezérelt normaszegés felé fordítottuk. Megállapítottuk, hogy főként a munkaerő-piaci kilátásokról megfogalmazott vélemények felelősek az ilyen jellegű normaszegés tolerálásáért.

Tanulmányunk Magyarország szempontjából legfontosabb következtetése, hogy abban az esetben, ha a gazdasági erkölcsről általánosságban beszélünk, a magyarok erősen normakövetőnek számítanak. A feltehetőleg anyagi hátrányt is jelentő normák esetében azonban európai viszonylatban meglehetősen rosszul teljesít Magyarország. Ennek a fajta „pragmatikus”, önérték által vezérelt gondolkodásnak megvan a magyarázata. A vizsgált országok közül a magyarok gondolják legkevésbé, hogy az egyéni igyekezet segítheti a társadalmi boldogulást, Európa-szerte itt érzi a legkevésbé úgy a közvélemény, hogy a foglalkoztatottság helyzete javulni fog, illetve Németország után Magyarországon a legalacsonyabb a munkaerő-piaci biztonságérzet.

Hivatkozások

- BŐHM G. (2008): Gazdasági erkölcs a hétköznapiakban. In FÜSTÖS L. – GUBA L. – SZALMA I.: *Társadalmi Regiszter 2008/1*. MTA Politikai Tudományok Intézete, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 117–151.
- CSEPELI GY. – ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. – BARNA I. (2004): Bizalom és gyanakvás. In *Szociológiai Szemle*, 14, (1): 3–35.
- ELSTER, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*, Osiris–Századvég, Budapest.
- EUROPEAN COMMISSION (2007): *European Social Reality*. Special Eurobarometer Report http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf (letöltve: 2009. április 19.)
- SIK E. (2002): The Bad, the Worse, and the Worst: Guesstimating the Level of Corruption. In KOTKIN, S. – SAJÓ, A. (eds.): *Political Corruption in Transition*, CEU Press, Budapest–New York, 91–114.
- PHELPS, E. S. (2008): *Gazdasági kultúra és gazdasági teljesítmény – mivel magyarázhatók az európai kontinens problémái*. Demos Magyarország. www.progresszivpolitika.hu/pdf/pp_4.pdf (letöltve: 2009. április 23.)
- RIEDMANN, A. – FISCHER, G. (2007): *Undeclared Work in the European Union*. Special Eurobarometer Report. European Commission http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_284_en.pdf (letöltve: 2009. május 26.)
- TAAGEPERA, R. (2008): *Beginners' Logical Models in Social Sciences*. Kézirat. www.psych.ut.ee/stk/Beginners_Logical_Models.pdf (letöltve: 2009. április 08.)
- TÓTH I. GY. (1999): Normakövetés és normaszegés a kilencvenes évek Magyarországon, Törések és kötések a magyar társadalomban. Az Andorka Rudolf emlékkonferencián elhangzott előadás. Kézirat. Budapest, 1999. április 22–23.

10. A KORRUPCIÓ ÉSZLEÉSE, ELFOGADÁSA ÉS GYAKORLATA

KELLER TAMÁS – SIK ENDRE

Noha a korrupciót a szakirodalomban nagyon sokféle módon definiálják [politikai korrupció (Heidenheimer–Johnston–Levine, 1989), patrónus-kliens kapcsolatok (Eisenstadt–Roniger, 1984), politikai gazdaságtan (Rose–Ackerman, 1978), általános modell (Gambetta, 2002)], tanulmányunkban a korrupció fogalmát a kenőpénzfizetésre szűkítjük le. Tesszük ezt azért, mert meggyőződésünk, hogy a korrupció mérésének megbízhatatlansága miatt (Sik, 2002) csak a korrupció egyszerűsített, pontosan definiált változatát célszerű elemezni. Az elemzés érvényességét fokozza, ha több szemszögből vizsgáljuk a korrupció kultúrafüggő, átpolitizált, latenciától terhelt jelenségét. Ennek megfelelően rövid tanulmányunkban előbb a korrupció észlelését, elfogadását, végül pedig a gyakorlatát vesszük szemügyre. Írásunk végén ennek a három dimenzióknak az összefüggését vizsgáljuk. Adatainkat több, egymástól független, de közel azonos időben végzett és az országok közel azonos halmazára vonatkozó adatbázisból merítjük

10.1. A korrupció észlelése – külső és belső perspektívából

A korrupció¹ észlelésének nemzetközi összehasonlító elemzésére leggyakrabban használt mérőeszköz a Transparency International (TI) által létrehozott korrupcióérzelési index (CPI), amely az állami szektorban tapasztalható korrupcióra összpontosít.² A CPI adatainak forrása független intézetek által készített korrupciós felmérések. Az index 0-tól (erősen korrump) 10-ig (korrupciómentes) terjedő skálán méri a korrupciót.

A CPI-t elemzésünkben a korrupció *külső* megfigyelők által észlelt nagyságának mérésére használjuk. A 2006 és 2008 közötti indexértékek átlagát vettük, és a könnyebb értelmezhetőség érdekében fordított skálával dolgoztunk, amit *inverz CPI*-nek nevezzük.³ A 10.1. ábra országsorrendjét szemügyre véve azt látjuk, hogy a külső szakértők jobbra az EU balkáni, baltikumi, mediterrán és közép-európai régióit ítélik a legkorruptabbnak, a skandináv és a kisebb nyugat-európai országokat pedig a legkevésbé korruptnak.

¹ A Transparency International által ajánlott definíció szerint a korrupció során az egyén a rábízott hatalmat magánhaszon-szerzésre használja, www.transparency.org/news_room/faq/corruption_faq

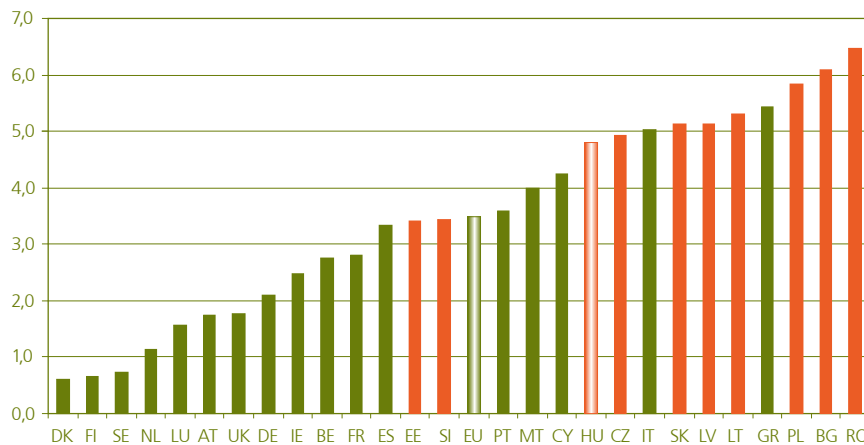
² www.transparency.hu/files/p/415/7868120021.pdf

³ A számítás módja: 10 – a CPI eredeti értéke. Adatainkat a Transparency International honlapjáról töltöttük le, a letöltés dátuma: 2009. április 6. Az egyes adatfájlokban megtalálható az adatszolgáltatók neve is.

CPI 2006: www.transparency.hu/files/p/330/9544082342.doc

CPI 2007: www.transparency.hu/files/p/329/9563037495.xls

CPI 2008: www.transparency.hu/files/p/415/8685759640.xls

10.1. ábra: A korrupció külső megfigyelők által észlelt nagysága országonként

Megjegyzés:

Az inverz CPI átlaga 2006 és 2008 között. Inverz CPI = $10 - \text{CPI}$

Forrás: Special Eurobarometer 291 / 68.2. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

A korrupció *belső*, lakosság által észlelt mértéke közvélemény-kutatások alapján mérhető. Megvizsgáltuk, hogy a lakosság véleménye szerint a politika, a rendőrség, a bíróság és az egészségügy területén mennyire elterjedt a kenőpénz elfogadása vagy kérése (European Commission, 2008). A 10.2. ábra azoknak az arányát mutatja országonként, akik szerint a korrupció elterjedt a vizsgált területeken. Az ábra alapján a következő megállapításokat tehetjük. A vizsgálatba bevont országokban⁴ leginkább a politikát tartják korruptnak. A közvélemény Hollandiában és Dániában tartja ezt a legtisztábbnak, és a görögök, a franciák, a csehek és az írek tartják a legkorruptabbnak. A politika területén észlelt korrupció szintjét Görögország kivételével csak az újonnan csatlakozott tagországokban (Málta, Ciprus, Lettország, Bulgária, Szlovákia, Románia) haladja meg a rendőrség vagy a bíróság esetében tapasztalt korrupció.

Az ábra másik érdekessége, hogy a vizsgálatba bevont országok átlaga két csoportra osztja az országokat (régi és új EU-tagországok) akkor, ha az egészségügyben tapasztalt korrupció szerint rendezzük azokat növekvő sorrendbe (10.2. ábra). Hozzá kell azonban tenni, hogy az észtek, a máltaiak és csehek átlagos mértékben; a görögök pedig jóval átlag feletti mértékben érzékelik a korrupciót az egészségügyben.

⁴ Az EU jelzésű adatpont az elemzésbe bevont országok adatainak súlyozatlan átlagát mutatja. Ez az érték természetesen nem értelmezhető az Európai Unió lakosságának átlagos véleményeként, mert erről csak az országminták népességgel történő súlyozása után lehetne beszélni, ez pedig nem történt meg.

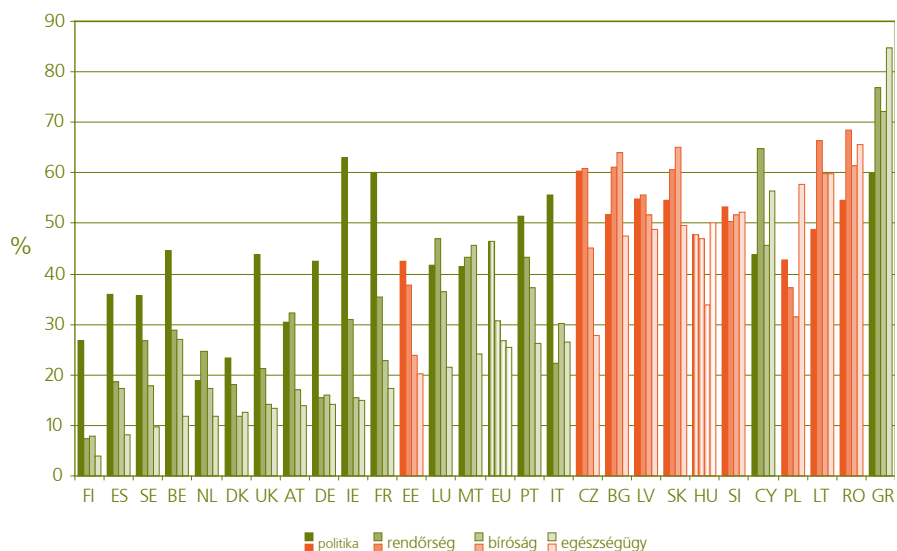
10.2. ábra: A lakosság által észlelt korrupció a politika, a rendőrség, a bíróság és az egészségügy területén országanként (%)

Megjegyzések:

Az adatok az egészségügyben észlelt korrupció nagysága szerint vannak sorrendbe állítva.

A kérdés: „Mit gondol, a csúszópénz kérése vagy elfogadása és a pozícióhoz kapcsolódó hatalommal személyes haszonszerzés céljából való visszaélés mennyire elterjedt a következők körében: az ország politikusai, a rendőrségnél dolgozó emberek, a bíróságnál dolgozó emberek, az egészségügyben dolgozó emberek?”

Forrás: Special Eurobarometer 291 / 68.2. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

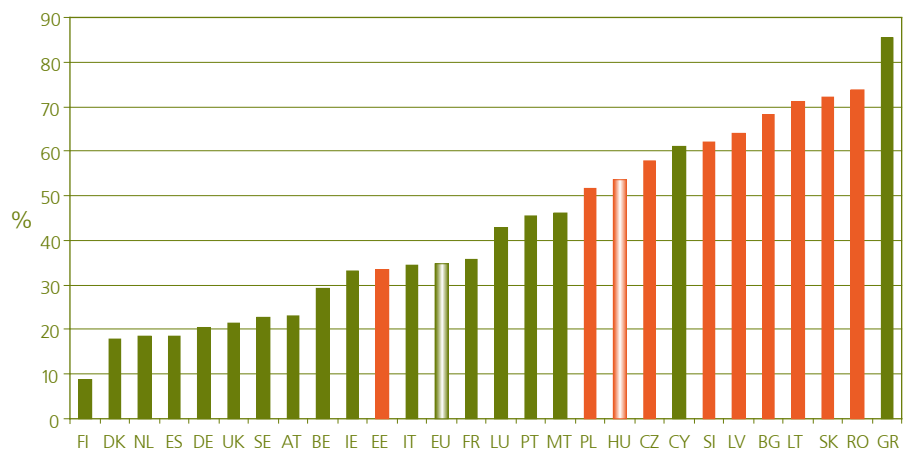
A négy vizsgált területen észlelt korrupció szintjét egyaránt figyelembe vettük akkor, amikor kialakítottuk a korrupció *belső*, a lakosság által észlelt szintjét mérő indexünket, amely azoknak a társadalmi arányát mutatja, akik véleménye szerint a négy terület közül legalább kettőben jelentős mértékű a korrupció (10.3. ábra). Az ábra érdekessége, hogy a régi és új tagállamok ismét külön csoportba rendeződnek (az átlag alattiak és az átlag felettiak csoportja). Az újonnan csatlakozott tagországok közül Észtországban a legalacsonyabb (átlagosnak mondható) a lakosság észlelte korrupció. Az új tagországok közül valamivel átlag feletti a luxemburgiak és portugálok által észlelt korrupció, és kimagaslóan magas annak a görögök által érzékelt szintje.

10.3. ábra: A korrupció lakosság által észlelt nagysága országanként (%)

Megjegyzés:

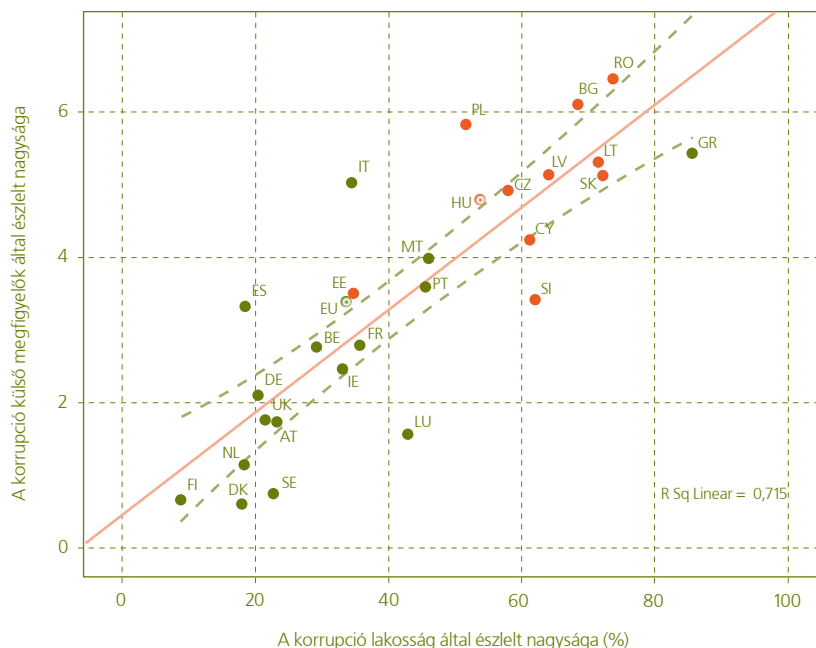
Azoknak a társadalmi aránya, akik szerint a politika, a rendőrség, a bíróság és az egészségügy területe közül legalább kettő esetében nagyon elterjedt a korrupció (%).

Forrás: Special Eurobarometer 291 / 68.2. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

A 10.4. ábrán a korrupció *külső* és *belső* szempontból való észlelése közötti kapcsolatot vizsgáltuk. Általánosságban megállapítható, hogy a külső megfigyelők a la-

kosság véleményével *konzisztensen* ítélik meg a korrupciót ($R^2 = 0,72$).⁵ A konfidenciaintervallumon⁶ kívül eső országoknál valamilyen *inkonzisztencia* tapasztalható a korrupció külső és belső megítélésében. Spanyolországban, Olaszországban és Lengyelországban a lakosság által észlelt korrupció szintjéhez képest a *külső megfigyelők* nagyobb mértékű korrupcióról számoltak be. Luxemburgban és Szlovéniában, de kisebb mértékben Dániában és Svédországban is, a külső megfigyelők véleményéhez képest a *lakosság* látja elterjedtebbnek a korrupciót.

10.4. ábra: A korrupció külső és belső szempontból történő észlelése országoként

Megjegyzések:

Y tengely: az inverz CPI átlaga 2006 és 2008 között.

X tengely: azoknak a társadalmi aránya, akik szerint a politika, a rendőrség, a bíróság és az egészségügy területe közül legalább kettő esetében nagyon elterjedt a korrupció (%).

Forrás: Special Eurobarometer 291 / 68.2. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

A korrupció külső és belső szempontból való észlelését mutató indikátorokat összevonva⁷ létrehoztunk egy kumulált indexet (a korrupció észlelésének kumulált indexe). Az index eloszlása (10.5. ábra) alapján megállapítható, hogy Görögországban és Romániában a legmagasabb, Finnországban a legalacsonyabb a korrupció percepciója. Az index nagy szórása azt jelzi, hogy a korrupció észlelése nagyon változatos képet mutat Európában.

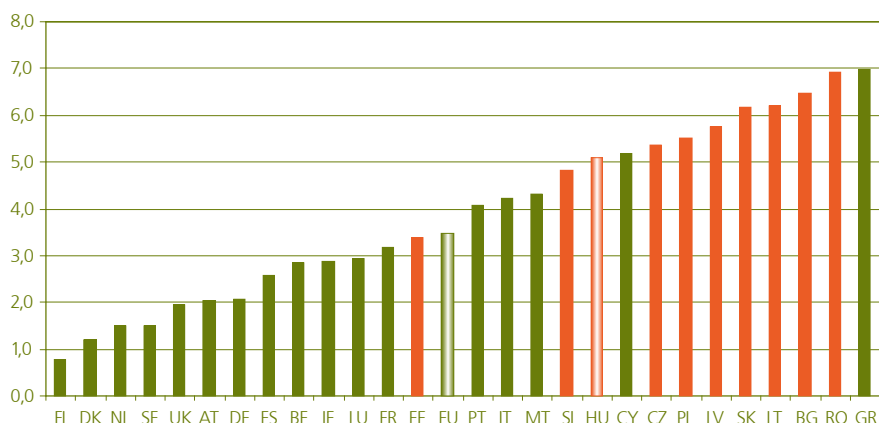
⁵ Az ábrán – és a többi hasonló típusún – egyenes vonal jelöli a két kérdés közti kapcsolat erejét (lineáris illesztés).

⁶ Az ábrán – és a többi hasonló típusún – két szaggatott vonallal jelölt ív mutatja azt a konfidenciaintervallumot, amely között 95% valószínűséggel berajzolható a regressziós egyenes, vagyis a két kérdés közötti általános (átlagos) összefüggés. Ezen ívek felett vagy alatt található országok valamilyen szempontból eltérnek az adatokban megmutatkozó általános trendtől (www.curvefit.com/linear_regression.htm).

⁷ Mindkét kérdést 0-tól 10-ig tartó skálára transzformáltuk, majd az átlagukat vettük.

10.5. ábra: A korrupció észlelésének kumulált indexe országonként

Forrás: Special Eurobarometer 291 / 68.2. hullám (2007) adatai alapján saját számítás.

10.2. A korrupció elfogadása – hivatalnoki (aktív) és általános (passzív) korrupció

Az EU országaiban meglehetősen általános az olyan hivatalnok elítélése, aki hajlamos a korrupcióra, vagyis kenőpénzt kér (tehát a hivatalnok *aktívan korrump*). A vizsgált országok lakosságának korrupcióelfogadása a lehetséges középérték (2,5 pont) felét sem éri el azon a skálán (10.6. ábra), ahol az 1-es jelentése a kenőpénzkérés elítélése, a 4-esé pedig annak elfogadása. Nagy eltérés nem tapasztalható az országok között. Nagyon erős a korrump hivatalnok *megvetése* Dániában, s meglehetősen *enyhe* az elítélése Szlovákiában, Franciaországban és Portugáliában.

10.6. ábra: Az aktív hivatalnoki korrupció elfogadása

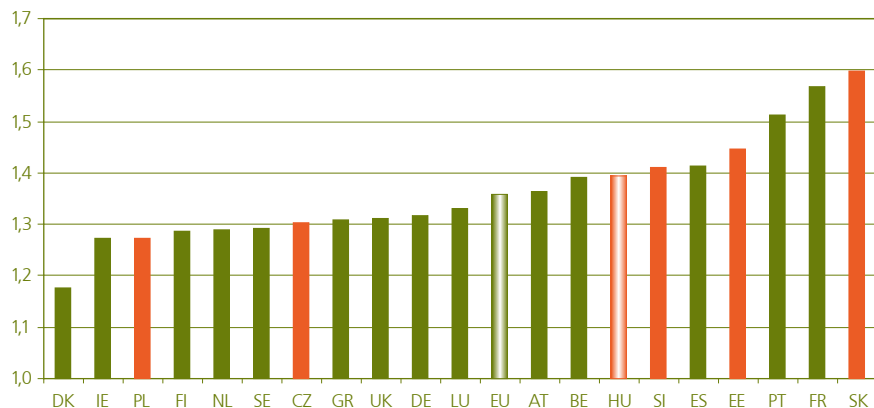
Megjegyzések:

A kenőpénzkérés megítélése (átlag, 1 – nagyon helytelen; 4 – egyáltalán nem helytelen).

A kérdés: „Mennyire tartja helytelennek, ha egy állami/önkormányzati hivatalnok egy szolgáltatásért cserébe szívességet vagy kenőpénzt kér?”

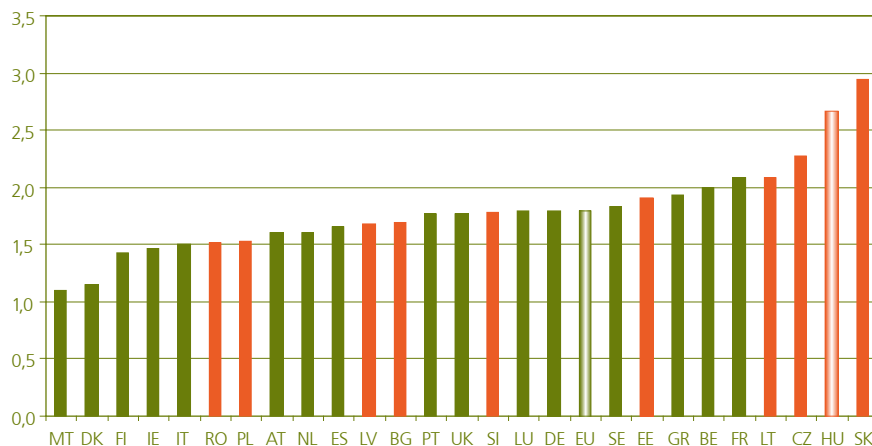
Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

Nagyon hasonló kép rajzolódik ki a kenőpénz *elfogadása* tekintetében (általános, illetve a kliensek által kezdeményezett, a hivatalnok szemszögéből *passzív korrupció*). A vizsgált országok lakosságának korrupcióelfogadása a lehetséges középérték (5

pont) töredéke csupán (10.7. ábra) azon a skálán, ahol az 1-es a szigorú a 10-es pedig a megengedő álláspontot jelenti. Nagy eltérések ezúttal sem tapasztalhatók az országok között, Dánia mellett Máltán (Málta nem szerepelt az ESS-kutatásban) is erős a csúszópénz-elfogadás elítélése, s ismét *enyhén* ítélik meg azt a szlovákok, a litvánok (Litvánia nem szerepelt az ESS-kutatásban), és némileg a franciák.

10.7. ábra: A passzív korrupció elfogadása országonként

Megjegyzések:

A kenőpénz-elfogadás megítélése (átlag, 1 – soha; 10 – mindig).

A kérdés: „Mennyire tartja elfogadhatónak, ha valaki csúszópénzt fogad el kötelességének teljesítése során?”

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt Ciprus hiányzik.

Forrás: WVS, 4. hullám (1999/2000) alapján saját számítás.

Figyelemre méltó, hogy míg Magyarország és Csehország esetében az aktív hivatalnoki korrupciót átlagos mértékben ítéli el a lakosság, a közvélemény az átlagosnál lényegesen elnézőbb a korrupció passzív formájával szemben (vagyis ha valaki csúszópénzt fogad el).

A korrupció elfogadásának két változata közötti meglehetősen erős ($R^2 = 0,42$) összefüggést a 10.8. ábra mutatja. Megállapítható, hogy Magyarország, Csehország, s kisebb mértékben Görögország és Svédország is, a hivatalnoki aktív korrupcióval szemben az össznépi passzív korrupcióval megértőbb. Ezzel szemben Franciaország és Portugália, de enyhébb mértékben Észtország, Szlovénia és Spanyolország is, főként a hivatalnoki (aktív) korrupciót fogadja el.

A korrupció elfogadását mérő kumulált indexet a korrupció aktív és passzív formája megítélésének mutatói alapján hoztuk létre. Az index magas értéke a kenőpénzfizetés elfogadását, alacsony értéke pedig az elutasítást mutatja. Az indikátor eloszlása alapján (10.9. ábra) megállapítható, hogy Szlovákiában és Magyarországon a vizsgálatba bevont többi országhoz képest a közvélemény nagyon enyhén ítéli meg a korrupciót, míg a dánok az átlagosnál szigorúbban viszonyulnak a csúszópénzfizetéshez.

10.8. ábra: A hivatalnoki aktív és az általános passzív korrupció kapcsolata

Megjegyzések:

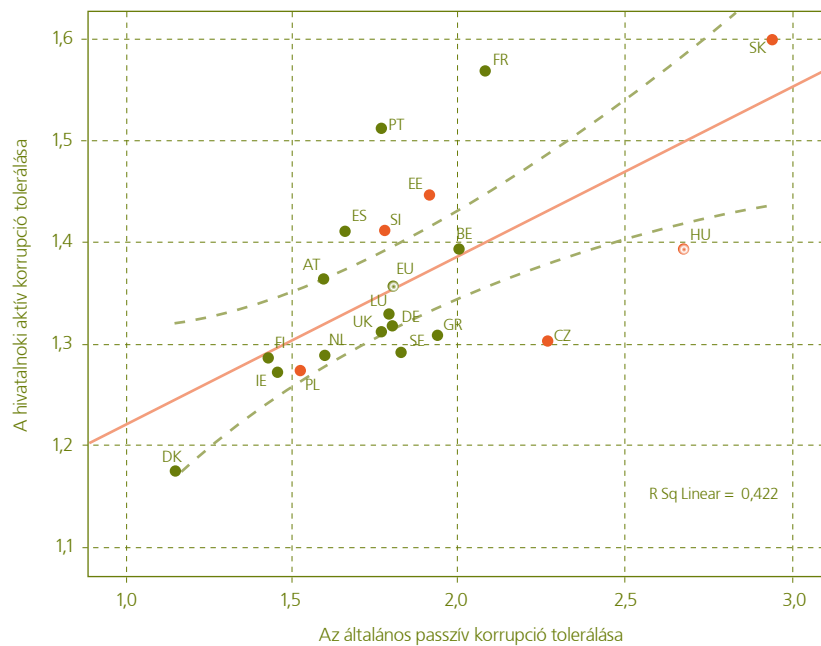
Minél nagyobb a skálákon felvett érték, annál enyhébb a korrupció megítélése.

Y tengely: „Mennyire tartja helytelennek, ha egy állami/önkormányzati hivatalnok egy szolgáltatásért cserébe szívességet vagy kenőpénzt kér?” Az adatok forrása: ESS 2. hullám, 2004/2005.

X tengely: „Mennyire tartja elfogadhatónak, ha valaki csúszópénzt fogad el kötelességének teljesítése során?” Az adatok forrása: WVS 4. hullám, 1999/2000.

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: lásd fent, az adatok alapján saját számítás.

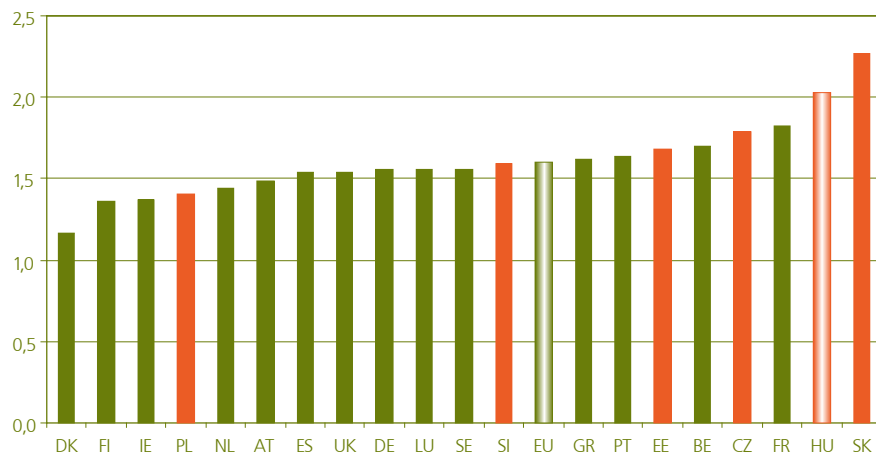

10.9. ábra: A korrupció elfogadását mérő kumulált index országonként

Megjegyzés:

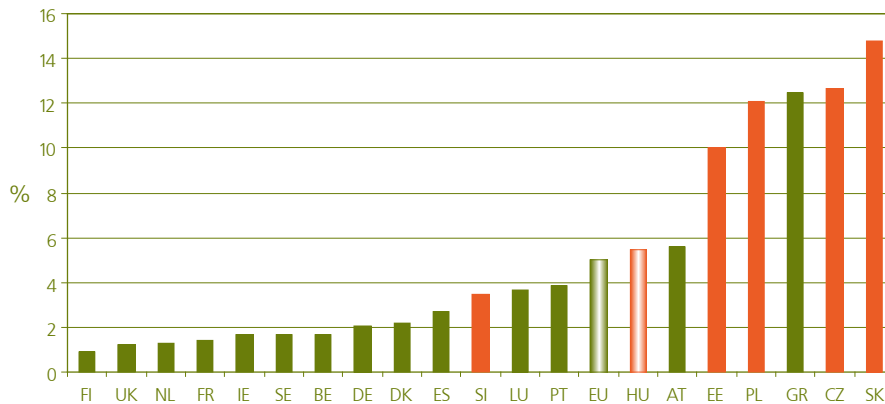
Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) és WVS, 4. hullám (1999/2000) adatai alapján saját számítás.

10.3. A korrupció kétféle gyakorlata – passzív és aktív korrupció

Önbevallás alapján a korrupció előfordulása ritka jelenség. Öt éven belül a vizsgált országok lakosainak 5 százalékától kértek csúszópénzt. Ellentétben azonban a korrupció elfogadásával, a korrupció gyakorlata jelentős eltéréseket mutat a vizsgált országok között. A 10.10. ábrán azoknak a társadalmi arányát ábrázoltuk, akiket öt éven belül legalább egyszer korrupcióra „ösztönzött” egy hivatalnok. Ezt a fajta korrupciós gyakorlatot *passzív* korrupciós gyakorlatnak neveztük. Az ábra alapján megállapítható, hogy Szlovákiában, Csehországban, Görögországban, Lengyelországban, Észtországban a vizsgálatba bevont országok átlagánál (5%) legalább kétszer gyakoribb a passzív korrupció. Az átlagos értékhez közeli a passzív korrupciós gyakorlat Ausztriában, Magyarországon, Portugáliában, Luxemburgban és Szlovéniában. A többi országban szinte nem létezik a passzív korrupciós gyakorlat – ezekben az országokban az átlag fele alatti a vizsgált mutató értéke.

10.10. ábra: A passzív korrupciós gyakorlat országonként (%)

Megjegyzések:

Azok aránya, akiket öt éven belül legalább egyszer korrupcióra „ösztönzött” egy hivatalnok (%).

A kérdés: „Az elmúlt öt év során milyen gyakran fordult elő Önnel, hogy egy állami/önkormányzati hivatalnok egy szolgáltatásért cserébe szívésséget vagy kenőpénzt kért Öntől?”

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

Az *aktív* korrupciós gyakorlatot a korrumpálók arányával mértük: azokéval, akik öt éven belül legalább egyszer kenőpénzt ajánlottak egy hivatalnoknak. A vizsgálatba bevont országokban általában az aktív korrupció ritkább jelenség (2%), mint a passzív korrupciós gyakorlat (5%). Az aktívan korrumpálók aránya (10.11. ábra) Szlovákiában, Csehországban és Lengyelországban az átlag többszöröse, és szintén átlag feletti értéket tapasztalunk Görögországban. Átlagosnak mondható ezen a téren Szlovénia, Spanyolország, Magyarország, Luxemburg, Portugália, Ausztria és Észtország. A vizsgálatba bevont többi országban pedig elhanyagolható (1% alatti) az aktív korrupciós gyakorlat.

10.11. ábra: Az aktív korrupciós gyakorlat országonként (%)

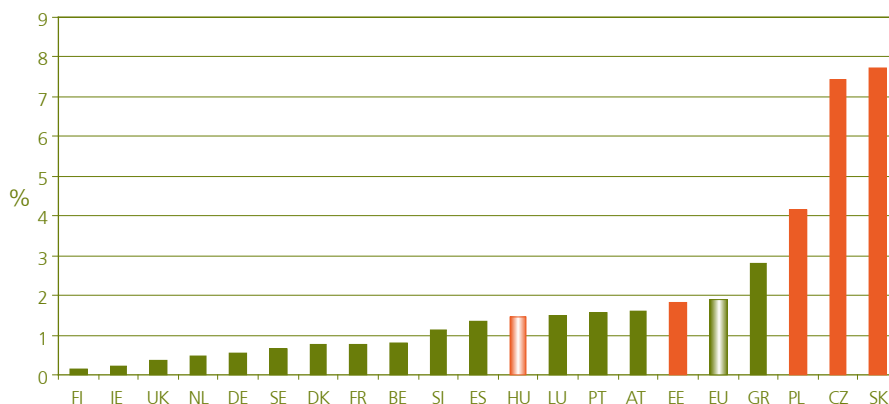
Megjegyzések:

Azok aránya, akik öt éven belül legalább egyszer korrumpáltak egy hivatalnokot (%).

A kérdés: „Az elmúlt öt év során milyen gyakran ajánlott fel szívességet vagy kenőpénzt állami/önkormányzati hivatalnoknak egy szolgáltatásért cserébe?”

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás..

Az aktív és passzív korrupció kapcsolatát a 10.12. ábrán mutatjuk be. Megállapítható, hogy a két jelenség erősen összefügg egymással ($R^2 = 0,78$). Általánosságban minél magasabb a korrumpálók aránya, annál magasabb a korrumpált hivatalnok aránya is. Másként megfogalmazva és a korrupciót a szolgáltatások egy sajátos piacának tekintve azt is mondhatjuk, hogy a kereslet és a kínálat összhangban van egymással. A 95 százalékos konfidenciaintervallumon kívül eső országokról pedig elmondható: Szlovákiában és Csehországban a kereslethez képest a kínálat – az aktív korrupciós gyakorlat – szintje még magasabb, míg Észtországban és Görögországban a kínálat-hoz képest a kereslet – a passzív korrupciós gyakorlat – bizonyul jelentősebbnek.

10.12. ábra: Az aktív és a passzív korrupció kapcsolata országonként

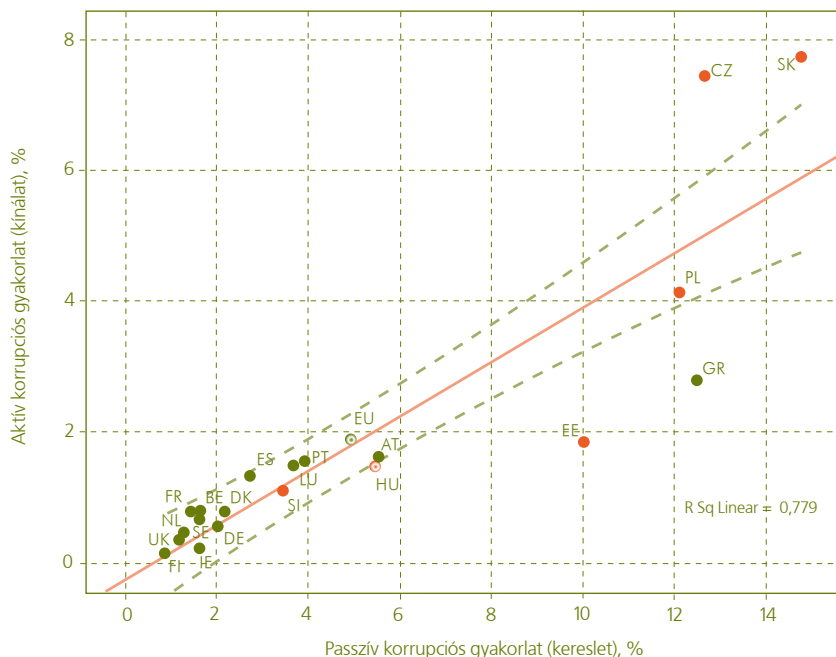
Megjegyzések:

Y tengely: azok aránya, akik öt éven belül legalább egyszer korrumpáltak egy hivatalnokot.

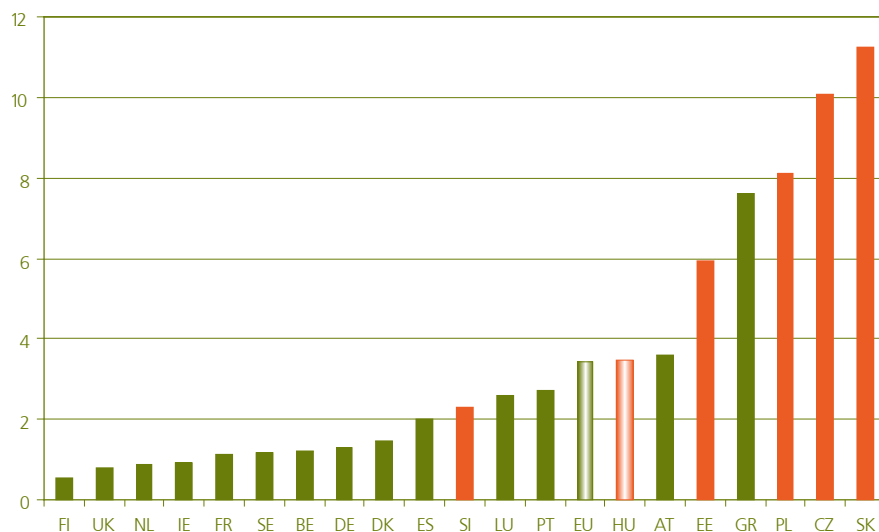
X tengely: azok aránya, akiket öt éven belül legalább egyszer korrupcióra „ösztönzött” egy hivatalnok.

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

Végül a korrupció gyakorlata esetében is létrehoztunk egy kumulált indexet, amely az aktív és passzív korrupciós gyakorlat átlaga.⁸ Az index eloszlása (10.13. ábra) alapján megállapítható, hogy Görögország kivételével főként az újonnan csatlakozott tagországokban (Szlovákiában, Csehországban, Lengyelországban és Észtországban) kiváló a korrupciós gyakorlat.

10.13. ábra: A korrupciós gyakorlat kumulált indexe országonként

Megjegyzés:

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

10.4. A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata közötti összefüggések

A következőkben azt vizsgáljuk, milyen összefüggés van a korrupció elfogadása, észlelése és gyakorlata között. Ebben az elemzési részben már csak a kumulált indexek alapján hasonlítjuk össze az országokat.

A 10.14. ábrán a korrupció észlelése és elfogadása közötti összefüggést mutatjuk be. Általánosságban megállapítható, hogy minél megengedőbb egy ország közvéleménye a kenőpénzfizetés irányában, annál nagyobb az észlelt korrupció ($R^2 = 0,37$). Görögországban, Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában azonban a lakosság „toleranciaszintjéhez” képest *magasabb* az észlelt korrupció. Ugyanakkor Finnországban, Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Németországban, Svédországban, Belgiumban és Franciaországban a lakosság a korrupcióval kapcsolatos vélekedéséhez képest az észlelt korrupció az *alacsonyabb*.

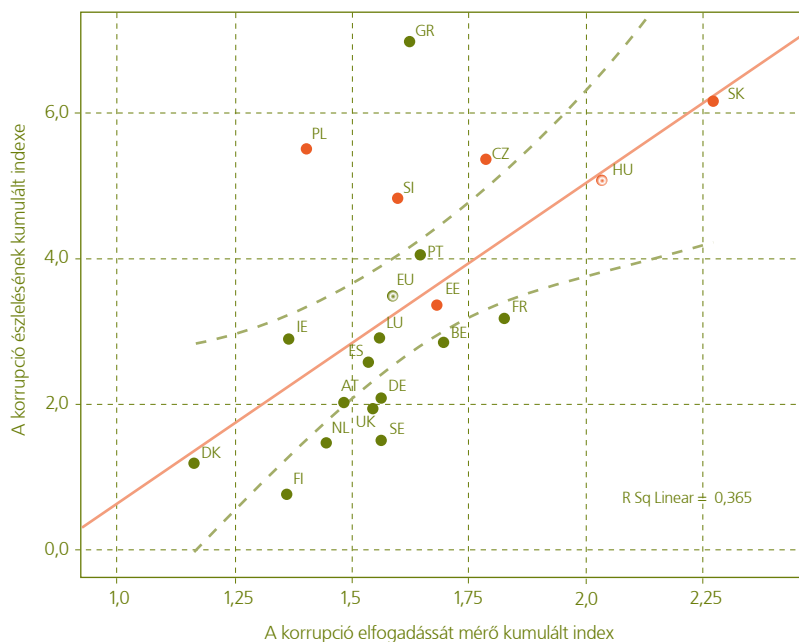
⁸ Az aktív és passzív korrupciós gyakorlat arányszámait megszoroztuk százszal, összeadtuk, majd elosztottuk kettővel.

10.14. ábra: A korrupció észlelése és elfogadása közötti összefüggés országonként (%)

Megjegyzés:

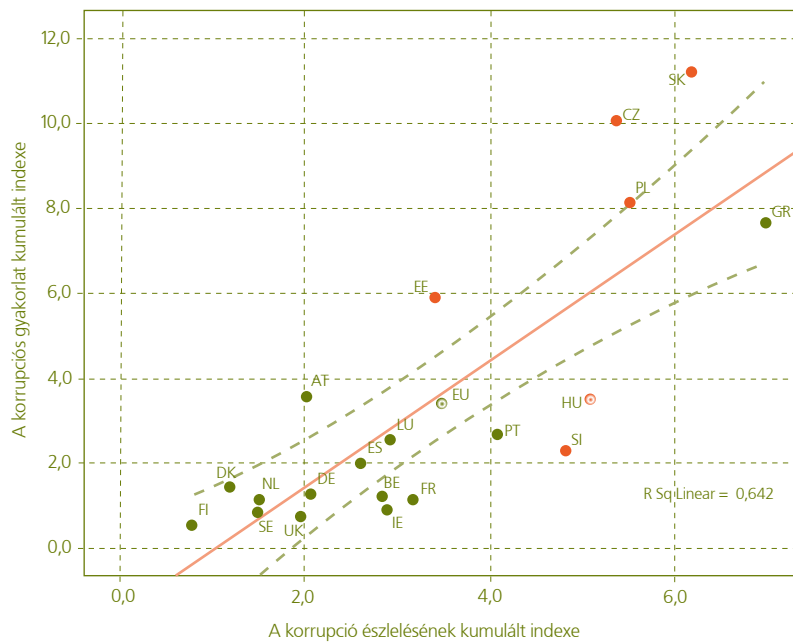
Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás..

A 10.15. ábrán a korrupció gyakorlata és észlelése közötti összefüggést ábrázoltuk. A nagyon erős ($R^2 = 0,64$) pozitív összefüggés a két jelenség erős kapcsolódását bizonyítja. Ugyanakkor Szlovákiában, Csehországban, Észtországban, és kisebb mértékben Ausztriában, részleges vakság állapítható meg a kenőpénzfizetés területén; ezekben az országokban ugyanis az észlelt korrupció szintjénél magasabb a korrupciós gyakorlat. A másik oldalról kiváltképpen a szlovének és a magyarok, de valamilyen a portugálok, a franciák, az írek és a belgák is *túlságosan érzékenyen* ítélik meg a korrupciót. Ezekben az országokban a korrupciós gyakorlat szintje alacsonyabb, mint ami annak észleléséből következne.

A korrupció gyakorlata és elfogadása között szintén pozitív összefüggést találunk (10.16. ábra). Megállapítható, hogy minél inkább elfogadja egy ország közvéleménye a korrupciót, annál magasabb a korrupciós gyakorlat ($R^2 = 0,28$). Csehországban, Lengyelországban és Görögországban ismét, valamint Észtországban (a 10.14. ábrán az észtek nem ebbe a csoportba tartoztak) a korrupciós gyakorlat *magasabb*, mint ami annak megítéléséből következik. A másik oldalról az Egyesült Királyság, Svédország, Franciaország, Belgium és Németország esetében ismét (a magyar adatpont pedig ennek a csoportnak a szélén található) a lakossági véleményekhez képest *alacsonyabb* a korrupciós gyakorlat.

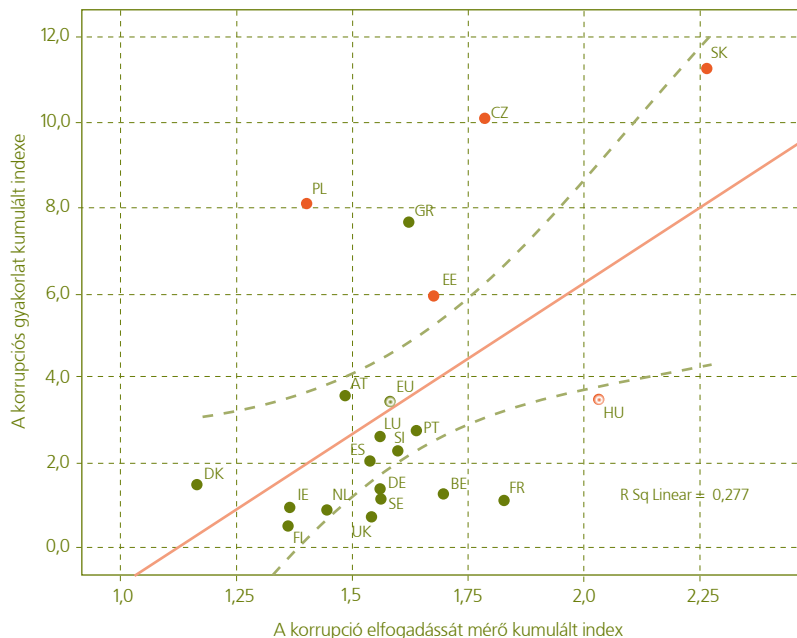

10.15. ábra: A korrupció gyakorlata és észlelése közötti összefüggés országonként

Megjegyzés:

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

10.16. ábra: A korrupció gyakorlata és elfogadása közötti összefüggés országonként

Megjegyzés:

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján saját számítás.

Magyarország különleges abból a szempontból, hogy míg a magyarok viszonylag jelentősnek észlelik a korrupciót, és ezt a helyzetet el is fogadják (10.14. ábra), addig – az európai országok közt egyedülként – mind a korrupció észlelése (10.15. ábra), mind annak elfogadása (10.16. ábra) sokkal erősebb, mint a korrupció gyakorlata.

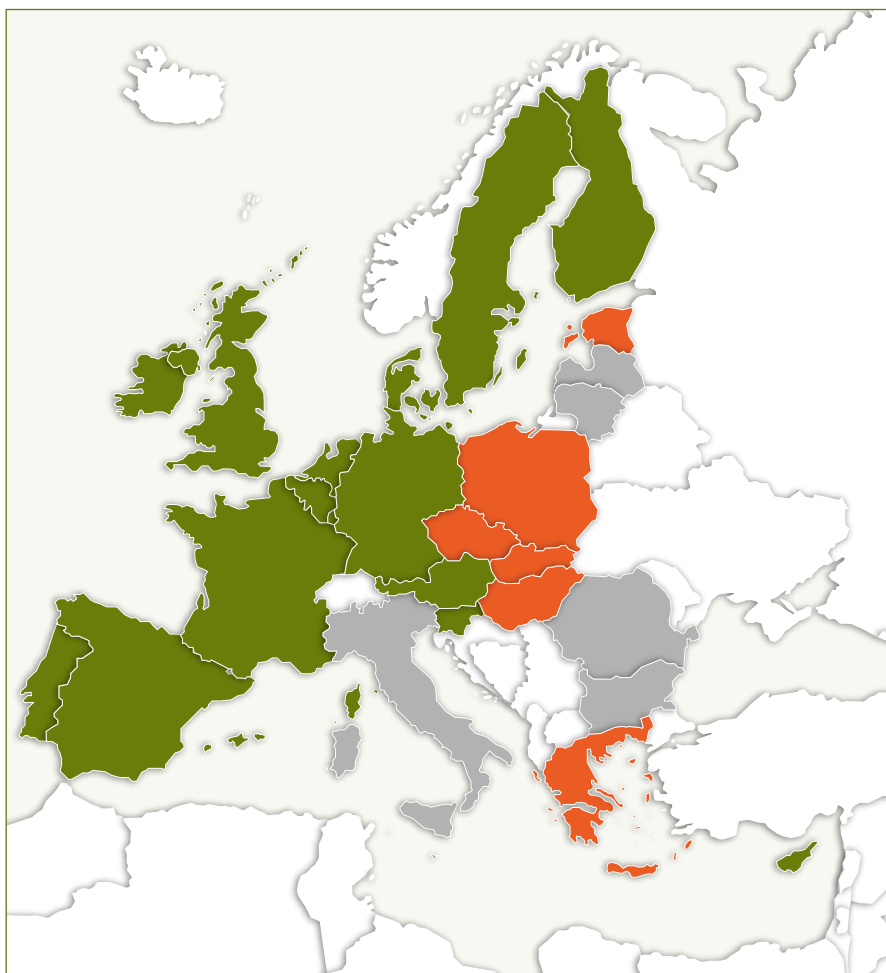
10.5. Korrupciós kultúra?

Rövid elemzésünk végén a három területen létrehozott indexet egy *korrupciós kultúrának* nevezett indexbe vonjuk össze. Ennek azokban az országokban magas az értéke, ahol a lakosság elfogadja a korrupciót, valamint a korrupció észlelése és gyakorlata egyaránt magas.⁹ A korrupciós kultúra index átlag feletti értékeit pirossal jelöltük a 10.17. ábrán látható Európa-térképen. Mivel a pirosra színezett országok kivétel nélkül földrajzi értelemben keleten helyezkednek el, elképzelhető, hogy *Európa korrupciós határát* találtuk meg.

10.17. ábra: Európa korrupciós térképe, és a korrupciós határ hipotézise

Megjegyzés:

Az ábrán pirossal színezett országok a korrupciós kultúrát mérő index átlagértéke feletti értékek, a zölddel színezett országok pedig az index átlagos vagy átlag alatti értékei. A szürkével színezett EU-országokban, valamint a térképen nem szereplő Ciprus és Málta esetében adathiány miatt nem lehetett előállítani az indexet.

⁹ Az indexet értelemszerűen csak azokban az országokban hoztuk létre, ahol hiánytalan adatsorokkal rendelkezünk, ezért Lettország, Litvánia, Románia, Bulgária, Olaszország, Málta és Ciprus adataival nem tudunk dolgozni.

10.6. Összegzés

Elemzésünk során a korrupció három egymással erősen összefüggő sajátosságát (észlelés, elfogadás és gyakorlat) vizsgáltuk. A korrupciót mindhárom metszetben a kenőpénzfizetés jelenségén keresztül mértünk.

A *korrupció észlelésének* elemzése során láthatóvá vált, hogy míg a külső szakértők és a lakosság korrupcióérzékelése hasonló (a két jelenség erősen összefügg), addig vannak ellentmondó esetek. Spanyolországban, Olaszországban és Lengyelországban a lakosság által észlelt korrupció szintjéhez képest a külső megfigyelők nagyobb mértékű korrupcióról számoltak be, ezzel szemben Luxemburgban és Szlovéniában a külső megfigyelők véleményéhez képest a lakosság látja rosszabbnak a korrupciót.

A *korrupció* két formájának – hivatali (aktív) és általános (passzív) – *elfogadása* szintén erősen összefügg egymással az európai országokban. Míg azonban Magyarországon és Csehországban a hivatalnoki (aktív) korrupcióval szemben az általános (passzív) korrupciót fogadja el inkább a közvélemény, addig különösen a portugálok és a franciák a hivatalnoki korrupcióval szemben elnézőbbek.

A *korrupciós gyakorlat* kínálati (aktív) és keresleti (passzív) formája is erősen kapcsolódik egymáshoz, de míg Szlovákiában és Csehországban a magas kereslethez képest a kínálat szintje még magasabb, addig Észtországban és Görögországban a kínálathoz képest a kereslet nagyobb.

Hazánk az egyetlen olyan ország, ahol a korrupciós gyakorlat szintje mind a korrupció észleléséhez, mind annak elfogadásához viszonyítva alacsonyabb (a kumulált index alapján). Úgy tűnik, a magyar lakosság nem ismeri be, hogy korrupt, noha egyrészt ezt mások esetében széles körben érzékeli, másrészt el is fogadja.

A korrupció gyakorlata és észlelése erősen, míg gyakorlata és elfogadása, illetve észlelése és elfogadása közepesen erősen függ össze. A korrupció három metszete összességében az EU keleti határain a legmagasabb.

Hivatkozások

- EISENSTADT, S. N. – RONIGER L. (1984): *Patrons, clients, and friend*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EUROPEAN COMMISSION (2008): *The Attitude of Europeans toward Corruption*. Special Eurobarometer 291. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_291_en.pdf (letöltés dátuma: 2009. április 19.).
- GAMBETTA, D. (2002): Corruption: An Analytical Map. In KOTKIN, S. – SAJÓ, A.: *Political Corruption in Transition*. CEU Press, Budapest–New York, 33–56.
- HEIDENHEIMER, A. J. – JOHNSTON, M. – LEVINE, V. T. (eds.) (1989): *Political Corruption: A Handbook*. Transaction Publisher, New Brunswick.
- ROSE-ACKERMAN, S. (1978): *Corruption*. Academic Press, New York.

- SIK E. (2002): The Bad, the Worse, and the Worst: Guesstimating the Level of Corruption. In KOTKIN, S. – SAJÓ, A.: *Political Corruption in Transition*. CEU Press, Budapest–New York, 91–114.
- TRANSPARANCY INTERNATIONAL (2006): Transparency International Korruptió Érzékelési Index, 2006-os adatok, www.transparency.hu/files/p/330/9544082342.doc (letöltés dátuma: 2009. április 8.).
- TRANSPARANCY INTERNATIONAL (2007): Transparency International Korruptió Érzékelési Index, 2007-es adatok, www.transparency.hu/files/p/329/9563037495.xls (letöltés dátuma: 2009. április 8.).
- TRANSPARANCY INTERNATIONAL (2008a): Transparency International Korruptió Érzékelési Index, 2008-as adatok, www.transparency.hu/files/p/415/8685759640.xls (letöltés dátuma: 2009. április 8.).
- TRANSPARANCY INTERNATIONAL (2008b): Gyakran ismételt kérdések a CPI-ről, www.transparency.hu/files/p/415/7868120021.pdf (letöltés dátuma: 2009. április 23.).

A KÖTETBEN HASZNÁLT ADATBÁZISOK LEÍRÁSA

Az **Eurobarometer (EB)** az Európai Bizottság megbízásából eredetileg az Európai Közösség országaiban az 1970-es évek eleje óta végzett harmonizált közvélemény-kutatást, amelynek célja a társadalmi és politikai változások vizsgálata volt. Később a kutatás az Európai Unió tagországaiba terjedt ki, és mind a mai napig évente kétszer – tavasszal és ősszel – történnek a megkérdezések. Az 1990-es évektől ez a Standard Eurobarometernek nevezett kutatás kiegészült kifejezetten a jelölt tagországra vonatkozó megkérdezésekkel (Candidate countries Eurobarometer), illetve bizonyos speciális témákat elemző kutatásokkal (Special Eurobarometer, Flash Eurobarometer). A kutatásról bővebb információk olvashatóak a http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm címen. Az adatok (Special és Standard Eurobarometer) pedig regisztrálást követően a GESIS honlapján férhetők hozzá: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>

A **European Social Survey (ESS)** az Európai Bizottság támogatásával indult azzal a céllal, hogy közel harminc – főként európai – ország attitűdjeinek változását monitorozza. A kutatásnak három befejezett hulláma van (2002, 2004, 2006). Mindegyik hullám tartalmaz állandó és változó részeket. 2002-ben a bevándorlókhoz és menekültekhez való viszony, illetve az egyén társadalmi és civilszervezetekben betöltött helye; 2004-ben az egészségügyi és a gazdasági erkölcsről szóló modul; míg 2006-ban az egyéni életút során bekövetkezett események időzítése; a személyes és társadalmi jólét voltak a változó modulok. A magyar adatok elemzését az *MTA Politikai Tudományok Intézete* és az *MTA Szociológiai Kutatóintézet* gondozásában megjelent Európai Társadalomtudományi Elemzések sorozat tartalmazza. A kutatás honlapján www.europeansocialsurvey.org az adatok is elérhetők.

A **European Quality of Life Survey (EQLS)** a European Foundation (Eurofound) által vezetett nemzetközi kutatás adatfelvételére eddig kétszer (2003 és 2007) került sor. Az adatállományban az Európai Unió 27 országa mellett Törökország, illetve a 2007-es hullámban Horvátország és Norvégia adatai szerepelnek. A kutatás célja a társas értelmezett életminőség vizsgálata, így a foglal-

koztatottság, a jövedelem, az iskolázottság, a lakáskörülmények, az egészség, a munka-család egyensúlya, valamint az elégedettség témaköre egyaránt a kutatás fókuszában áll. Az adatok felhasználásával készült elemzések az Eurofound honlapjáról érhetők el: www.eurofound.europa.eu. Az adatok (egyelőre csak a 2003-as hullámé) pedig regisztrációt követően elektronikusan is hozzáférhetők a www.esds.ac.uk/findingData/eqlsTitles.asp címen.

Az **International Social Survey Program (ISSP)** 1985-ben indult nemzetközi adatfelvétel, amely évente más témát kutat, a témák azonban rendszeres időközönként visszatérnek. A témák között eddig többek között a kormányzat szerepét, az egyenlőtlenségeket, a nemzeti identitást vagy a vallást vizsgáló adatfelvételek voltak. Jelenleg 45 ország tagja az ISSP-nek. A magyar adatfelvételt évek óta a TÁRKI végzi, Róbert Péter koordinálásával. A nemzetközi adatfelvétel adatai a GESIS archívumában találhatóak, és előzetes regisztráció után hozzáférhetők a következő elérési útvonalon: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>. A kutatás honlapja: www.issp.org.

A **World Value Survey (WVS)** az eredetileg az Európai Közösség tíz tagországában, 1981-ben megkezdett European Values Survey (EVS) nemzetközi adatfelvétele, bár a két kutatást mind a mai napig különböző kutatócsoportok vezetik, az adatfelvétel pedig harmonizált, de nem azonos kérdéssor alapján történik. A kutatásnak eddig öt befejezett hulláma készült el: 1981–1984; 1989–1993; 1994–1999; 1999–2004; 2005–2008. Az első négy hullám EVS és a WVS harmonizált adatait tartalmazó adatbázis, illetve a WVS ötödik hullámának adatai előzetes regisztráció után ingyenesen letölthetők a kutatás honlapjáról (www.worldvaluessurvey.org). A kutatás nemzetközi és kultúraközi értékrendszerbeli változások monitorozását tűzte ki célul. A WVS adatai alapján Ronald Inglehart dolgozta az értékrendszerbeli változások átfogó elméletet. Ő egyébként a kutatás végrehajtó bizottságának elnöke is. Az eddigi kutatásokban több mint 80 országról vannak adatok. Magyarország a régió egyetlen olyan országa, amely a kutatás minden hullámában szerepelt.

SZERZŐI ÉS SZERKESZTŐI ISMERTETŐ

ALBERT FRUZZSINA szociológus, a Zsigmond Király Főiskola Szociológia Tanszékének vezetője, az MTA SZKI tudományos főmunkatársa, a Network of Independent Experts on Social Exclusion magyar szakértője. Főbb kutatási területei: kapcsolathálózat-elemzés, társadalmi kirekesztés.

DÁVID BEÁTA szociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet főmunkatársa, a Veszprémi Hittudományi Főiskola főiskolai tanára. Kutatási területei: kapcsolathálózat, egészségpszociológia, társadalmi kohézió, családszociológia.

GÁTI ANNAMÁRIA szociológus, a TÁRKI-Tudok Oktatáskutató Zrt. kutatója. Kutatási területe: fiatalok állampolgári aktivitása, tudatossága.

GICZI JOHANNA szociológus, a KSH vezető tanácsosa, a Budapest Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának Ph.D. hallgatója. Kutatási területe: időmérleg, informális gazdaság, korosodó társadalom.

JANKY BÉLA szociológus, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének docense. Kutatási területei: jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciák, hazai cigányság helyzete, társadalmi szolidaritás.

KELLER TAMÁS szociológus, a TÁRKI Zrt. kutatója, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának Ph.D. hallgatója. Kutatási területe: társadalmi rétegződés, attitűdök, értékek.

LANNERT JUDIT közgazdász-szociológus, a TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ vezérigazgatója. Kutatási területei: oktatáspolitikai, oktatás-szociológia.

LELKES ORSOLYA közgazdász, a European Centre for Social Welfare Policy and Research, Bécs, vezető kutatója. Kutatási területei: társadalmi egyenlőtlenségek, a boldogság közgazdaságtana, közpolitikák hatáselemzése.

LENGYEL GYÖRGY szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének egyetemi tanára. Kutatási területei: gazdasági szereplők, elitiek, európai integráció, információs társadalom.

MONOSTORI JUDIT szociológus, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területei: társadalmi egyenlőtlenségek, szegénység, jóléti rendszerek, korai nyugdíjba vonulás.

SÍK ENDRE szociológus, a TÁRKI Zrt. programvezető kutatója, az ELTE Társadalomtudományi Kar Kisebbségsszociológia Tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területei: időmérleg, kapcsolati tőke, informális gazdaság, xenofóbia, nemzetközi migráció.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY közgazdász-szociológus, a TÁRKI Zrt. vezérigazgatója, egyetemi magántanár a Budapesti Corvinus Egyetemen. Kutatási területei: jövedelem-eloszlás, a szociálpolitika közgazdaságtana és szociológiája.

- értékelkötelezett szakszerűség
- megbízható adatok
- körültekintő elemzések

Kutatási területek:

- társadalmi szerkezet, munkaerőpiac
- jövedelemeloszlás, szegénység, egyenlőtlenségek
- szociálpolitika, jóléti rendszerek
- egészségi állapot, egészségügy
- konjunktúravizsgálat, gazdasági attitűdök
- választáskutatás, közvélemény-kutatás
- adatfelvételek módszertana, statisztikai elemzések
- mikroszimulációs fejlesztés
- oktatáskutatás

Szolgáltatások:

- csaknem 700 adatállományt tartalmazó nonprofit, közszolgálati adatbank
- magasan képzett adatfelvételi apparátussal végzett empirikus adatfelvételek
- elismert kutatói teljesítmények, széles körű oktatási tapasztalat
- tényfeltáró elemzések, előzetes hatásvizsgálatok
- eseti, féléves, éves jelentések, Társadalmi Riport, Táarki Társadalompolitikai Tanulmányok

Referenciák:

- kormányzati intézmények
- nemzetközi szervezetek
- szakmai társaságok
- önkormányzatok
- pénzintézetek
- nagyvállalatok

A TÁRKI Zrt. elérhetősége:

cím: 1112 Budapest, Budaörsi út 45.
 postacím: 1518 Budapest, Pf. 71.
 telefon: (36 1) 309-7676
 fax: (36 1) 309-7666
 e-mail: tarki@tarki.hu
 internet: www.tarki.hu

Hasznos címek:

elnök: Kolosi Tamás, kolosi@tarki.hu
 vezérigazgató: Tóth István György, toth@tarki.hu
 tudományos igazgató: Rudas Tamás, rudas@tarki.hu
 ügyvezető igazgató: Szivós Péter, szivos@tarki.hu
 adatbanki igazgató: Fábíán Zoltán, fabian@tarki.hu
 adatfelvételi igazgató: Balogh Anikó, aniko.balogh@tarki.hu
 irodavezető: Werner Katalin, wernerka@tarki.hu

